

FÜGGŐ FEJLŐDÉS
MAGYARORSZÁG INTEGRÁCIÓJÁBAN:
A KGST-TŐL A GLOBÁLIS ÉRTÉKLÁNCOKIG

Pinkasz András

Világgazdasági Tanszék

Témavezető: Gedeon Péter, CSc

Pinkasz András ©

Pinkasz András

**Függő fejlődés Magyarország integrációjában:
A KGST-től a globális értékláncokig**

Doktori értekezés
Budapest, 2022

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok és
Politikatudományi Doktori Iskola

Tartalomjegyzék

Előszó.....	2
1. Bevezetés.....	3
2. Irodalomáttekintés.....	12
3. Előzmények: Fordizmus, importhelyettesítés, szocializmus.....	36
4. 1945–1956: Marshall-terv, embargók és a KGST.....	51
5. 1956–1973: Túltermelés, liberalizáció és az elakadt KGST-reform.....	59
6. 1973–1989: Adósságválság, neoliberalizáció és az exportvezérelt növekedés.....	72
7. 1989–2008: Posztfordizmus, globális értékláncok és relokációk.....	91
8. 2008–2020: Pénzügyi válság, protekcionizmus és az elektromos autó termékélet-ciklusa	104
9. Konklúzió.....	127
Irodalomjegyzék.....	132

Előszó

Doktori értekezésemben több korábban megjelent publikációm foglalom egy egységes keretbe. A legtöbb írásom vagy a rendszerváltás előtti vagy a rendszerváltás utáni időszakot vizsgálta, így ahhoz az elméleti munkához, amelyet értekezésemen belül elvégeztem, csak közvetve járultak hozzá. Az elméleti és empirikus koherencia megteremtése érdekében komolyabban hozzányúltam ezen művekhez. Így az értekezés egyaránt tartalmaz még nem publikált és már publikált kutatási eredményeket.

A 4–6. fejezetben a KGST-ről szóló állításoknál elsősorban Gerőcs és Pinkasz (2017)-re, másodsorban Pinkasz (2022a, 2022b) megközelítéseire építkeztem. Az érvelést több helyen átalakítottam, az elméleti keretet az írás megjelenése óta felülvizsgáltam. Szó szerinti egyezések a doktori értekezésemmel előfordulnak. A globális értékláncokról szóló 7–8. fejezetben elsősorban Gerőcs és Pinkasz (2019c), másodsorban Gerőcs és Pinkasz (2019b, 2019d) érvelésére építkeztem. Az érvelést itt is több helyen módosítottam. Az értekezéstervezet 7. és 8. fejezetének egyes szakaszai Gerőcs és Pinkasz (2019c) kibővítése alapján készültek, ezen részek nagy százaléka szó szerint megegyezik a publikált tanulmánnyal.

Az értekezésemben foglaltak Gerőcs Tamással folytatott közös kutatásom keretében fogalmazódtak meg. A jelen értekezéstervezetbe a kutatásnak csak azon részei kerültek be, amelyek saját szellemi termékeim. Gerőcs kutatási eredményei a BCE Nemzetközi Kapcsolatok és Politikatudományi Doktori Iskola keretén kerül azóta megvédésre és egy önálló kötetben publikálásra kerültek (2021).

Doktori dolgozatom elkészüléséhez a legtöbbet Gedeon Péter konzulensem, valamint Gerőcs Tamás kutatótársam segítettek szakmai tanácsaikkal. Számos eredményem a Helyzet Műhely társadalomtudományi kutatóműhely közös munkáin keresztül került megfogalmazásra, letisztázásra. Elsősorban Czirfusz Márton, Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Jelinek Csaba, Meszmann T. Tibor, valamint Ginelli Zoltán adott fontos támogatást a gondolkodásom különböző szakaszaiban. A gondolataim fejlődéséhez nagyban hozzájárultak a Társadalomelméleti Kollégiumban az elmúlt években tartott körök szakmai beszélgetései, valamint a *Fordulat* és az *Eszmélet* folyóiratok közössége körül kialakult gondolatok is nagyban befolyásoltak.

Az értekezésemhez szükséges tudás megszerzéséhez nagy támogatást nyújtott, hogy a Rézler Gyula Ösztöndíj segítségével egy félévet az Indiana University bloomingtoni campusán tölthettem 2012–2013-ban. Ez az időszak alapozta meg a szocializmusról szerzett

tudásom. Ezt tovább mélyítette az Open Society Archive visegrádi ösztöndíja 2014-ben, valamint elméletörténeti szempontból a Kovács János Mátyás által az Institut für die Wissenschaften vom Menschen (IWM) kereti között szervezett *Between Bukharin and Balcerowicz: A Comparative History of Economic Thought Under Communism* kutatás 2014–2015-ben. E korszak globális beágyazódásáról James Mark által a University of Exeter keretei között szervezett *1989 after 1989: Rethinking the Fall of State Socialism in Global Perspective* kutatásaiban rendkívül sokat tanulhattam 2015–2016-ban. A globális értékláncokról szerzett tudásomhoz a Pallas Athene Geopolitikai Alapítvány által nyújtott finanszírozás is nagy segítséget nyújtott. Az értékláncok empirikus elemzésére pedig a 2016-tól munkahelyemmé váló Központi Statisztikai Hivatal nyújtott támogatást az empirikus adatok elérhetőségén, a nemzetközi konferenciák támogatásán keresztül, valamint a doktori dolgozatom megírásához tanulmányi szabadság formájában.

Az értekezéstervezetem védésekor számos nagyon hasznos tanácsot kaptam Piroska Dórától, Scheiring Gábortól, Szalavetz Andreától és Benczes Istvántól. Az általuk adott szakmai, szakirodalmi és szerkesztési elvek nagy segítséget jelentettek számomra.

És külön köszönöm Balázs Rebekának, valamint testvéremnek és szüleimnek, hogy a doktori folyamatot előkészítő kutatásaimat, majd az értekezésem megírását nagy türelemmel, megértéssel és szeretettel kísérték végig.

1. Bevezetés

Az 1989-es év vastag cezúraként szerepel a magyar gazdaságtörténeti könyvekben. A szimbolikusan akkorra datált rendszerváltás folyamata ugyanis számos olyan intézményt, szabályozást és társadalmi normát bontott le és épített fel, amelyek a mindennapi élmény szintjén összehasonlíthatatlanná tették a korábbi szocialista és az azt követő tőkés rendszert: a tervgazdálkodást piacgazdaság, a hiánygazdaságot az áruk széles választéka, valamint a munkahely és az árak stabilitását munkanélküliség és drágulás váltotta fel. A mindennapok gazdasági változásaira a politikai változások is ráerősítettek: például többpártrendszer, sajtószabadság, egyesülési szabadság. A transzformációs válságot (Kornai 1993) követő időszak azonban 2008-ig stabilitást hozott magával: a foglalkoztatás növekedni kezdett, az infláció belátható tartományon belül maradt, a gazdasági teljesítmény pedig megállíthatatlannak tűnő növekedésnek indult.

A mai gazdasági teljesítmények történeti bemutatását azonban általában nem a rendszerváltástól, hanem 1995-től indítják az elemzések. Azaz egy olyan év a bázisév, amely már túl van a rendszerváltást követő gazdaságszerkezeti átalakításon, és az ezt kísérő transzformációs válságon. Ennek statisztikai és gazdaságpolitikai okai egyaránt vannak. Statisztikai szempontból ekkorra fejeződött be a nemzeti számlák módszertanának nemzetközi (ENSZ/EU) standardokra történő átállása (Hüttl és Pozsonyi 2018a). Az 1995-ös tárgyév részben pár évre bázisévvé vált, de a későbbiekben is megmaradt egy fontos referenciapontnak: máig minden nemzeti számlás módszertani változást 1995-ig vezetnek vissza Magyarországon (Hüttl és Pozsonyi 2018b). Az 1995 előtti részletes adatsorok használata mind módszertani, mind elérhetőségi szempontból nehézkes. Különösen igaz ez az 1990 előtti számokra. Egyrészt a szocialista időszakban az árrendszer nem a piaci folyamatokat, hanem adminisztratív döntéseket tükröztek.¹ Másrészt a hatalmas strukturális átalakulások, valamint a relatív árakban bekövetkező változások jelentősen meggyengítik az idősorok statisztikai elemzését. Gazdaságpolitikai szempontból pedig érdektelenné vált a múlt vizsgálata. Mindenki az európai uniós csatlakozásra figyelt, és a viták arról szóltak, hogy az új tőkés rendszer mikorra teszi lehetővé a gazdasági felzárkózást.

A gazdaságtörténeti előzmények irrelevanciájára az elméleti munkák egy része is ráerősített. Itt mindenképp kiemelendő Kornai magnum opusa, a *Szocialista rendszer* ([1993] 2012), hiszen az ott bemutatott átfogó modellből nem csak a szocializmus rendszerszintű életképtelensége, hanem a kapitalizmus hatékonysága is következett. Ráadásul a két gazdasági-társadalmi rendszert a modell két inherensen különböző modellként mutatta be, amelyek között nincs átjárás.² Hasonló megközelítések jellemezték a rendszerváltás első éveiben elindult

---

¹ A kérdés pontosabb megértéséhez érdemes megvizsgálni a magyarországi árreformba integrált piaci hatásokat (MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége 1965), valamint a tőkés országok árazási gyakorlatában megjelenő nem piaci szempontokat (Galbraith [1967] 1970; Phillips és Rozworski 2019).

² Kornai más munkáiban hosszan ír a szocialista rendszer empirikus működéséről vagy éppen arról, hogyan képzeli el az átmenetet. Írt többek között a szocialista termelési és tervezési (1957), vagy éppen a gazdaságirányítási (1986) gyakorlatról. Tudását a nyolcvanas évektől a gazdaságpolitikák kapitalizálódó irányba történő átalakítására is áttűtette. Pl. részt vett azon közgazdászcsapatban, amelyet a kínai politikai vezetés hívott meg 1985-ben a piaci folyamatok szocialista keretek között történő előmozdítása érdekében (Gewirtz 2017). A magyar gazdaságpolitikát a *Röpiratban* (1989) és az azt megelőző vitában (Mihályi 1999) is alakítani kívánta, a privatizációról alkotott nézeteit angolul is publikálta (1991). Érvelésében következetesen elvetette a harmadik utas kísérleteket. Surányi György második jegybankelnöksége idején részt vett a Jegybanktanácsban (1995–2001). A hazai átalakulási folyamatokat a későbbiekben is értékelte (pl. 2006).

ún. tranzitológiai irányokat, amelyek a piaci lehetőségek mielőbbi kibontásának a lehetőségét keresték a rendszerváltó országokban. Ahogy Murrell (1995) kritikusan fogalmazott, a gazdaságpolitikai ajánlásaik teljesen figyelmen kívül hagyták az egyes országok történeti előzményeit, egy tabula rasát feltételezve.³

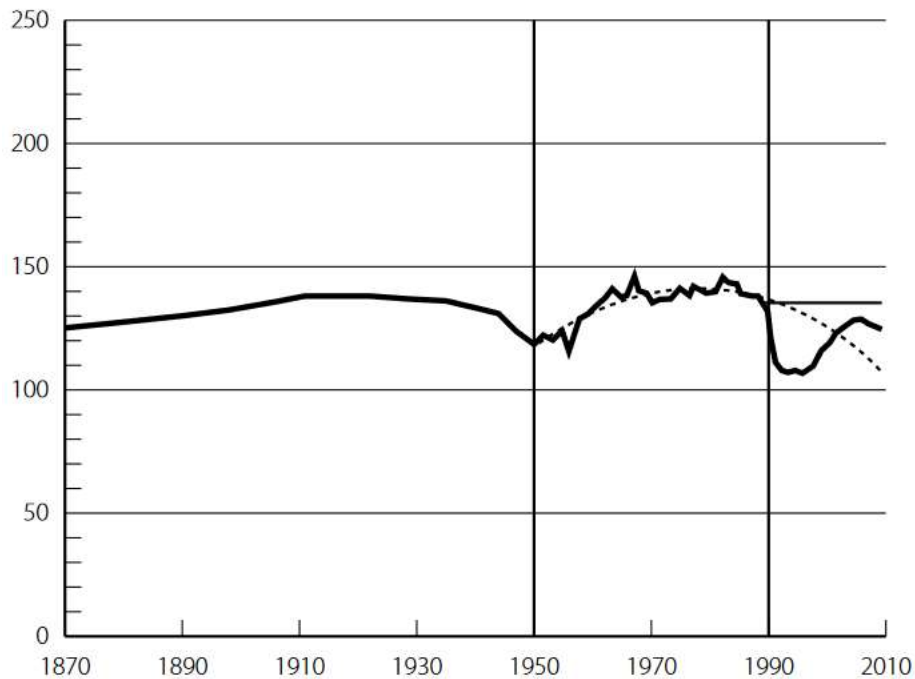
Mindezen szempontok miatt sokáig nem merült fel közgazdász körökben, hogy a jelen tőkés folyamatainak megértéséhez szükség lenne a szocialista múlt vagy akár korábbi időszakok ismeretére. A 2009-es magyar recesszió ugyanakkor felvetette a kérdést, hogy a felzárkózás csak gazdaságpolitikai okok miatt nem történt-e meg, vagy vannak mögötte rendszerszintű folyamatok is. Erdős Tibor (2012: 109–115) például rámutatott arra, hogy amennyiben a kelet-európai növekedési ütemből nem vesszük ki a válságokat, akkor 1990 és 2008 között átlagosan egy moderált éves szintű 1–2 százalékos növekedés jellemezte a régiót. Magyarország ezen időszakban 1,9 százalékos növekedést ért el. Az ettől való folyamatos eltérések pedig a gazdasági ciklus következménye volt. Így véleménye szerint érdemes lenne újraszámolni a gazdaságpolitikai fókuszban lévő potenciális növekedési ütemet és az ebből következő kibocsátási rést.

Böröcz József (2012) Angus Maddison (é. n.) grandiózus statisztikai munkáját alapul véve bemutatta, hogy Magyarország GDP-je a világátlag százalékában a rendszerváltás évei alatt olyan mértékben esett vissza, hogy azt még a 2009-es válságig sem sikerült behozni (1. ábra).

---

³ Ahogy Murrell kihangsúlyozza, a tranzitológia irodalom közgazdászai tipikusan az amerikai Cambridge-ből, azaz a Harvardról és az MIT-ről érkeztek. Munkásságukra Kornai is nagy hatással volt, aki 1984–85 között vendégelőadóként, majd 1986-tól professzorként tanított a Harvardon. Azonban Bockman és Eyal (2002) felhívja arra a figyelmet, hogy az amerikai közgazdászok ahistorikus, piacpárti hozzáállása mérsékelt volt kelet-európai közgazdász kollégáikéhoz képest.

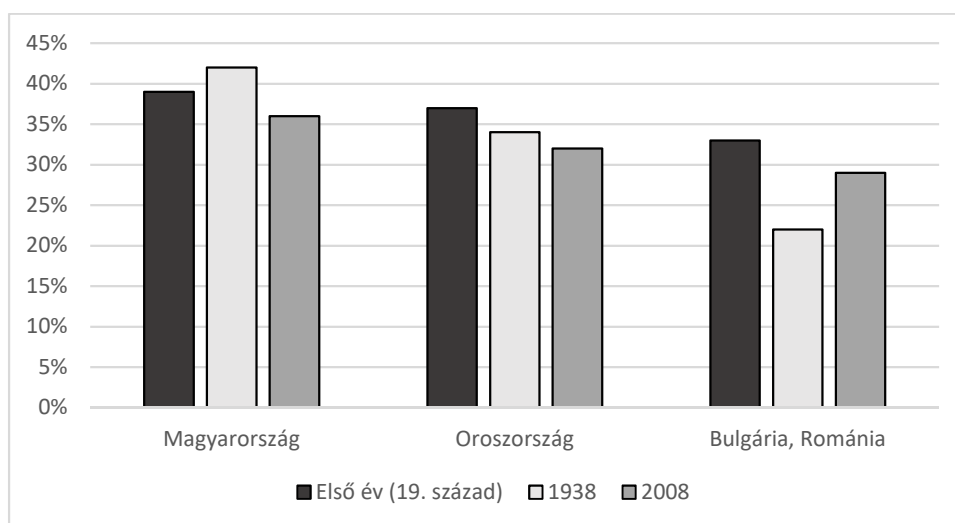
1. ábra: Magyarország egy főre jutó GDP-je (a világátlag százalékában)

Forrás: Böröcz (2012) Maddison (é.n.) alapján.

Vonyó és Markevich (2021), valamint Morys (2021) pedig rámutatott arra, hogy Kelet-Európa egész térségének a világgazdasági pozíciója nem változott meg lényegesen az elmúlt 150–200 évben (2. ábra).

2. ábra: Egy főre eső GDP Nagy-Britannia egy főre eső GDP-jének arányában

Forrás: Morys (2021: 3., 7. és 15. fejezet).

Megjegyzés: Első év: Magyarország: 1840; Oroszország: 1860; Bulgária, Románia: 1870.

A fenti adatok nem mondanak ellent egymásnak, csak a vizsgálatuk fókuszában különböznek. A felzárkózásra vonatkozó következtetésük ugyanakkor élesen különbözik. Jelen doktori dolgozatban nem tervezem áttekinteni a felzárkózásról szóló hazai vitát, ennek irodalma meglehetősen kiterjedt. De dolgozatomban nem is a felzárkózás lehetőségeit keresem, és nem az egyes országok pozíciójában bekövetkező változásokat vizsgálom.

Értekezésemben azon mechanizmusok megértéséhez járulok hozzá, amelyek újratermelik Magyarországot a világgazdaságban betöltött strukturális pozíciójának – amúgy ciklikusan akár nagy változásokat mutató – stabilitását.

***

Magyarország politikai rendszere az elmúlt 150 évben számos nagy váltáson ment keresztül. A gazdasági berendezkedését tekintve a szocializmus és poszt-szocializmus közötti váltás volt a legnagyobb ezek közül, azaz az az időszak, amelyet értekezésemben vizsgálom. A kutatási kérdésem azonban egy kontinuitást feltételez. Ennyiben első körben azt fontos megválaszolni, hogy hogyan lehetséges, hogy két, a belső intézményrendszereit tekintve teljesen különböző gazdasági berendezkedés ellenére Magyarország nemzetközi munkamegosztásban betöltött strukturális pozíciója relatív stabil maradt 1945 óta. Azaz hiába különbözik teljesen a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának szocialista együttműködése a rendszerváltást követő értékláncokon keresztüli globális integrációtól, mégsem került az évtizedek alatt Magyarország érdemben jobb vagy éppen rosszabb helyzetbe.

A hipotézisem szerint az integráció megértéséhez egyszerre és egymással kölcsönhatásban kell vizsgálni a nemzetközi munkamegosztás változását a hazai intézményrendszer átalakulásával. Érvelésem alapján a szocialista blokk mindvégig a tőkés világrendszer része maradt, még akkor is, ha annak részeként saját, specifikus intézményeket is alakított ki. Azaz ennyiben nem elég azt vizsgálnom, hogy Magyarország hogyan integrálódott a szocialista munkamegosztásba, hanem a szocialista blokk integrációját is vizsgálom kell a tőkés világrendszerbe. Ezzel a hipotézissel létrehozok egy közös nevezőt, amely lehetővé teszi, hogy a rendszerváltás előtti és utáni időszakot össze tudjam vetni.

Magyarország függő fejlődésének megértéséhez így mindig a globális munkamegosztásba való integráció módjára keresem a választ. Dolgozatomban a világrendszer-megközelítés alapján egy hierarchikus nemzetközi munkamegosztást feltételezek, amelyen belüli pozíciót elsősorban

a fejlett technológiához való hozzáférés és annak finanszírozási módja határozza meg. Ugyanakkor maga a tőkés világrendszer is folyamatosan változik. Dolgozatomban a változás tagolásához a regulációs iskola felhalmozási rezsím fogalmára és az azok stabilitását szolgáló szabályozási módokra támaszkodom. Így amikor Magyarország nemzetközi beágyazódását vizsgálom, egyszerre kell figyelnem a globális és lokális szint aszimmetrikus kölcsönhatásaira.

A mellett érvelek, hogy a szocialista integráció és a globális értékláncokon keresztüli szakosodás egy-egy speciális módja volt az aktuális felhalmozási rezsímhez történő integrációnak. A fordista-keynesiánus felhalmozási rezsím fogalmai a szakirodalomban a centrumországokra adaptáltak, így globális alkalmazásuk elsőre nem egyértelmű. Érvélesem szerint azonban a fordizmusnak adható egy olyan globális szintre absztrahált értelmezése, amelyben látványossá válik, hogy a szocialista blokk, de akár a latin-amerikai importhelyettesítő iparosítások – a centrumországok klasszikus fordista rendszerével egyetemben – egy-egy speciális helyi formának tekinthetők, azaz strukturálisan ekvivalensek. A posztfordista-neoliberalis felhalmozási rezsím értelmezése, különösen a neoliberalizmus fogalom használata ezzel szemben túlságosan kitágítva került alkalmazásra a szakirodalomban. A fogalommal egyszerre írják le a centrum és a (fél)periféria eltérő jelenségeit, nem reflektálva azok különbségeire. Mások a korszak emberképének átalakulását, átalakítását írják le a fogalommal. A fogalom változatos használata hozzájárult ahhoz, hogy egyes szerzők szerint nincs egy szilárd tartalma. Érvélesem szerint a fogalom absztrahált változatát itt is meg kell különböztetni a területileg eltérő adaptációktól és az ott bevezetésre kerülő gazdaság- és társadalompolitikáktól.

A fentiek alapján az értekezésemben konkrétan arra keresem a választ, hogy Magyarország 1945-től napjainkig hogyan integrálódik a történetileg változó globális felhalmozási rezsímbe, a beágyazódás módját pedig a fejlett technológiához való hozzáférés és a finanszírozás különböző módjain keresztül vizsgálom. A fejlett technológiához való hozzáférést a dolgozatomban átívelő járműipari esettanulmányon keresztül mutatom be. Választásom azért esett e területre, mivel a fordista időszak legmeghatározóbb ágazata volt, amelynek a hetvenes-nyolcvanas évek óta tartó válsága nagyban hozzájárult az iparág globális értékláncokon keresztüli átszerveződéséhez a kilencvenes években. Ennyiben mindkét korszak jól letapintható az iparág változásain.

Gazdasági ciklus és gazdaságpolitikai stratégiák szempontjából indokolt lenne a kutatásom az 1929/33-as válságot követő évektől indítanom (lásd pl. Lampland 1995, 2016). A központi tervezés iránti gazdaságpolitikai elmozdulás, a finanszírozási és kereskedelmi viszonyok

radikális átalakulása már ekkor megindult. Magyarországnak azonban a világgazdasági beágyazódásának módját vizsgálom, és a tekintetben a változó geopolitikai viszonyok miatt a negyvenes évek második felétől indokolt indítani az elemzést. A vizsgálatom fókuszja a 2008/10-es válságot követő évekig tart, az ezt követő világgazdasági kihívások Magyarországra gyakorolt hatásával csak érintőlegesen foglalkozom. Értekezésem így nem vizsgálja a 2010-es évek iparpolitikájának két fő kihívását (World Bank 2020): az automatizációt⁴ (ipar 4.0, digitalizáció) és a liberalizációs folyamat lassulását, átalakulását.

Értekezésem az alábbiakban járul hozzá a szakirodalomhoz:

- Elméleti magyarázatot javasolok a kelet-közép-európai régió elmúlt évtizedekben látott strukturális stabilitására, és ezt egy történeti narratíván keresztül mutatom be egy magyar esettanulmányon keresztül.
- A függő fejlődés elméletében megjelenő globális struktúrákat a világrendszer-megközelítés és a regulációs iskola integrált keretén keresztül értelmezem. Ez az elméleti keret biztosítja a helyi intézményi viszonyok és közpolitikák, a globális szabályozási szempontok, valamint a hierarchizált nemzetközi munkamegosztás technológia-orientált szempontrendszerének összekapcsolását. Az elméleti újítás egy ország integrációját a világgazdaságba egy aszimmetrikus interakción keresztül létrejövő viszonyrendszerként értelmezi.
- A strukturalista irodalom ritkán foglalkozik a kelet-közép-európai régióval, és akkor is vagy külön-külön koncentrálna a rendszerváltás előtti és utáni időszakra, vagy magára a rendszerváltás átmeneti formáira összpontosít. Jelen dolgozat amellett érvel, hogy az 1945 óta tartó hazai folyamatokat mint egységes egészet kell vizsgálni. Ennek a folyamatnak elvégzéséhez ad lehetséges megoldási utat az értekezés elméleti kerete.
- Az II. világháborút követő időszakokról szóló globális történetírások elsősorban a hegemon Egyesült Államok nézőpontjából vizsgálják meg a világgazdaság alakulását. Jelen értekezés ezen munkát Magyarország szempontjából végzi el, jelezve mindig, hogy a kelet-közép-európai régió a globális események alakulásához hogyan járult hozzá.
- A félperifériás tapasztalatok figyelembevételével a fordizmus és a neoliberalizmus fogalmainak újragondolására teszek javaslatot.

---

⁴ Előbbi hatását Kelet-Európára lásd: Krzywdzinski 2017. A hazai felzárkózási lehetőségekre gyakorolt hatásához lásd Szalavetz (2019a, 2019c).

- A dolgozatomban a mellett érvelek, hogy a szocializmus a tőkés világrendszer része volt. Ezen állítás a nyolcvanas években ugyan korlátozottan megjelent az irodalomban, azonban ennek kifejtésére a szocializmus bukása miatt már nem vállalkoztak a kutatók. A jelenkori globális történetírás felívelése – amelyhez részben jelen értekezés írója is bekapcsolódott – azonban számos olyan empirikus bizonyítékot hozott, amelyet a dolgozatom keretei között beillesztek egy globális politikai gazdaságtan keretébe.
- A magyarországi járműipari elemzést átkeretezem azzal, hogy az ágazatra mint a globális fordizmus fő iparágára tekintek. Állításom szerint a rendszerváltással létrejött iparági relokációk nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az európai értékláncok létrejötte felgyorsuljon. Mivel azonban mind a relokáció, mind az európai értékláncok létrejötte már egy válságban lévő iparág profitabilitásnövelő intézkedései voltak, ezért ezen iparágból kihozható nemzeti siker csak korlátos tudott maradni. Ebben az elektromos autók és akkumulátorok helyi gyártása sem változtat. Ezt – az értelmezésem szerint a centrumországokra és egytermékre létrehozott – vernoni termékélelciklus-modell félperifériára és kéttermékre módosított modelljével magyarázom. A fenti relokációs elméleti tapasztalatokat, és az ebből kirajzolódó függő fejlődés állításait az iparszociológusok empirikus tapasztalataival is alátámasztom.
- A globális értéklánc fókuszú elemzések és a relokációval létrejött leányvállalatok vizsgálata többnyire külön elemzési keretben maradnak a szakirodalomban. Dolgozatomban kihangsúlyozom, hogy a kettő értékláncot egy egész rendszerben érdemes elemezni.

Azon irodalmakat, amelyekhez dolgozatomban hozzájárul, részben a 2. fejezet irodalomáttekintésében, részben magában a 3–8. fejezetben kifejtett történeti narratíva kibontásakor mutatom be.

***

Dolgozatomban elméleti újraértelmezését adja az 1945 utáni magyar gazdasági fejlődésnek, így egy történeti narratíván keresztül fogalmazza meg legfőbb állításait. A felhasznált empiriát elsősorban a szakirodalom által már közzétett másodlagos irodalmakból merítettem. Másodsorban kiegészítettem azt statisztikai adatokkal, interjúkkal, levéltári kutatásokkal,

korabeli viták elemzésével. Ezeket a módszereket a dolgozatomban azon részeinél alkalmaztam, ahol azok komoly hozzáadott értéket jelentettek.

A statisztikai adatoknál a Központi Statisztikai Hivatal (KSH) korabeli évkönyveire, valamint az online elérhető, elsősorban hivatalos magyar és nemzetközi statisztikai adatokra koncentráltam. Az interjúzást azon esetekben választottam, ahol mérsékelten voltak elérhetőek másodlagos irodalmak. Így például a szocialista időszak piacpárti és liberális reformereinek visszaemlékezései már publikálásra kerültek, ezért ezeket 2013–2014-ben kiegészítettem az új gazdasági mechanizmus kritikáját – akkor vagy a későbbiekben – adó közgazdászokkal és filozófusokkal készített interjúkkal. A neoliberalizmus hazai percepciója kapcsán számos olyan közgazdással interjúztam, akik meghatározó szerepet töltenek be a mai közgazdaságtudományi vagy a gazdaságpolitikai életben (2015–2016). Az autóipari értékláncok külföldi leányvállalatait irányító felsővezetőkkel készített interjúkat elsősorban másodlagos forrásból használtam fel. Két interjút meghatározó járműipari vállalatok vezetőivel lefolytattam 2021-ben, valamint 2017-ben az iparág több szakszervezeti tagjával, vezetőjével készítettem beszélgetéseket arról, hogy munkás szempontból hogyan érzékelik a globális értékláncok és relokációk rájuk gyakorolt hatását. Levéltári kutatásokat egy nemzetközi projekt keretében végeztem annak érdekében, hogy megértssem a szocialista félperifériás térség globális beágyazódását. E kapcsán az akkor még a Hess András téren lévő Magyar Nemzeti Levéltárban vizsgáltam meg 2016-ban a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága Titkárságának, valamint a Külkereskedelmi Minisztériumnak az anyagait. A kutatásom bár a levéltár elköltözése miatt megszakadt, azonban így is fontos bepillantást nyerhettem pl. az UNCTAD-üléseken folytatott magyar és KGST-stratégiákba, vagy éppen egyes szocialista fejlődő országokkal fenntartott kapcsolatok alakulásába. Mindezen kutatások nagyban hozzájárultak a korszak mélyebb megértéséhez, a nemzetközi projektek eredményei azóta elérhetővé váltak. A korabeli viták elemzésénél a másodlagos irodalmak mellett nagyban támaszkodtam az elsődleges irodalmakra is.

2. Irodalomáttekintés

Vizsgálatom fókuszában Magyarország világgazdasági pozícióját meghatározó folyamatok állnak. Elméleti keretem strukturalista, kritikai hagyományokra építő irányzatokat alapul véve alakítottam ki: világrendszer-megközelítés, a függőségelmélet és a regulációs iskola. A fenti politikai gazdaságtani gondolatok mindegyike a hetvenes években bontakozott ki. A globális tőkés világgazdaságban ugyanis akkor indult meg egy strukturális átrendeződés. Ahogy az átrendeződés stabilizálódott, úgy az érdeklődés fókusza is átalakult. A 2008-as válságot követő pénzügyi-gazdasági és geopolitikai átrendeződések megindulása azonban ismételten a felszínre hozta a hetvenes évek fő kérdéseit, a régi elméleti keretek újragondolását. A fejezet első három szakasza a fenti elméleti hagyományok alakulását tekinti át, részben kelet-közép-európai szempontból, és ebbe illeszti bele az értekezést.

A világgazdasági stabilitásra vonatkozó kutatási kérdésem Magyarország történetileg változó nemzetközi integrációját vizsgálja. A rendkívül nagy szakirodalmon belül dolgozatom három területhez kapcsolódik. A szocialista időszak megértéséhez, a globális értékláncokon belüli szakosodáshoz, valamint a II. világháborút követő időszak politikai gazdaságtani feldolgozásához. Bár az általam vizsgált európai értékláncok létrejötte szoros kapcsolatban áll érvelésem szerint az Európai Unió létrejöttével, az EU-integráció értékelése és bemutatása túl mutat a dolgozat keretein.⁵

***

A világrendszer-megközelítés a hetvenes években alakult ki többek között Immanuel Wallerstein (1974, 1980, 1989b), Samir Amin (1976), André Gunder Frank (1966), valamint Giovanni Arrighi (1966, 1994) munkássága nyomán (Szentés 1980; Chirot és Hall 1982; Chase-Dunn 1998, 1999; Wallerstein 2004). A megközelítés egyik legfontosabb módszertani alapállása, hogy a legfőbb elemzési egység a történeti és globális kapitalizmus, amelyet a nemzetközi munkamegosztás hierarchikusan tagol. Ezen belül a részegységek különböző léptékek lehetnek: országok, régiók, települések, vállalatok. A hierarchiát a fejlett technológiához való hozzáférés módja határozza meg. A hierarchia csúcsán lévőket

---

⁵ Az európai uniós integráció elemzéséhez az általam használt elméleti hagyományokhoz közel álló művek közül lásd többek között Böröcz (2009).

centrumnak, az alján lévőket perifériának nevezi, a két csoport között helyezkedik el a félperiféria (Wallerstein 1976; Worth és Moore 2009, ezen belül is különösen Radice 2009). A félperiféria köztes helyzete kedvező befektetési célponttá tud válni a centrumországok számára, ezért történetileg erős ciklusok és ehhez kapcsolódóan nagyobb strukturális átalakulások, politikai váltások jellemezhetik.

Dolgozatomban Magyarország vizsgálatánál a hierarchia megértését a tőke két aspektusán keresztül ragadom meg: technológiához és finanszírozáshoz való hozzáférés. A technológiai hozzáférés együttesen kezeli az elérhető technológia színvonalát, valamint az a fölött diszponáló aktort. Így míg a szocialista időszakban hazai kontroll alatt voltak a termelőeszközök, gyakran nem a legfejlettebb technológiához sikerült hozzáférni. A rendszerváltás óta számos esetben a legfejlettebb technológiával termelnek, de a külföldi kontroll következtében a külföldi anyavállalat dönt arról, hogy mit termelnek (pl. standardizált, alacsony hozzáadott értékű terméket is lehet fejlett technológián keresztül létrehozni), valamint a megtermelt profit egy jelentős része kiáramlik az országból. A finanszírozáshoz való hozzáférést annak három formája alapján vizsgálom: (nemzetközi) hitelek, (külföldi) működő tőke és (nemzetközi) transzferek.

A finanszírozási formákon keresztül jól lehet jellemezni Magyarország egyes szakaszait: a szocializmust a nemzetközi hitelezéssel, a rendszerváltást követő időszakot a külföldi működő tőkével, míg a 2008-as válságot követő rezsimet a nemzetközi transzferekkel (Geröcs és Pinkasz 2018b). A hitelezésen keresztül felhalmozódott adósság kelet-európai szocialista folyamatait Tyson (1986) és Zloch-Christy (1988) teszik világossá. Ezen belül a magyar eladósodás strukturális okaival⁶ már a rendszerváltáskor foglalkoznak Szegő (1989), Vigvári (1990); történeti nézőpontból az alábbi írások dolgozták fel: Nyers (1993); Földes (1995); Mong (2012); Mihályi (2013). A történeti adatok alapján újabb elemzést ad Lóránt (2001); Vigvári (2008); Éber, Gagyai, Geröcs, Jelinek és Pinkasz (2014), Éber (2014).

A külföldi működő tőke magyarországi beáramlásáról számos empirikus és elméleti írás született, ennek bemutatására nem térek ki. Kritikai irányból fontos referenciák számomra: Mahutga és Bandelj (2008); Drahekoupil (2009); Bandelj (2009). Bár dolgozatomban nem térek ki a nemzetközi pénzügyi intézmények rendszerváltáshoz vezető folyamatban, valamint a rá következő évtizedekben betöltött meghatározó szerepére, ezeket más szerzők kritikai

---

⁶ A strukturális oldal mellett megjelentek a személyes történetek, felelőségek bemutatása is: Bozzai és Farkas (1990); Fekete (1999).

irányból megteszik. Részben Fabry (2019a, 2019b), Sebők (2019), Scheiring (2019), részben a finanszírozás kelet-európai bemutatásán keresztül Vliegthart (2010); Gál (2014); Piroška, Gorelkina és Johnson (2021); Gagyi et al. (2021). Dolgozatomban nem térek ki részletesen a nemzetközi transzferek szerepére (lásd ehhez pl. Medve-Bálint és Šćepanović 2020).

Bár minden korszaknál bizonyos finanszírozási formákat meghatározónak tekintek, ettől még minden időszakban megjelent minden finanszírozási forma. Pl. a szocializmusban a külföldi működő tőke (lásd Vályi 1968; Frank 1977; Geröcs és Pinkasz 2018b). Vagy a 2000-es években a privatizált keynesianizmus (Crouch 2009) a nemzetközi hitelezésen keresztül érte el Magyarországot.

Magyarországot az irodalom félperifériás országgént azonosítja, azaz a nemzetközi szakosodást nagyban befolyásolja, hogy milyen technológiát tesz elérhetővé és milyen finanszírozáson keresztül a külföldi tőke. Ugyanakkor a relatív fejlett infrastruktúra, a relatív képzett és olcsó munkaerő, de akár a centrumhoz való földrajzi közelség következtében erősebb tárgyalóerővel rendelkeznek a félperifériás országok a perifériához képest. Továbbá míg a félperifériás országok csak nehezen tudnak befektetni sikeresen a centrum országaiba, addig a félperiférián, de különösen a periférián belül erre jobb lehetőségeik vannak. Bár vannak arra mérések, hogy a centrum-félperiféria-periféria régióit beazonosítsák (pl. Nemeth és Smith 1985; Smith és White 1992; Mahutga 2006), a dolgozat a hierarchiát strukturáló tényezőkre fókuszál, és nem foglalkozik az országok közötti sorrendiséggel.⁷ A félperifériás Magyarország helyzetét elsősorban a centrummal, valamint a félperifériával való viszonyában elemzem. Rövid kitekintést teszek ugyan a globális déllel való kapcsolatra a 2.3.3. fejezetben, de azt mélységében nem tárgyalom. Ennek a hiánynak a pótlására lásd Boatacă 2014; Mark et al. 2019; Mark, Kalinovsky és Marung 2020; Sanchez-Sibony 2014a, 2014b; Ginelli 2018).

A megközelítés ideológiai vetületeihez kelet-európai szempontból lásd: Böröcz (2006); Melegh (2006). A dolgozók érdekeinek és mozgalmainak elemzésében fontos hozzájárulást tettek: Silver (2003); van der Linden (2003); Komlosy (2018); Komlosy és Musić (2021). A természeti környezet integrálásához lásd: Moore (2015), Csurgó et al. (2019).

Az irodalomhoz magyar kutatói részről nemzetközi jelentőségű Szentés (1973) monográfiája az alulfejlettség fogalmának kritikai újragondolásáról. A centrum-periféria viszonyok történeti

---

⁷ Dolgozatomban nem térek ki külön, de szorosan kapcsolódó fontos kutatási kérdés az országokhoz kapcsolódó autonómia. A kérdés vizsgálatához lásd pl. Evans (1995); Arrighi és Silver (1999); Smith, Solinger és Topik (1999).

elemzéséhez Berend T. Iván és Ránki György munkássága szintén nemzetközi jelentőséggel bír (1960, 1974, 1977, 1979, 1982, 1985). A világrendszer-megközelítésen keresztüli globális viszonyok bemutatásához lásd Szigeti (2005), Kozma (1996, 1998) és Artner (2018). A kelet-európai viszonyok világrendszer-megközelítésben történő átfogó vizsgálatához lásd Magyarországon ma elsősorban Böröcz (2017) és a Helyzet Műhely társadalomtudományi műhely kötődő írásokat: Gagyi (2019, 2021); Geröcs (2021); Geröcs és Pinkasz (2018b, 2019c); Éber (2020); Jelinek és Pinkasz (2014), ebből is különösen Éber, Gagyi, Geröcs, Jelinek és Pinkasz (2014); Barna, Csányi és Éber (2019), ebből is különösen Éber, Gagyi, Geröcs és Jelinek (2019).

Ez a megközelítés ennyiben az ellenkező irányból indul, mint Kornai ([1993] 2012), aki a belső folyamatok elemzéséből indul ki és abból vezeti le a külső kapcsolódás módját (i. m.: 353). A *Szocialista rendszer a világpiaci árakhoz való igazodásnál, valamint az eladósodásnál* ugyan jelzi, hogy komoly feszültségek alakulhatnak ki a külső és a belső viszonyok között, konkrétan az előbbi hatással van az utóbbira, ezek azonban érvelése szerint nem befolyásolják a szocialista rendszer alapvető jellemzőit. Ennek következményeként a mű terjedelméhez képest elhanyagolható részt szentel a könyv a külső viszonyokra.⁸

Kornai modellje továbbá elvi szinten a történelem bármelyik időpontjára és területére érvényes lehet. Megközelítésében implicit elfogadja a két világrendszer hipotézisét: a kapitalista és a szocialista világrendszer egymástól függetlenül létezik, és két teljesen különböző tulajdonságokkal rendelkező immanens rendszert alkot.⁹ Ezen modellen keresztül egy olyan koherens rendszert épít fel, amelyben az ideológiai és a politikai összefüggésekre támaszkodva érthetővé válnak olyan fontos fogalmak, mint pl. a puha vagy kemény költségvetési korlát, hiány, beruházási éhség. Ebből a rendszerből vezeti le az autarkiát és az importhelyettesítő iparosítást is. Előbbinél bár megjegyzi, hogy az önellátás részben a hidegháborús kényszer eredménye, azonban a koherencia érdekében nem adja fel az egyirányú kapcsolat feltételezését (i. m.: 355, 359). Utóbbit pedig a tervgazdaság logikájából vezeti le: „Az import helyettesítése

---

⁸ A külső kapcsolódásokkal a 14. fejezet (Külső gazdasági kapcsolatok) és a 23. fejezet (Makrofeszültségek) egy alfejezete (23.6: Külkereskedelem és külföldi adósság) foglalkozik.

⁹ Ennek utóhatása – részben Kornai Harvard Egyetem Közgazdasági tanszékéről, részben a szintén Cambridge, MA székhelyű M.I.T.-ről elinduló – tranzitológia irodalmában is tetten érhető (Blanchard ([1997] 2006); Blanchard, Froot és Sachs (1994); Blanchard et al. (1991); Bunce (1995); Fischer (1991); Sachs (1990, 1992). A tranzitológia irodalmának bemutatásához lásd pl. Murrell (1995); Kokushkin (2011); Marangos (2013: 139–186).

bürokratikus úton elrendelhető. [...] Ezzel szemben a kemény valutáért értékesített export sikerét nem lehet utasításokkal elérni” (i. m.: 370–371).

Míg Kornai elméleti rendszere a teljes külső integrációt a belső intézményi viszonyokból vezeti le, addig a vilárendszer-megközelítés a külső integrációs módok egy részét a félperiféria jellegzetességeire vezeti vissza. Ezzel a strukturalista elmélet lehetőséget ad a szocializmus értelmezésének a finomítására, ugyanakkor – szemben Kornaival – nem képes a szocializmus belső intézményrendszerének a magyarázatára. A függőségelmélet abban van segítségemre, hogy elméleti keretembe integráljam a magyar fél (pl. gazdaságpolitikusok, szakértők, vállalatvezetők) döntési helyzetét, valamint az általuk meghozott döntések visszahatását a globális folyamatokra. A függőségi hagyomány ugyanis a struktúra és a cselekvő ágencia közötti interakciót vizsgálja. Ennek érdekében közgazdasági és politikai vitákat is bemutatok az értekezésemben annak érdekében, hogy vázoljam a hazai szereplők dilemmáit. Szintén a függőségi hagyomány segít abban, hogy a külső, globális környezetet dinamikusan lássam, amelyben érdekekkel rendelkező aktorok sokasága jelenik meg (Geröcs és Pinkasz 2023).

***

A függőségelmélet egy olyan fejlődéselmélet, amely a világgazdaság összefüggő, aszimmetrikus viszonyrendszerén keresztül vizsgálja az egyes országok felzárkózási lehetőségeit és korlátait (Cardoso 1972; Furtado 1976; Cardoso és Faletto 1979; Evans 1979).¹⁰ Az elmélet előzménye az a történelmi félperifériás élmény, hogy a nemzetközi munkamegosztáson belüli szakosodásuk az imperializmus következtében előnytelen módon rögzült: olcsó nyersanyaggal, élelmiszerral és munkaerővel, valamint felvevőpiacukkal járultak hozzá a világgazdasághoz (Hilferding [1910] 1959; Luxemburg [1913] 1979; Lenin [1917] 1973). Ennek a munkamegosztásnak ugyan voltak helyi nyertesei, azonban makrogazdasági szinten ez egy elmaradott helyzetet eredményezett.

---

¹⁰ Az irodalom előzménye a két világháború közötti időszakra nyúlik vissza: Trockijtól ([1930] 2008) több román közgazdászon keresztül (Love 1998) a latin-amerikai importhelyettesítés első hullámaig. Az elmélet alapjait az ENSZ keretei között alakult CEPAL (Economic Commission for Latin America) kutatói dolgozták ki. Lásd Love (1990); Kufakurinani et al. (2018); Simon (2019).

A függőségi elmélet megalkotása idejében a klasszikus imperializmus megszűnt – vagy legalábbis átalakulóban volt (Magdoff 1978; Harvey 2004) –, a függőségi viszonyok azonban, ha változó formában, de megmaradtak. A dependencista megközelítés a globális hierarchiát létrehozó és fenntartó mechanizmusok e gyakran kevésbé látványos formáit vizsgálták (pl. cserearány-alakulások, globálisan felhalmozott tőkéhez való hozzáférés feltételei) (Prebisch 1950; Emmanuel 1972), valamint azt, hogy ezen függőségi rendszeren milyen politikai és gazdasági cselekvések tudnak oldani, alakítani (Gereffi és Evans 1981). Az elmélet egyszerre vizsgálja a relatív stabil, egyéni cselekvések eredőjeként megteremtett globális strukturális feltételeket, valamint azokat a társadalmi folyamatokat, amelyek azt képesek befolyásolni. Előbbi elsősorban a nemzetközi munkamegosztás, kereskedelem és finanszírozás globális folyamatait jelenti, utóbbinak a nemzeti szintű politikai döntések, gazdasági érdekek, társadalmi mozgalmak képezik. Emiatt az elméleti keret részét képezik a helyi aktorokat mozgósító ideológiák és intézmények is.

Az elméleti hagyomány szerint a nemzeti függőségi viszonyok átalakítására akkor van lehetőség, amikor a globális gazdasági és pénzügyi egyensúlytalanságok hatására a nemzetközi munkamegosztás hierarchikus szerkezetében az egyes országok által betöltött pozíciók meggyengülnek. Az átrendeződés a tőkés világgazdaságban általában az alacsony profitabilitás következménye, de elvileg akár az életszínvonal tartós csökkenése, ökológiai válság vagy népességvándorlás is eredményezheti. A folyamat részben globálisan, részben lokálisan zajlik. Egyrészt egy harc folyik a globális struktúrák átalakításáért. Másrészt a globális változások nemzeti szinten is megjelennek. A politika ezeket a változásokat transzformálja át a helyi körülményekre.¹¹ Ez a globális hatásokhoz történő radikális igazodástól a társadalmi ellenállásig terjedhet. Mindkettőnek súlyos költségei vannak, viszont a terhek társadalmi csoportok közötti elosztása és ütemezése befolyásolható. Az átállás költségeinek elosztása nem csak országon belül történik meg, hanem a nemzetközi munkamegosztás, kereskedelem és finanszírozás csatornáin keresztül országok között is.

A fentiek fontos következménye, hogy az eltérő függőségi viszonyok miatt a perifériás országok más gazdasági korlátokkal szembesülnek, mint a centrum országai. Állításuk szerint azok a közgazdasági paradigmák, amelyek eltekintenek az elméletek térbeli és időbeli alkalmazhatóságától, elrejtik a hatalmi elnyomást. Hasonlóan igaz ez a gazdaságpolitikai

---

¹¹ Társadalmi aktorok hatásait a strukturális pozíciókra lásd még: Moore (1966); Stokes (1986). A gazdasági elmaradottság irányából történő magyarázatokhoz lásd: Janos (1982); Chiot (1989).

csomagokra is (lásd Rostow 1960; Williamson 1990). A függőségi viszony módja határozza meg a cselekvés terét. Így ez a mód és a hozzá kapcsolódó cselekvési tér is eltérhet egyes társadalmi csoportok között. A szakirodalom általában a nemzetközi szakosodás adott kort domináló módjába érdekelt és ellenérdekelt tőkés és nem tőkés csoportokat, valamint az állami szabályozást korlátozott autonómiával irányító politikai-közigazgatási szereplőit különbözteti meg.

Ahogy a hetvenes évek válsága hozta társadalmi változások lehetősége szűkült, úgy a kilencvenes évekre a kritikai megközelítés háttérbe szorult, és egyre jobban átalakult a fejlesztő állam (lásd Evans 1995; Amsden 1992; Wade 2003), vagy éppen a globális áruláncok irodalmán keresztül az üzleti irodalomra támaszkodó globális értékláncok (lásd 1.3.2. fejezet) közpolitika fókuszú irányába. A 2008-as válságot követően azonban ismét erősebbé váltak a kritikai irányzatok (lásd pl. az európai függőségi iskolához Becker 2016; Becker, Jäger és Weissenbacher 2015; Weissenbacher 2018).

A kelet-európai függő fejlődés bemutatásához a szocialista időszak értékeléséhez elsősorban lásd Böröcz József (1992) kettős függőség elméletét. Böröcz előtt Clark és Bahry (1983) is tematizálta a függő fejlődést a szocialista blokkra, azonban értelmezésem szerint hiányosan, mivel elfogadták a szocialista világrendszer önállóságát és így csak a szovjet függőséget vizsgálták, a világgazdasági függést azonban nem. Az EU-n belüli viszonyok vizsgálatában a függőségi keretben az említett európai függőségi iskola szerzőin túl a kelet-európai viszonyokat vizsgálta még Bruszt és Langbein (2020a), valamint Geröcs és Pinkasz (2019b, 2019c, 2019d); Geröcs, Meszmann és Pinkasz (2021). A továbbiakban bemutatom, hogy részben a fenti írásokban, részben e disszertációban követett elméleti keret hogyan viszonyul Bruszt és Langbein kötetéhez.

Bruszt László és Julia Langbein által a *Review of International Political Economy* folyóiratba szerkesztett kötet (Bruszt és Langbein 2020a) célja, hogy kombinálja a függőségi elmélet strukturalista gondolatait a főáramú – értelmezésem szerint magas szintű autonómiát feltételező – intézményi megközelítések által javasolt cselekvési lehetőségeivel (Bruszt és Langbein 2020b). A függőségi elmélet hagyománya a szerzők szerint a 21. századra elvesztette a gazdasági mozgástér megállapításának képességét. A klasszikusok (Fernando Henrique Cardoso, Enzo Faletto, Celso Furtado) még figyeltek a cselekvők autonómiájára, valamint a részben ezen irodalmakból továbbfejlődő fejlesztő állam megközelítés (pl. Evans 1995) számára is ez egy döntő kérdés volt. Ahogy azonban a globális értékláncok (GVC) és a transznacionális integrációs rezsimek (TIR) irányába alakult át a világgazdaság, a függőségi

iskola hangsúlyai az egységes külső kényszerek vizsgálatára helyeződtek át, és nem vették észre, hogy a különböző szakosodási stratégiák különböző – akár sikeres – fejlődési utakhoz vezetnek.

A szerzőpáros bár fontosnak tartja a strukturális függőségek figyelembevételét, azonban túlzottnak ítéli azt a szintű kényszerpályát, amelyet az egyes szerzők felrajzolnak (pl. Bohle 2006; Nölke és Vliegenthart 2009). A fokozódó strukturális kényszerek következtében folyamatosan csökkenő mozgástér ugyanis állításuk szerint nem helytálló. Véleményük szerint az intézményi iskola (pl. Acemoglu, Aghion és Zilibotti 2006; Doner és Schneider 2016) megközelítése fontos támpontot tud adni a mozgástér megértéséhez. Az Európai Unió három perifériáját – Kelet-Európát, Dél-Európát,¹² és a csatlakozási tárgyalásokat folytató Törökországot – vizsgálva a kötet az alábbi állításokra jut:

- (1) az államoknak a GVC és a TIR időszakában is rendelkezésükre állnak olyan intézmények, amelyekkel javítani képesek a vállalataik világgazdasági pozícióját;
- (2) a hazai politikai tényezők, valamint a hazai gazdasági szereplők képességén és akaratán múlik, hogy ezeket az intézményeket létrehozzák-e;
- (3) az EU 1986-os egységes piaci irányok bevezetése óta olyan integrációs stratégiát követ, amely érdekeltté tette az EU-s centrumot a periféria felzárkóztatásában: az EU-t így képessé tették az egyes országok intézményi rendszerének és az azt befolyásoló politikának az alakítására.

A kötet alapkérdése, hogy a GVC/TIR időszakában mit lehet tenni a felzárkózás érdekében. Ugyanakkor a GVC/TIR jelentette korlátok elismerésével elvégzettnek ítéli a függőség kérdését és a cselekvés terét az intézményi megközelítésekben keresi. A két elméleti hagyomány közötti szakadékot azonban nem sikerül áthidalnia. Ehhez le kellett volna vezetni a függőségi elméletből a mozgástér korlátjaira vonatkozó következtetéseket és ebbe ágyazottan kellett volna felhasználni az intézményi iskola következtetéseit. A szerzők állítása szerint a klasszikusok még ezt meg tudták tenni, a 21. századi szerzők a GVC/TIR világában ezt mégsem tették meg. Az nem derül ki, hogy a szerzők szerint a GVC/TIR kontextusára azért nem történt meg ez az elemzés, mert erre nem alkalmazható a dependencista hagyomány, vagy egyszerűen

---

¹² Dél-Európa félperifériás pozíciójához lásd többek között: Arrighi (1985); Holman (1987/88); López és Rodríguez (2011); Gambarotto és Solari (2015).

csak az idézett szerzők nem végezték el ezt a munkát. Mindenesetre a szerzők átugorják ezt a lépést az intézményi iskola segítségével.

Az általam használt elméleti megközelítések alapján például kiemelt jelentősége van a helyi szinten elérhető technológiának, finanszírozási forrásoknak és az abból eredő kötelezettségeknek, valamint a fentieket nagyban meghatározó nemzetközi politikai viszonyoknak. Így például a kötet egyik szerzője, Visnja Vukov (2020), amikor a román autóipart elemzi, kihangsúlyozza, hogy az ország a protekcionista stratégiák kiépítése helyett egy külföldi működő tőke által vezérelt fejlesztési modellt választott: ennek köszönhető, hogy a Dacia értékesítésével egy értéklánc csúcsára jutó vállalat jött létre, ahol a korábbi szocialista román vállalatok is integrálódni tudtak az értékláncba. Dolgozatom elméleti kerete alapján viszont erősebb magyarázóerővel bír az, hogy eleve már egy erős autóipar volt Romániában, amely már akkor Renault-tól vásárolt licenc-szel dolgozott. A hazai autóiparhoz pedig hazai beszállítók kapcsolódtak, amely megkönnyítette a kilencvenes évek autóiparának további kiépítését (felvásárlások, helyi vállalkozások nagyobb súlya, szaktudás). Továbbá annak is kiemelt szerepet tulajdonítok, hogy Románia 1989-re visszafizette a külső adósságát, így erősebb tárgyalóerővel bírt, nem voltak rajta olyan finanszírozási kényszerek, mint mondjuk az adósságválság által terhelt Magyarországon. A fenti szempontok rávilágítanak arra, hogy a strukturális korlátokat fontos és lehet operacionalizálni az adott ország szintjére. A fenti korlátok között az intézményi iskola eredményei is pontosabb eredményekhez jutnak.

Bruszt és Langbein kritikája arra nézve, hogy a 21. századi dependencista megközelítések túlságosan univerzális korlátokat fogalmaznak meg, ahol nincs tér az önálló cselekvésre, félrevezető. A hivatkozott szerzőktől olyan elemzést vár el, amelyet azoknak nem volt célja teljesíteni. Bohle (2006) az EU keleti bővítését kísérő naiv hangokra adott egy ellenválaszt, rámutatva azokra az univerzális korlátokra, amelyek önmagukban illuzórikussá teszik a túlzottan optimista várakozást. Kétségtelenül nem az volt a célja, hogy rámutasson a mozgástérre. Vliegenthart és Nölke (2009) pedig a kapitalizmusváltozatok két sematikus modelljét kívánta egy harmadikkal kiegészíteni, ezzel kibővítve az elmélet alkalmazási terét. Bruszték amennyiben Vliegenthart és Nölke elemzését gondolják túl strukturalistának, akkor feltehetőleg Hall és Soskice (2001) liberális és koordinált kapitalizmus tipológiájára is ezt mondják. Ezen írárok előnye éppen az volt, hogy a külső hatások okozta univerzális korlátokra felhívja a figyelmet. Ebből nem következik az, hogy ne lenne az egyes országok fejlődési pályájában különbség.

Az elméleti megközelítéséből az egész Európai Unió megítélése is másképp látszódik. Nem úgy merül fel a kérdés, hogy jót hozott-e inkább az EU vagy sem. Hanem úgy, hogy globálisan milyen strukturális átalakulások történtek. Ez alapján pedig azt látjuk, hogy a vezető centrumországok körül kialakultak szervezett regionális rezsimek szabadkereskedelmi övezetek formájában. Azaz nem egy EU előtti és egy EU utáni időszakról van szó, ahol azt látjuk, hogy egy időtől és tértől független helyzetben Magyarországnak több mozgástere lenne az EU-n kívül, hanem azt, hogy olyan globális-regionális történeti változások voltak, amelyre az adott szereplők az EU-t adták válasznak. Így ahogy érvelek Magyarország globális pozíciója változatlan maradt, radikálisan változó körülmények között – figyelembe véve a félperifériát jellemző ciklikusságot és az azt övező lelkesedéseket és borúlátásokat.

***

A regulációs iskola fókuszja a fenti két elmélettel szemben erősebben nemzetgazdasági fókuszú. Első generációja a francia közigazgatásban dolgozott, számukra a hetvenes évek válsága egy szabályozási kérdésként jelentkezett. Munkásságukban arra keresték a választ, hogy miképpen lehetséges, hogy a tőkés rendszer a felhalmozási folyamatában rejlő ellentmondások és válságtendenciák ellenére mégis hosszú időszakokon keresztül képes megőrizni a stabilitását. Értelmezésük szerint a történeti kapitalizmus felhalmozási folyamata felhalmozási rezsimnek nevezett periódusokra bomlik. Ezek a rezsimek a bővített újratermelés egészét magukba foglalják, ezáltal fenntartva a termelés, elosztás és felhasználás összhangját. Mindezek stabilitását a rezsimek által létrehozott intézményi formák, szokások, folyamatok biztosítják különböző ösztönzőkön és kényszereken keresztül. Utóbbiak összességére az iskola szabályozási módokként hivatkozik (Jessop 1990, 1997; Jessop és Sum 2007).

A francia társadalomelmélet a regulációs iskolát megelőzően is vizsgálta a szabályozásokat, de azok a jogi-közigazgatási szabályozásokra (*réglementation*) vonatkoztak. Az iskola ehhez képest a fogalmat egy tágabb értelemben, azaz szélesebb társadalmi-politikai szabályozás (*régulation*) értelmében használta. Erre példa a termelést meghatározó munkaszervezési módok (pl. taylorizmus), az elosztást befolyásoló ágazati, ipari viszonyok (*industrial relations*) (pl. kollektív szerződések, tripartit egyeztetések), a fogyasztási szokások (pl. tömegfogyasztás), vagy akár a monetáris szabályozások (pl. aktív monetáris politika, bankhitelezési gyakorlatok). (Aglietta 1979; Lipietz 1982, 1987). A későbbiekben azonban a szélesebb nemzetközi

környezetbe való integráció (pl. globális fordizmus, Bretton Woods-i rendszere szerepe) is megjelent.

A felhalmozási rezsimek fogalma bár sokat finomodott a kezdeti elemzések óta, a kiindulópontot és azóta is fontos viszonyítási pontot az extenzív vagy liberális, az intenzív vagy fordista, valamint a rugalmas vagy posztfordista felhalmozási rezsimek jelentették. Az extenzív időszakot az első ipari forradalom és az első világháború közötti periódus jelentette. Ekkor az ipari fejlődést a mezőgazdasági munkaerő iparba áramlása hajtotta. Az ipari forradalom okozta termelékenység javulás eredményezte magas profitabilitást a folyamatos bővítés és a hozzá kapcsolódó új piacok bevonása tartotta fent. A taylorista modell elterjedésével azonban olyan termelékenység javulás következett be a termelés területén, hogy válságba sodorta a korábbi felhalmozási rezsimeket.

A fordista rezsimek viszont a termelés forradalmasítására új szabályozási módot hozott létre: Az ipari termelés fókuszát a tömegtermelésre alakította át, és az elosztási csatornákon keresztül megteremtette a fizetőképes keresletet. A többletermékek piaca a folyamatosan növekvő bérek következtében biztosított volt, a növekvő profitok abszorpciója pedig részben a termelés bővítésén, részben a tőkeexporton keresztül fenntartható volt. Az időszakot egyszerre jellemezte az aktív állami beavatkozás, centralizáció következtében létrejövő hatalmas vállalatok (Baran és Sweezy 1966), valamint erős, államilag támogatott szakszervezetek. Utóbbiak feladata volt, hogy ágazati szerződéseken és béralkun keresztül fenntartsák a tömegfogyasztáshoz szükséges növekvő béreket. Mindezt szabályozó oldalról egy keynesiánus gazdaságpolitika egészítette ki. A termelékenység azonban lelassult a hatvanas évek végére, a tőkeexport pedig hozzájárult a taylori modell elterjedéséhez. Hetvenes évekre így a rezsimek válságba kerültek.

A hatvanas évek végére kialakult feszültségek a hetvenes évek elejére váltak látványossá. A regulációs iskola a kezdetektől nyomon követte a változást, részben aktívan befolyásolni is kívánta – sikertelenül. Az új rezsimek posztfordistaként (Lipietz 1989, 1997) vagy rugalmasként (Harvey 1989) hivatkoztak. A profitabilitás fenntartását az új korszak az alapanyagok és a munkaerő olcsóbbá tételén keresztül szervezte meg. Ehhez viszont kulcsfontosságú volt a munkaszervezés módjának minél rugalmasabbá tétele (pl. termelés fragmentációja, just-in-time rendszer), valamint a nemzetközi kereskedelem és beruházások liberalizálása. Az új korszak gazdaságpolitikájára neoliberalisként hivatkoztak.

Bár az iskola eredményeinek az általánosításán sokat dolgoztak (Boyer 1990; Boyer és Saillard 2002), a legfőbb közvetlen hatásuk mégis a konkrét időszakok, azaz a fordista és posztfordista időszakok elemzése volt. A megközelítésük számos dimenziója azonban hatással volt más intézményi közgazdasági iskolák nézeteire. Többek között a neogramsciánus amszterdami iskolára (*Amsterdam Group of International Political Economy*) (Van der Pijl 1984; Overbeek 1980; Holman 1992; van Apeldoorn 2002; Jessop és Overbeek 2019), vagy az ipari viszonyok elemzése a kapitalizmusváltozatok (*Varieties of Capitalism*) irányzatra (Hall és Soskice 2001; Nölke és Vliegthart 2009; Bohle és Greskovits 2007, 2012).

***

A klasszikus irodalom a tőkés és a szocialista rendszer immanens különbségéből indult ki. Ennek elméleti megalapozása Karl Marxra vezethető vissza, aki a *Grundrisse* bevezetőjében megkülönbözteti az általános és a konkrét termelési módokat ([1857–58] 1972: 11–16). Az írás rámutat, hogy a korabeli politikai gazdaságtan az általános termelési módnak a tőkés termelési módot felelteti meg. Marx műveiben szintén a tőkés termelési módot elemezte, ugyanakkor kortársaival ellentétben annak működését nem azonosította az általános termelési móddal. Ezen különbségtétel mentén írta meg a *Tőke* három kötetét is ([1867] 1978, [1885] 1978, [1894] 1978). Írásainak nem volt célja más termelési módok bemutatása, azonban elejtve tett kiutalásokat mind a korábbi – elsősorban feudális –, mind az általa elképzelt későbbi – szocialista termelési módokra (részletesebben lásd Tőkei 1971, 2005). Mégis ezen megjegyzések nagy hatással lettek a későbbi szocialista kísérletre, és annak tudományos elemzésére.

A szocializmus megvalósítására az első nagyszabású kísérlet 1917-ben indult meg Oroszországban (Krausz 2008), annak exportja a II. világháború után terjedt ki Kelet-Közép-Európára, majd a világ más részeire. Mivel a szocializmus működtetésének a módja teljesen ismeretlen volt, ez számos vitát indikált a húszas években (Barla-Szabó 1971; Szamuely 1971), amíg annak a sztálini thermidori időszak végét nem vetett (Krausz 1996). Az első egyetemi tankönyvet a szocializmus politikai gazdaságtanáról Konsztantyin Osztrovityanov és Joszif Lapidusz adták ki 1926-ban, majd Sztálin megbízásából egy akadémiai munkacsoport szintén Osztrovityanov vezetésével készítette el a korábbinál kidolgozottabb, illetve a témában megfogalmazott sztálini irányelveket (Sztálin 1952) integráló, 1954-ben megjelent tankönyvet

(Osztrovityanov et al. 1955). Bár a sztálini nézetek nagy része felülvizsgálat alá került, az alapvonala a szocialista országokban művelt tudománynak stabil maradt: a Marx által a *Tőkében* bevezetett fogalomrendszerrel kell bemutatni a szocialista termelési módot.

A szocialista országokban művelt szocializmus politikai gazdaságtana legfőbb elméleti kutatási irányai közé az értéktörvény, az áru- és pénzviszonyok, valamint a bővített újratermelés szocializmusban való megjelenése, alkalmazása váltak (lásd pl. Kronrod 1956, 1960, 1972; Sztrumilin 1964). A gyakorlati kutatások elsősorban a gazdaságirányítási reformok elemzését, értékelését, változtatására tett javaslatokat jelentették. Utóbbi irány a hatvanas évek piaci irányú reformfolyamataival erősödött meg. Ekkor fedezték fel újra a szovjet húszas évek piaci folyamatokat revidáló ún. „új gazdasági programját” (a bevett szovjet rövidítéssel a NEP-et, lásd pl. Szamuely 1971), és a tőkés országokban – elsősorban a harmincas években – lefolytatott kalkulációs vitát (Morva 1966; Brus 1967). A sztálini szocializmust a szocialista rendszer egy speciális eseteként kezdték el elemezni, ezzel kibővítve a gazdaságirányítás mozgásterét (pl. Brus 1967; Šik 1968). A tudomány művelését megnehezítette az a teher, hogy a tudomány- és oktatáspolitikai a filozófia és a történeti materializmus mellett a szocialista rendszer legitimitációját várta el tőle. Ennek következtében az elméleti munkák gyakran a tényleges gazdaságirányítási módszerek igazolását szolgálták (Gedeon 2018).

A megvalósult szocializmusnak önálló termelési módként, vagy akár a II. világháborút követően önálló világrendszereként való értelmezése volt globálisan az általános gyakorlat. Az elemző eszköztár azonban nem épült olyan szigorúan a marxi fogalomkészletre, mint a fent vázolt szocialista gyakorlat. A két termelési mód összevetésében meghatározó munkának számít pl. Schumpeter (1942); Lange (1959); Nove (1979, 1991), de ebbe a sorba illeszthető be Kornai *Hiánya* ([1980] 1982) és *Szocialista rendszere* ([1993] 2012) is. De a megközelítem miatt itt említem meg a trockista hagyományhoz¹³ kötődő azon elemzéseket is, amelyek szerint a megvalósult szocializmus valójában államkapitalizmus volt (Mandel 1951, 1969; Cliff 1974). Elemzéseik ugyanis nem a tőkés és szocialista blokk kapcsolódását mutatják be, hanem a szocialista országok belső működésének megszervezését vizsgálták. Ennek hazai vitájához lásd: Krausz és Szigeti (2007), ezen belül is különösen Krausz (2007), Szigeti (2007), Szalai (2007).

---

¹³ Maga Trockij ugyan ír az államkapitalizmusról, ő maga azonban azt nem alkalmazza a Szovjetunióra. Véleménye szerint ugyanis a Szovjetunió egy degenerált munkásállam, - azaz nem államkapitalizmus – volt (Trockij [1937] 1990).

A szocialista időszak megértéséhez a fenti irodalmak fontos következtetéseket adnak, dolgozatom számára azonban azok az irodalmak jelentettek erősebb támpontot, amely a tőkés és a szocialista rendszer közötti gazdasági kölcsönhatásokat vizsgálták. Ezen belül is kiemelkednek azok a szerzők, amelyek a dolgozatom elméleti megközelítéseiből indulnak ki. Ezen strukturalista megközelítésű írások egy globális fókuszról indulnak ki, és a külső integráció módjának irányából vizsgálják a szocialista blokkot. A vilárendszer-iskolából Andre Gunder Frank (1977) megkérdőjelezi az akkoriban domináns két vilárendszer megközelítését. Elemzésében arra mutat rá, hogy a nyugati tőkés és a keleti szocialista vállalkozások közötti együttműködések a globális dél országokban valójában tőkésvállalatok módjára zsákmányolják ki az alulfejlett országokat. Frank hozzászólása erősen kapcsolódott az ENSZ Kereskedelmi és Fejlesztési Konferenciáján (UNCTAD) folytatott vitákhoz, amelyben a fejlődő országok az éles törést nem Kelet és Nyugat, hanem az Észak és Dél között látták¹⁴. A vilárendszer-megközelítésen belül először Christopher Chase-Dunn (1980) érvelt amellel – többek között Frankre támaszkodva –, hogy egyetlen tőkés vilárendszer van, amelynek a szocialista blokk országai is a részét képezik. A szocialista államoknak az ideológia a világban betöltött pozíciójukat javító stratégia, amelyen keresztül a félperifériás helyzetüket javítani próbálják. A függőségi irodalomból Böröcz József (1992) a magyar gazdaság világgazdasági pozícióját a kettős függésén keresztül írja le: egyszerre valósult meg egy politikai-katonai függés a Szovjetunió irányába és egy kereskedelmi-pénzügyi függés a tőkés országok irányába. A regulációs iskola megközelítéséből Lipetz (1987) írásának kritikájával az előző fejezetben foglalkoztam, ugyanakkor ettől még a fordizmus globális megközelítése és abba a szocialista blokk beágyazásával olyan fontos elemzések alapját tette le, amely fontos kiindulási pont volt a dolgozatom megírásához.

A fenti strukturalista irányok egy hierarchikus nemzetközi munkamegosztás által tagolt világgazdaság képéből indultak ki. Ezen állításokat fontos ponton egészíti Johanna Bockman és Gil Eyal (2002) Actor-Network Theory-re épülő cikke. A szerzők a neoliberalizmus létrejöttének transznacionális gyökereit vizsgálják, és ebben a nyugati és keleti szakértelmiség horizontális párbeszédjének a szerepét hangsúlyozzák ki. Állításuk, hogy a neoliberais rendszer nem egy külső, a rendszerváltáskor Kelet-Európára oktrojált rendszer volt, hanem a szocialista országok közgazdasági aktívan részt vettek a gazdaságpolitikai érvek

---

¹⁴ Az UNCTAD ülésein a magyar és a KGST által képviselt álláspontokat a Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottsága Titkárságának levéltári anyagai részletesen dokumentálták. Levéltári kutatásomban a hatvanas évek végének, hetvenes évek elejének anyagait kutattam: MOL XIX-A-90-c 153–156; 158–159.

kidolgozásában. A nemzetközi vitákban pedig fontos tapasztalatot jelentettek a szocialista országokban megvalósított gazdaságirányítási reformok.¹⁵

A fenti írások megszületését követően a 2010-es évektől több gazdaságtörténeti kutatás indult el a szocialista időszak globális beágyazódásának vizsgálatára. Hasonló kérdéseket már korábban is vizsgált az irodalom. Itt kiemelem a centrum-periféria viszonyokat mindig szem előtt tartó Berend és Ránki munkásságát (pl. 1985, de akár lásd ehhez Reill és Szelényi 2011), vagy a kelet-európai és latin-amerikai gazdasági modellek összevetését (Greskovits 1998; Pop-Eleches 2009; Madariaga 2020). Laczó és Varga (2022) 150 évet átfogó könyve is fontos fejezeteket tartalmaz a korszak globális beágyazottságáról.

A téma szisztematikus, szervezett vizsgálata is az elmúlt évtizedben indult meg. Az *European Review of History* folyóirat 2014-ben tett közzé egy szerkesztett kötetet (Romano and Romero 2014), amely elsősorban Nyugat- és Kelet-Európa viszonyát mutatta be, de egyes írások kitértek a globális déllel való kapcsolatokra is. Ugyanekkor jelent meg Oscar Sanchez-Sibony több írása (2014a, 2014b), amely többek között a hidegháborút értelmezi újra, és amellet hozzá további¹⁶ történeti bizonyítékokat, hogy a bipoláris, hidegháborús rendszer víziójának a megteremtése az Egyesült Államok érdeke volt saját hegemón törekvéseinek legitimálásához. A Szovjetunió célja elsősorban a gazdasági elmaradottságának a behozatala volt és a globális ideológiai terjeszkedés – Frank érveit történetileg megerősítve – valójában imperialista expanzióként értelmezhető. Az évtized második felében James Mark által koordinált kutatások számos további történeti anyagot dolgoznak fel a szocialista országok globális beágyazódásának módjainak a megértése érdekében (Mark és Apor 2015; Mark et al. 2019; Mark, Kalinovskiy és Marung 2020; Mark és Betts 2022). Ezen irodalom elsősorban történeti, de a kutatási kérdésük fókuszusa miatt az eredményei nagyban segítik, hogy az elméleti keretem által vizsgált kérdéseket, a strukturális kényszerek és a cselekvési tér viszonyát feltárják.

A fenti irodalmak kifejezetten a szocialista időszakra fókuszáltak, és a tőkés rendszerhez való integrált viszonyt egy adott időhorizontban elemezték. A rendszerváltást követően azonban számos fontos írás jelent meg, amelyek rámutatnak arra, hogy a két rendszer időben is integráltan kapcsolódik egymáshoz. Azaz nem voltak reálisak azok a víziók, amelyek a

---

¹⁵ Bockman más elméleti keretben tovább fejlesztette állításait (2007, 2011). A neoliberalizmus kialakítását kísérő transznacionális kapcsolatrendszer bemutatásához részletesebben lásd még Mirowski és Plehwe (2015). Magyarországi megjelenéséhez Gagyi (2015), Pinkasz (2018), Antal (2019, 2021).

¹⁶ Maga az állítás nem új, lásd pl. Békés (2004).

tabula rasa megközelítést szorgalmazták (Kornai 1989), és nem csak a politikai akarat, hanem a társadalmi folyamatok és gyakorlatok kontinuitása miatt sem. Ezen elemzések nagy hangsúlyt helyeztek a társadalmi intézmények, politikák folytonosságára, az útfüggőségre. Kiemelt kérdés volt például az új korszak elitjében bekövetkező kontinuitás (Szalai 1989), valamint a tulajdonviszonyok átrendeződése. Böröcz (1992) bemutatta, hogy a tulajdonviszonyokban milyen komplex módon tudnak megjelenni a tankönyvszerűen se nem a szocializmus, se nem a kapitalizmushoz nem kötődő elemek. Az átmeneti időszak köztes tulajdonformáiról David Stark is beszámol (1994a, 1994b). Eyal, Szelényi és Townsley (1998) pedig rámutattak arra, hogy a burzsoázia jelenléte vagy hiánya hogyan hatott a tulajdonszerkezet átalakulására a kelet-európai rendszerváltó országokban. A privatizációnak és a külföldi működő tőke bevonásának az útfüggőségből eredő módjait Czaban és Henderson (2003) mutatta be a fogyasztási elektronika és az autóipar ágazatainak példáján. De akár itt említhetem megint Bockman és Eyal (2002), valamint Eyal (2000) állítását arról, hogy a neoliberais gazdaságpolitika iránti fogékonysága a gazdaságpolitikuskoknak és az értelmiségnek hogyan eredeztethető a szocialista időszakból. Hasonló kontinuitásról számolnak be a munkásság helyzetéről (pl. Dunn 2004; Stenning 2005; Bartha 2009, 2011), a mezőgazdaság átalakulásáról (pl. Lampland 1991; Verdery 2004), vagy a jóléti intézkedések változásairól (pl. Haney 2000) szóló tanulmányok. Mindezek az írások egyszerre mutatják be a rendszerváltás okozta változásokat, valamint azt, hogy az 1989-et követő folyamatoknak gyakran már 1989 előtt megágyaztak (Krausz 1998; Jelinek és Pinkasz 2014; Éber, Gagyai, Geröcs, Jelinek és Pinkasz 2014).

***

A megvalósult szocializmus az importhelyettesítő iparosítás időszakában alakult ki. A hetvenes évek válsága azonban fokozatosan, de gyors ütemben újrakonfigurálta a nemzetközi munkamegosztás megszervezését. Az importhelyettesítő beruházások stratégiája globálisan fenntarthatatlanná vált, és ez előtérbe hozta a kelet-ázsiai kis országok által követett exportvezérelt iparosítást. Az „új nemzetközi munkamegosztás” kialakulásával (Fröbel, Heinrichs és Kreye 1976; Fröbel 1982) a multinacionális vállalatok a korábbinál is dominánsabb pozícióhoz jutottak. Megindult a centrum iparának kiszervezése, valamint az ipari exportra épülő növekedési modell elterjedése (lásd az újonnan iparosodó országok számának megugrását), de az ipari monstrumokra épülő gyártás, valamint a protekcionista politikák fékeztek a kibontakozó folyamatokat. A termelés fragmentálódásával, a kereskedelem és a

tőkeáramlás liberalizálásával (Feenstra 1998), valamint a felgyorsuló infokommunikációs fejlesztésekkel azonban beindult a globális értékláncok szervezése.

A globális termelés nyolcvanas években kibontakozó fragmentálódását és annak hatását a szakosodásra három különböző – bár periodikusan összekapcsolódó, és a kezdetektől¹⁷ gyakran egymással szoros kapcsolatban álló – irányzat magyarázza:

- (1) a kritikai irányból kifejlődő globális áruháncok (Global Commodity Chains, GCC),
- (2) az üzleti irodalomra támaszkodó globális értékláncok (Global Value Chains, GVC),
valamint
- (3) a gazdaságföldrajz diszciplínájára építő globális termelési hálózatok (Global Production Networks, GPN).

A továbbiakban a szakirodalomban bevett módon az irányzatokra az angol rövidítéseiken keresztül hivatkozom.

A GCC legfőbb előzménye a világrendszer-megközelítés megalkotóinak, Terence Hopkinsnak és Immanuel Wallersteinnek egy írása (1977), amely a marxi bővített újratermelés alakulásának globális jellegét áruháncokon keresztül mutatja be 1800-tól kezdve. A munka fő állításait a nyolcvanas évek átalakulására azonban Gary Gereffi, Miguel Korzeniewicz és Roberto P. Korzeniewicz ültette át (1994). A szerzők állítása, hogy a globális termelést a vállalatok a nyolcvanas évek óta hierarchikusan összekapcsoló módon valósítják meg. Az így kialakult láncokat két csoportra, a termelésvezérelt (pl. autóipar) és a felvásárló vezérelt (pl. ruházati ipar) áruháncokra bontották. Ezen írás, illetve az ezt megelőző konferencia tekinthető a GCC irány kezdetének (Gereffi és Korzeniewicz 1994).

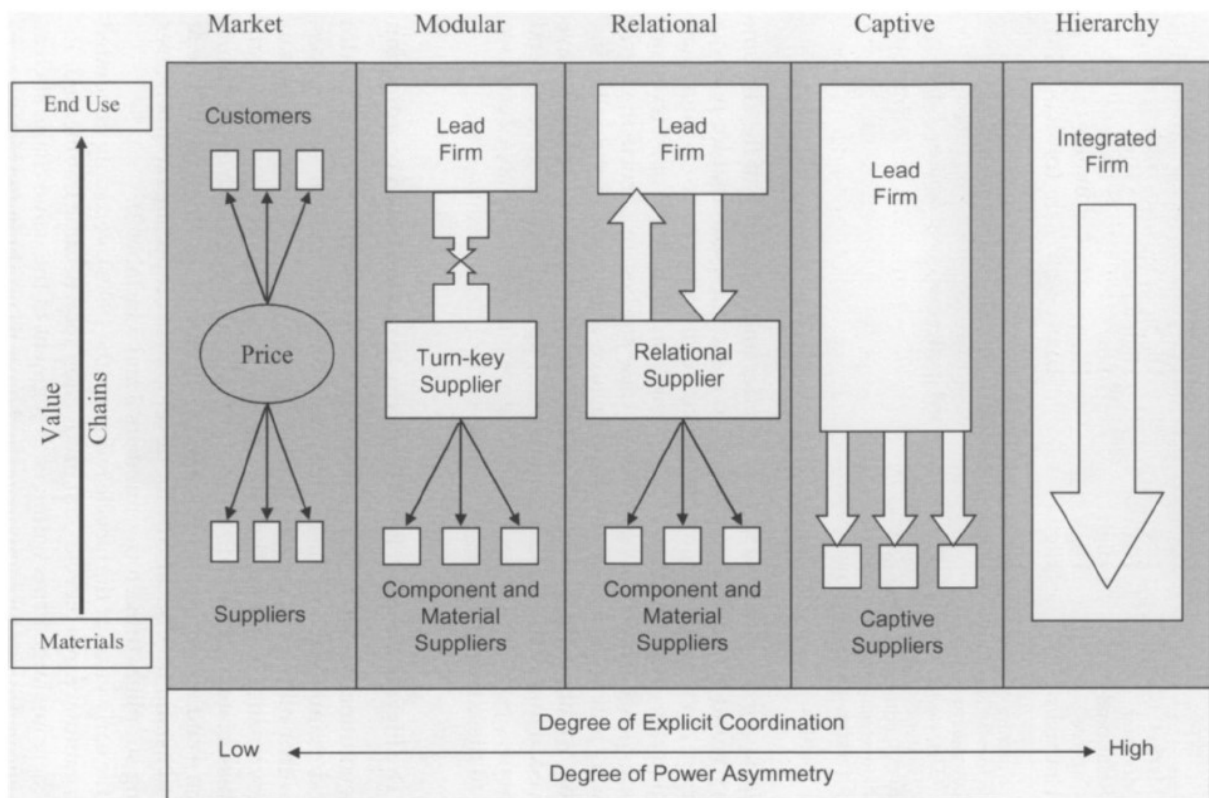
A GCC-nek nevezett üzleti irodalom legfőbb előzményének Michael Porter komparatív előnyökről írt könyve számít (1985), amely a vállalatközi kapcsolatok jellemzésére az értéklánc fogalmát használja. A könyv egy fontos kiindulóponttá válik a neoklasszikus közgazdászok fogalmi apparátusával – pl. tranzakciós költség (Williamson 1975, 1981) – dolgozó közgazdászoknak. Az elsődleges kérdéssé az irodalmon belül a láncon való fellépés és lecsúszás (upgrading, downgrading) vált. Mindez nagyban tudott kapcsolódni a nemzetközi szervezetek közpolitikai ajánlásaihoz, amely támogatta az irányzat felívelését. Egységes

---

¹⁷ A kialakulásnál mindenkinél a legközvetlenebb elméleti előzményeket hangsúlyozom ki, de Immanuel Wallerstein, Michael Porter és Peter Dicken munkásságának a szerepe mindegyik irányzatnál az elejétől megjelenik. A különböző elméletek kialakulását követően azonban megtörténik a szétválás, és így az elmélettörténeti hagyományokból is kikerülnek a más iskolákhoz kötődő szerzők.

elméleti keretté Gereffi, Humphrey és Sturgeon (2005) és Kaplinsky (2000, 2005) tette az irodalmat. Szemben a Gereffi-féle termelésvezérelt és felvásárlásvezérelt irányzatokkal az írás egy 5 dimenziós sémát ajánlott, amelyeket a koordináció és a hatalmi viszonyok mértékei alapján rendeztek sorrendbe (3. ábra), valamint az értékláncok irányítási módjaira (*governance structure*) tipológiát ajánlottak. A különböző sémák az anyag előállítása és a végfelhasználóhoz való eljutása között megjelenő szereplők viszonyát jellemezték.

3. ábra: A globális értékláncok öt irányítási típusa

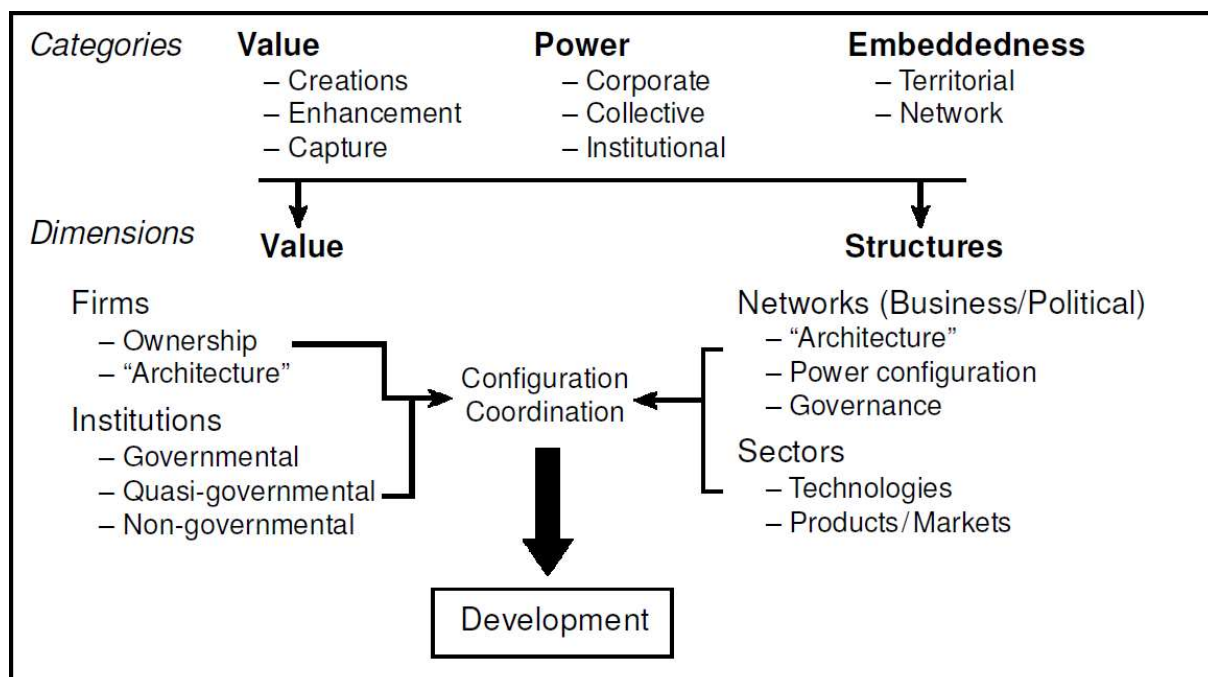

Forrás: Gereffi, Humphrey és Sturgeon (2005): 89.

A GVC a kialakulásától máig számos kritikát kapott, elsősorban túlságosan üzleti és egydimenziós fókusz miatt. Erre a korlátra nem csak a GCC kutatói hívták fel a figyelmet (Bair 2005; Bair 2009; Bair és Werner 2011a, 2011b; Mahutga 2012; Komlosy 2018), hanem a gazdaságföldrajz hagyományából érkező kutatók is. Itt részben Granovetter (1985) beágyazottság fogalmaára építve, valamint részben, de nem kizárólagosan Peter Dicken (Dicken és Thrift 1992; Amin és Thrift 1994; Dicken 2015) körül alakultak ki iskolák (Dicken et al. 2001; Smith et al. 2002). Ezen kritikák nyomán alakult ki a GPN (Henderson et al. 2002;

Coe, Dicken és Hess 2008). A GPN az elemzés multidimenzionalitásának elemzésére hozott létre egy széles fogalmi skálát (4. ábra). Kiemelte az útfüggőség fontosságát (Czaban és Henderson 2003; és a globális termelési hálózatok egyszerre globális és regionális jellegét (Coe et al. 2004). A beágyazódás fogalmát Hess (2004) pontosítja és terjeszti ki hálózati, területi és társadalmi szintre.

4. ábra: A globális termelési hálózatok kategóriái és dimenziói

Forrás: Henderson et al. (2002): 448.

Az elméletek fókuszában változást hozott a 2008-ban induló világgazdasági válság tapasztalata. A GCC fejlesztései elsősorban a munkaviszonyokra (pl. Komlosy és Musić 2021), valamint a kiágyazódás helyi következményeire és az egyenlőtlen fejlődésre fókuszáltak (Bair és Werner 2011b).

A nemzetközi szervezetekbe jól beágyazott GVC ezzel párhuzamosan elsősorban nem az elméleti (Gereffi 2014b), hanem a statisztikai adatok elemzése irányába ment tovább. A globális input-output táblákból készített *Trade in Value Added* (TiVA) irány top-down megközelítését egészítették ki az üzleti funkciók (*business functions*, BF) bottom-up irányával. A TiVA statisztikáinak számítását az OECD és a WTO hirdette meg 2012-ben, annak érdekében, hogy a halmozódó hozzáadott értékeket tartalmazó külkereskedelemben visszavezesse az adott

országok által előállított hozzáadott értéket.¹⁸ A BF iránya ezzel szemben a különböző üzleti funkciók (pl. k+f, feldolgozóipar, raktározás, marketing) országok közötti ki- és beszerzését nyomon kövesse (Sturgeon 2013; Sturgeon et al. 2013; Nielsen 2018). A bottom-up irány egy új kísérletének számít, hogy közvetlenül magát a kapcsolathálót térképezzék fel áfa-adatok alapján (Pinkasz és Ritzlné Kazimir 2019; Máténé Bella, Pinkasz és Ritzlné Kazimir 2019; Ritzlné Kazimir, Máténé Bella, Cseh és Pinkasz 2021). A terület fontos kiterjesztése, hogy a GVC megközelítés a nemzeti számlák keretrendszerébe szatellit számlaként is beépült (UN 2020).¹⁹

A GVC elméleti szempontból fontos hozzájárulása volt – részben a GPN keretére építve –, hogy elkezdte differenciálni a sokat kritizált feljebb lépés (upgrading) fogalmát. Barrientos, Gereffi és Rossi (2011), majd Gereffi és Lee (2016) állítása szerint a gazdasági feljebb lépés nem vonja automatikusan magával a társadalmi, ezért fontos a kettőt külön elemezni.

A GPN-nél megerősödött a hálózaton belül megtermelt érték megszerzésének az elemzése (*value capture*). Hess (2009) felhívja a figyelmet arra, hogy a hálózati elemzésben elveszett az egyenlőtlen fejlődés vizsgálata. Írásában továbbra is távol tartja magát – a GVC-hez hasonlóan erős hierarchiákban gondolkodó – világrendszer-elmélettől, de jelzi, hogy ettől még a GPN-nek is be kell tudnia magába integrálnia a történeti folyamatok által kialakított hierarchikus viszonyok elemzését.

A fenti irányok fontossá válnak a GPN megújításában is. A legfőbb kritika ugyanis a kezdetektől, hogy lehet, hogy a GVC túl szűk és leegyszerűsítő, a GPN viszont túl tág és fókuszalatlán. Végül GPN 2.0 néven Coe és Yeung (2015) az elméleti keretet újragondolja. Az új irány elsősorban egy mezoszintre koncentrálnak, összekötve a vállalati szintet a makrogazdasági szinttel. Elsősorban a termelési hálózatok kiépülésére, fennmaradására, változásaira, megszűnésére koncentrálnak, valamint az ezeken belül megtermelt érték áramlását igyekeznek megfogni továbbra is az érték megragadása (*value capture*)²⁰ és az egyenlőtlen fejlődés

---

¹⁸ Kelet-európai értékláncok elemzéséhez lásd: Cieślík (2014); Cieślík, Biegańska és Środa-Murawska (2016).

¹⁹ A globalizáció statisztikai hatásainak elemzése a GVC megközelítéstől függetlenül jelen volt a hivatalos statisztikában. Az érdemi elméleti fejlődés elsősorban a 2008-as válságot követően indult meg (UNECE–ESTAT–OECD 2012; UNECE 2015). A gyakorlati munkák pedig elsősorban az ír GDP és GNI 2015. évi éves ütemének 20 százalék fölé ugrása lendítette fel (Stapel-Weber és Verrinder 2016). Az ír növekedést a korábbi 4 százalékról az gyorsította fel, hogy az Apple a szellemi termékeinek tulajdonjogát áthelyezte Írországra.

²⁰ Itt fontos előzmény a GVC járadék (rent) fogalma, lásd pl. Kaplinsky (1998).

fogalmaival. A hálózatoknak globális és lokális beágyazódásának együttes vizsgálata is kiemelésre került. A szerzők azóta is dolgoznak az egyes kritikák adaptálásán vagy megválaszolásán (pl. Coe és Yeung 2019; Yeung 2019, 2021).

Látszódik, hogy a viták ellenére a GCC/GVC/GPN irodalmak gyakran kötődnek egymáshoz, mind a kutatási témák, mind a szakmai viták, mind a kutatói közösség tekintetében szoros az interakció. Az elméleti keretemből következően elsősorban a hierarchikus viszonyok felépítése és a helyi szinten megtermelt érték megragadása érdekel. Előbbi mindhárom irodalomhoz kapcsolódik, utóbbit elsősorban a GPN dolgozta ki, de a fogalom ugyanúgy integrálható a GCC/GVC megközelítésekkel. Így dolgozatom szempontjából nincs relevanciája a különböző elméletek közötti belső vitáknak. Mivel a GVC jelenti az egyszerűsége miatt a legbiztosabb hivatkozási pontot, ezért az elméletet változtató megközelitésem azzal szemben fejtem ki.

Két ponton alakítom át a globális termelés térbeli és hierarchikus megszervezését bemutató megközelítéseket. Egyrészt azokat Vernon (1966) termékélet-ciklus modelljével ötvözöm, és ezen keresztül dinamizálom.²¹ Azaz rámutatok arra, hogy egyre komplexebb termékek termelését teszi lehetővé az iparágak gyorsuló standardizálása, így a megtermelt termékek komplexitásából nem lehet önmagában gazdasági feljebb lépésre következtetni. Másrészt kihangsúlyozom, hogy a globális értékláncok vállalatközi fókuszát és a vállalaton belüli értékláncokat közösen kell vizsgálni. Előbbi irodalmak elsősorban a nemzeti tulajdonban lévő szervezetek feljebb lépési lehetőségeit vizsgálják, miközben a félperiférián a szakosodás dominánsan külföldi szervezetek leányvállalatán keresztül valósul meg. Utóbbi irodalmak viszont elhanyagolják a tulajdon kérdést, másodlagossá válik a nemzeti és a külföldi tőke közötti különbség. Dolgozatomban nem csak a termék gyártását, hanem az iparágak helyzetét sem veszem adottnak. Utóbbi is időben változik, és ez a globális értéklánc építés stratégiáját is meghatározza. Mint dolgozatomban érvelek, a kelet-európai felzárkózás egy válságban lévő iparág túléléséhez tartozott hozzá a kiszervezésen keresztül. Ezzel a kiszervezési folyamattal épült ki az európai értéklánc.

---

²¹ A termékélet-ciklus modelljének a kritikai irodalomban történő alkalmazási lehetőségire Arrighi, Silver és Brewer (2003) hívta a figyelmem. A GVC irodalomban Mudambi (2008) építette be a modelljébe, de az enyémtől eltérő módon. A megközelítés így először Geröcs és Pinkasz (2019b, 2019d) jelent meg.

***

A szocialista blokk globális integrálódásának módjáról, valamint Kelet-Európa globális értékláncokon keresztüli szakosodásáról szóló elemzések fontos támpont a magyar gazdaság világgazdasági pozíciójának megértéséhez. Ugyanakkor a fenti magyarázatok önmagukban nem elégségesek, hiszen zárt történeti időszakokra szűkítik le az elemzésüket. Olyan nézőpontra van szükségem, amely nem csak térben, hanem időben is lerombolja a vasfüggönyt. Ehhez a világrendszer-megközelítés hagyománya fontos támpontot nyújt, amikor a politikai gazdaságtan elemzés egységének a történeti tőkés világrendszert tekinti. Főleg úgy, hogy az állítást Chase-Dunn (1980) alapján értelmezem, azaz a szocialista blokkot is a világrendszer részeként elemzem. Ezen ponton fontos rögzíteni, hogy attól, hogy valami a világrendszer része, abból még nem következik, hogy ott a tőkés termelési mód lenne a domináns. Lásd ehhez példának a feudális Magyarország bekapcsolódását a 18. században, vagy akár a reprodukzív munka szerepét a tőkés egyenlőtlenségek kisimításában (Barna et al. 2018).

Ehhez azonban meg kell értenem a globális kapitalizmus alakulását és abba ágyazottan, valamint azzal interakcióban kell vizsgálnom Kelet-Európát. A globális kapitalizmusról szóló tanulmányok azonban gyakran centrumfókuszú elemzések. Ez annyiban érthető, hogy a centrum politikája, gazdasági és katonai hatalma nagy hatással képes befolyásolni, alakítani a világrendszer működését. Különösen igaz ez arra az országra, amely képes egy domináns hegemon pozíciót betölteni (Arrighi 1994, 2007; Silver és Arrighi 2003). Ez Arrighi érvelése alapján a második világháború előtt az Egyesült Királyság volt, majd 1945-től kezdve az Egyesült Államok vette át a szerepét. Állítása szerint az amerikai hegemonia a hetvenes évektől válságba kerül, és az új hegemon létrejöttét Kelet-Ázsiában várja, így a vizsgálatának a fókusza erre a térségre is kiterjed.²² A fenti irodalmakhoz szorosan kötődnek az Egyesült Államok imperialista törekvéseinek bemutatásáról és azoknak területi hatásairól írt elemzések (Harvey 2004; Panitch és Gindin 2012).

A globális perspektívából leírt történetek három szakaszból állnak: a második világháború utáni újjáépítés, a hetvenes évek elejétől induló válság és az azt követő átalakulások, valamint a 2008-

---

²² Arrighinek a fentiek mellett értékes tanulmányai vannak a globális délről – elsősorban Rodéziáról (ma Zimbabwe) (Arrighi 1966) és Tanzániáról –, valamint Dél-Európáról (Arrighi 1985). Ezek azonban nem a globális tőkés történelmet mint egészet, hanem annak egy (fél)perifériás lenyomatát mutatják, ezért nem térek ki rájuk e fejezetben.

as világválság után jelenleg kialakulóban lévő új világrend. Ezen folyamatok elemzése rendkívül változatosak. Robert Brenner (2000, 2004, 2006) a profitráta fenntarthatatlan növekedésével magyarázza a hetvenes évek válságát. Az USA-fókuszú érvelése szerint azóta egy ún. hosszú lejtmenet zajlik: az amerikai gazdaságpolitika folyamatos, globális hatásokkal járó válságmenedzselést végez annak érdekében, hogy lassítsa a profitráta csökkenő tendenciáját (lásd még Roberts 2016). A folyamatnak részei az árfolyamháborúk folytatása és a finanszírozás kibontakoztatása. A termelő szektor lassulása miatt számos intézkedés történt a pénzügyi szektor fellendítése érdekében. Mint ahogy Silver és Arrighi (2003) is írja, a finanszírozás a már válságban lévő hegemoniák átmeneti „belle époque”-jai.

Mások a nemzetközi pénzügyi rendszer változásaiban ragadják meg ugyanezt a folyamatot. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása ugyanis szintén döntő pont volt a hetvenes évek átalakulásában. John Ruggie (1982) polányista alapon a háború utáni időszakot a korábbi kontrollálatlan, önszabályozó piac társadalmi felügyelet alá vételeként mutatja be. A szabadkereskedelem többek között a fix árfolyamrendszer kontrollált folyamatai között tudott megvalósulni, miközben az államok feladatává – keynesiánus alapon – a teljes foglalkoztatás megteremtése és a jólét növelése vált. Mivel a piaci folyamatokat számos gazdasági-társadalmi-politikai szereplő közti kompromisszum korlátozta, részben állami szabályozásokon keresztül, ezért beágyazott liberalizmusként nevezte Ruggie az időszakot. A kompromisszum alapja a harmincas évek világválságának a tapasztalatára épült. A hetvenes évek stagflációja azonban megrendítette a piac szabályozásához szükséges kompromisszumot.

A fenti folyamatot a főáram oldaláról Richard Baldwin (2011) a technológiai változásokon keresztül ragadta meg. A globalizáció folyamatát a „kibontások” (unbundling) folyamatoként írta le. A terminológia arra utal, hogy a termelési feltételeket korábban csak lokálisan rögzítetten („összecsomagolva”, „összekötve”) lehetett kezelni, ezért számos amúgy különböző helyen is végezhető tevékenységet egy helyre (gyárba, ipari klaszterbe) zártak össze. A vonatok és a gőzgép megjelenése azonban radikalizálta a szállítást, és a technológia fejlődése folyamatosan csökkentette a költségeket, így mind a tevékenységi műveleteket, mind a termelést és a fogyasztást távolabb lehetett földrajzilag szervezni egymástól. Ez tette lehetővé az első kibontást (1st unbundling). Az infokommunikációs technológiák azonban további (második) kibontását tette lehetővé a termelési folyamatoknak. Baldwin magyarázatát fontos ponton egészíti ki az a nyomás, amelyet az 1973-as, majd az 1979-es olajárrobbanás okozott. A relatív árak változása gyors ütemben alakította át a technológiai fejlődést.

A regulációs iskolát ezen a ponton érdemes újra megemlíteni, mivel a termelési-társadalmi viszonyokra épülő rezsimek definiálásán keresztül ők is a hetvenes éveket látják a fő váltásnak. Peter Hall (2013) e hagyományokra építve négy dimenzió mentén mutatja be a rezsimeket: (1) termelés, (2) ágazati viszonyok (*industrial relations*), azaz elosztás, (3) a társadalmi-gazdasági közpolitikák, azaz újraelosztás, (4) nemzetközi viszonyok. Ez alapján a hetvenes évekig tartó időszakot a tömegtermelésre építő, erős szakszervezetekkel rendelkező, jóléti államot fenntartó és Bretton Woods-i rendszeren keresztül nemzetközileg szabályozott rezsimeként mutatta be. Az a hetvenes évektől kibontakozó időszakot pedig a globális értékláncok és a szolgáltató szektor felemelkedése, a minél alacsonyabb szintre vitt béralkuk, a kínálatoldalú közgazdaságtanra építő közpolitika, valamint az áruk és a tőke szabad áramlására kiépülő nemzetközi viszonyok jellemzik. Míg Hall elsősorban a keynesi és neoliberais érának nevezte az időszakot, addig mondjuk Harvey (1989) fordista és rugalmas (*flexible*) felhalmozási rezsimeként hivatkozik rá. A korszakolások elnevezései attól függttek, hogy mely tulajdonságát akarták a szerzők kibontani a komplex társadalmi átalakulásnak. Így pl. Harvey is egy másik könyvében a neoliberalizmus története irányából ragadja meg a korszakot (2005).

A fenti írások mindegyike az Egyesült Államok által dominált világot mutatja be, amely hegemon pozíciója révén jó közelítése a globális tőkés világrendszer háború utáni történetének.²³ Ezen olvasatokban ugyan a hetvenes évek egy váltópont, de egy olyan váltásé, ami megközelítőleg húsz éven át történik meg. A húsz évet meg folyamatos válságok kísérik, még ha ezek ütemezése térben késleltetve jelenik is meg. Ennyiben állításom szerint ezen történetbe ágyazottan megérthető az a folytonosság, amely Kelet-Európa világgazdasági pozíciójában található.

A beágyazás megértését a függőségi elméletek hagyományában vizsgálom. Egyik oldalról aszimmetrikus helyzetet feltételezek (a világrendszer elmélet alapján a technológiához és finanszírozáshoz való hozzáféréseken keresztül), másik oldalról a felek között kölcsönhatást feltételezek. A globális tőkés folyamatok beáramlása Kelet-Európába önmagában fontos, és foglalkozom is vele a dolgozatomban. Ugyanakkor célom, hogy ezen felül rámutassak a centrumországok szempontjaira, érdekeire, amikor az interakció kialakul, továbbá a kelet-európai partnerek mozgásterére, végezetül arra, hogy a kelet-európai döntések, változások hogyan alakítják át a globális kapitalizmust. Azaz nem beillesztést mutatok be, mivel az alatt

---

²³ Fontosnak és radikálisnak tartom Gille Zsuzsa (2010) kérdését: létezik-e globális posztoszocialista állapot. Azaz a rendszerváltással csak Kelet-Európában történt változás, vagy az egész világban. Írásában az utóbbi mellett érvel.

egy egyirányú hatásmechanizmust értek, ahol a centrum által dominált világrendszer a (fél)periféria nélkül is ugyanúgy működne.

Így amellet érvelek, hogy a fordizmus, az importhelyettesítés, a szocializmus bár különböző ideológiák mentén alakultak ki, de ugyanannak a globális termelési módnak a megnyilvánulásai. Továbbá a rendszerváltás nem a már létező neoliberais globális értékláncokon alapuló világ gazdaságba integrálódott, hanem a kelet-európai rendszerváltás a világ más rendszerváltásaival együtt tette lehetővé, hogy ez a világ kialakuljon.

3. Előzmények: Fordizmus, importhelyettesítés, szocializmus

Jelen fejezet hipotézise, hogy a szocialista országok társadalmi viszonyai a globális tőkés viszonyok közé ágyazottan jöttek létre, alakultak át. Ennyiben a kettő között folyamatos kölcsönhatás volt. A kelet-európai országok félperifériás jellege a szocialista rendszer intézményes szerkezete mellett a másik olyan tényező volt, amely meghatározta a világrendszerbe történő beágyazás módját is a fejlett technológiához való hozzáférés útjain és annak finanszírozásán keresztül. Jelen fejezetben a mellett érvelek, hogy a kelet-európai országok szocializmusa, a latin-amerikai országok importhelyettesítő iparosítása, valamint a centrumországok klasszikus fordizmusa ugyanarra a világ gazdasági környezetre adott válasz. Minderre globális fordista felhalmozási rezsimeként hivatkozom.

A regulációs iskola felhalmozási rezsime fogalmi, és így azok jellemzői a centrumországok példáin keresztül kerültek megfogalmazásra. Dolgozatom nézőpontjából nézve Lipietz (1987) globális fordizmus fogalma egy fontos előrelépés. Lipietz ugyanakkor továbbra is a centrumországokra alkalmazott fogalmakból indult ki, a centrumországokra megfogalmazott kritériumokat vizsgálta meg egyes régiókban. Így Latin-Amerika esetén például megállapította, hogy lett volna lehetősége a (centrumországbeli) fordizmus megvalósítására, azonban az átvétele nem volt sikeres. Nem tudták ugyanis a megvalósítani sem azt a termelékenységi szintet, sem azt a széles társadalmi rétegre támaszkodó tömegfogyasztást, amely a (centrumországbeli) fordizmust jellemezte. Kelet-Európát pedig – bár megjegyzi, hogy fordista elemek ott is jellemzőek – kihagyta az elemzéséből, mivel a szocialista blokk a tőkés rendszeren kívül helyezkedik el.

Ahogy a világrendszer a tőkés termelési módot nem pusztán a centrumországok, hanem a globális történeti világrendszer tapasztalatai alapján definiálja, és így a (fél)perifériás

kapitalizmust nem a centrumországok kapitalizmusának tökéletlen másolataként látja, hanem a kettőt együttesen elemzi, úgy érvelésem szerint a fordizmusnál és a fordista felhalmozási rezsimmél is érdemes egy olyan definíciót alkotni, amely globálisan képes a társadalmi újratermelés megragadására. Az egyes országok, régiók, osztályok közötti interakciók a globális tőkés viszonyok között történnek meg, függetlenül attól, hogy ezen belül számos nem tőkés gyakorlat tud megvalósulni. Így álláspontom szerint a szocialista országok fejlődése bár sok szempontból egyedi, de ugyanannak a világrendszernek a részei és alkotói, mint a tőkés országok. A világgazdasági folyamatok ugyanúgy átgyűrűznek, valamint az ottani gazdasági-pénzügyi folyamatok az egész világrendszerre visszahatnak.

***

A munkaszervezés és a menedzsment tudatos vizsgálata, valamint ezzel összefüggésben a munkafolyamatok standardizálása, majd gépesítése a termelékenység hatalmas megugrását hozta el a világgazdaságban a 20. század elejétől. Erre a történeti folyamatra – az adott aspektusok függvényében – taylorizmusként vagy fordizmusként hivatkoznak. Frederick Winslow Taylor (1856–1915) mérnök vezette be a „tudományos menedzsment” kifejezést, amelyen a munkaszervezési folyamatok racionalizálását, standardizálását értette. Henry Ford (1863–1947) iparmágnás pedig saját gyárán belül a taylorista elemeket felhasználva nagy mérethatékonyság mellett gépesítésekkel párosította a standardizált munkafolyamatokat (lásd elsősorban a futószalag felhasználását az összeszerelésnél), amely megalapozta a későbbi tömegtermelést. Mindketten fontosnak tartották a magasabb béreken keresztüli motiválást. Míg Taylor ezt csak ajánlani tudta, Ford a saját gyárán belül meg is valósította. A motivációra a fejlesztések által monotonabbá és fizikailag megterhelőbbé váló munka következtében kifejezetten szükség is volt. A termelékenységjavulás okozta profitnövekedés pedig lehetővé tette a bérek emelését – és gyakran a fenti folyamatok következtében feleslegessé váló munkások elbocsátását.

A fenti folyamatok nagyban hozzájárultak a világrendszer 20. századi átalakulásához (Geröcs 2021). A regulációs iskola érvelése szerint az 1929-es világválság egyszerre volt következménye a taylori-fordi termelékenységnövelő gyakorlatoknak, valamint előidézője egy új – fordistának vagy intenzívnek nevezett – felhalmozási rezsim létrejöttének. A korábbi rezsim extenzív módon az új munkástömegek bevonására építette a gazdasági bővülését. Az új

munkaszervezési módszerek és az azokhoz kapcsolódó gépesítések azonban olyan mértékű termelékenységnövekedést eredményeztek, amelyek az akkoriban domináns tőkés termelés stabilitását biztosító, a társadalmi újratermelést fenntartó szabályozási módokat elavulttá tették. A tömegtermelés ugyanis egy olyan új társadalmi csoport számára kezdte meg az értékesítést, amelyen az effektív kereslet alacsony szinten maradt. A termelés és a felhasználás korábbi összhangja megszakadt, túltermelési/alulfogyasztási válság jött létre.

A regulációs iskola reálgazdasági megközelítésének fontos kiegészítője a folyamatok pénzügyi aspektusa. Ami makrogazdasági szinten egyik oldalon az alacsony béreken keresztül az effektív kereslet hiányát eredményezte, a másik oldalon a növekvő profitokon keresztül felgyorsította a tőkefelhalmozást. A profitok pedig nem csak a közvetlen tőketulajdonosokon keresztül áramlottak vissza az ipari beruházásokba, hanem a pénzügyi piacokon keresztül is, megalapozva ezzel az 1929-es tőzsdei összeomlást a Wall Streeten. A pénzügyi piacokon keresztül legkésőbb 1931-re globálissá vált a gazdasági válság. A hitelezések csatornái elapadtak, az adósok pedig sorra fizetéképtelenné váltak. A gazdasági feszültségek szétfeszítették az aranystandard rendszert, 1932-re megszűntek a rögzített árfolyamok többsége. A válság következtében a tőkemenekülések korlátozása érdekében megszüntették a devizák többségének konvertibilitását. A válságkezelések a belső piacokra koncentráltak, annak védelmére protekcionista politikákat vezettek be. A bezárkózási folyamatokat a vállalatok és államok fizetéképtelenségei okozta bizalmatlanságok is tovább erősítették. A harmincas évekre kialakult világgazdasági környezetben a húszas évek liberalizált világa nagyfokú önellátást kényszerített az egyes országokra. A kényszer egyszerre tette érvénytelenné a korábbi világmagyarázatokat, valamint értékelte fel azon ideológiákat, amelyek a helyzetben a sikeres felzárkózást látták meg.

A válságot követő 15 év egy elhúzódó, ismétlődő világgazdasági válságon, valamint a II. világháborún keresztül vezetett el a fordista felhalmozási rendszer kibontakozásáig. Az új felhalmozási rendszer kialakításának – általam globális szintre absztrahált – feltétele volt, hogy a fokozott termelékenység megőrzése mellett gazdaságszerkezeti átalakításokon és az effektív kereslet növelésén keresztül hogyan lehet megteremteni a termelési és felhasználási oldal egyensúlyát. Az alapkiindulópont, amelyhez igazítani kellett az új rendszert a növekvő termelékenység, részben a tömegtermelés volt. A tömegtermelés rendkívül tőkeigényes folyamat, amelynek megvalósítása csak magas szintű mérethatékonyság mellett profitábilis. A termeléshez szükséges vertikum nagy részét a korszakban gyáron belülré integrálták, ez lehetővé tette a teljes munkafolyamat racionalizált megszervezését, valamint még nagyobb

szinten tette szükségessé a tőkeberuházásokat. A világgazdasági válságot és a II. világháborút követő felvásárlások és összeolvadások következtében létrejött tőkekoncentráció tette lehetővé e feltételeket (Baran és Sweezy 1966). A megvalósításban kiemelt szerepe volt a pénzügyi szektor finanszírozásának, és az azt előmozdító állami ösztönzőknek és biztosítékoknak.

A tömegtermelés azonban igényelte a belső és a külső piacon is a tömegfogyasztáshoz szükséges feltételek megteremtését: magas béreket és új fogyasztási szokásokat. Az állam ezt nagy szakszervezeti konföderációk támogatásával biztosította. A fordista felhalmozási rendszer fontos elemévé vált a minimálbér bevezetése, a társadalombiztosítás, valamint az ágazati vagy céges szintű kollektív szerződések. Ezek az intézkedések nem csak magas bérekhez vezettek, hanem a fogyasztási hajlandóság növekedését is magával hozták. A tömegfogyasztás olyan árukat várt el, amely a társadalom nagy részének a fogyasztását kielégítette. Ennek következtében a század első felének standardizálási folyamatainak legfőbb termékei az autók (Shiomi és Wada 1995), az elektronikus fogyasztási cikkek (pl. rádió), szépségápoló termékek, ruházati termékek, valamint az azok előállításához szükséges anyagok, alkatrészek váltak (pl. olaj, gumi, elektroncső).

A tömegfogyasztás tiszta formájában csak a centrumországokat jellemezte, és ott sem kizárólagosan csak erre épített a modell. Az állami beruházásoknak és állami fogyasztásnak is kiemelt szerep jutott, nem csak közvetlen az 1929-es válságot, hanem a II. világháborút követően is – elsősorban az építőiparon és a hadiiparon keresztül (Page és Walker 1991; Baran és Sweezy 1966: 178–214). A fordista felhalmozási rendszer így nagyban támaszkodott a keynesiánus gyakorlatra. Az aktív állami jelenlét akkoriban garanciát jelentett mind az ipari és pénzügyi tőkének, mind a szakszervezeteknek a megtermelt jövedelmek realizálására, megfelelő elosztására, elfogyasztására, a gazdasági válságok kikerülésére.²⁴ Ráadásul az amerikai fordista rendszer megteremtésében a II. világháború óta fontos szerepe van a tőke- és áruexportnak a túltermelés elkerülése érdekében. A háborús időszakban ezt szolgálta az 1942-es Lend-Lease Act („Kölcsönbérleti törvény”), amely keretén belül hatalmas támogatásokat adott az USA a szövetségeseinek, majd a háborút követően a (Nyugat)-Európa, valamint Kelet-Ázsia újjáépítéséért felelős Marshall-terv és MacArthur-terv.

---

²⁴ E történeti periódusra David Harvey (1989: 124) fordista-keynesiánus felhalmozási módként hivatkozik. Peter A. Hall (2013: 130) keynesiánus időszakról beszél, de annak legfontosabb intézményi viszonyai között a fordizmust és a keynesianizmust sorolja fel (uő: 130–134).

Míg a háború alatt hadi eszközök számára rendelkezésre állt a felvevő piac, addig a II. világháborút követő korszaknak hiányozott a felvevő piaca. Az Egyesült Államok potenciális exportpiacai ugyanis romokban voltak. Nem volt külföldön érdemi vásárlóerő Európában és Kelet-Ázsiában sem a háztartások, sem a vállalatok, sem a kormányzatok részéről. Az érintett országok devizatartaléka kimerült, devizájuk konvertibilissé tételét pedig a gazdasági helyzetük nem tette lehetővé. Bár az 1944-ben kialakított Bretton Woods-i rendszer a világkereskedelem újraindítását tűzte ki célul, részben a rögzített árfolyamrendszerhez történő visszatérésen, részben a beruházástámogató és a folyófizetésimérleg-feszültségeket finanszírozó alapok létrehozásával, de ez önmagában nem oldotta meg a devizatartalék és a konvertibilitás hiányát. Az Egyesült Királyság ugyan az 1946-os angol-amerikai hitelegyezmény keretén belül a hatalmas összegű és kedvezményes feltételekkel biztosított amerikai hitelért cserébe vállalta az angol font szabadon átválthatóvá tételét, azonban az 1947. júliusában bevezetett konvertibilitást az azt követő dollárkiáramlás következtében végül megszüntették, majd egy további éven keresztül orvosolták a létrejött gazdasági és pénzügyi károkat a lakossági és állami fogyasztás visszavágásán és a font leértékelésén keresztül. Ezt követően egy évtizedre lekerült a napirendről a konvertibilitás bevezetése Európában. A Bretton Woods-i intézmények nem képesek beindítani a nemzetközi kereskedelmet.

Az Egyesült Államok külügyminisztere, George C. Marshall nevével fémjelzett terv az amerikai hegemonia kiépítésére használta fel az időszakot. Az amerikai pénzügyminisztérium által ugyan kritizált csomag egy hatalmas kiadás volt ugyanis az Egyesült Államok részéről.²⁵ Carew (1987) számításai szerint a program keretében nyújtott amerikai tőkeexport a teljes amerikai áruexport egyharmadát finanszírozta. A Marshall-terv azonban nem csak az amerikai tőkeabszorpciót támogatta, hanem teljes Európát átalakította az amerikai típusú fordista felhalmozási rezsim exportálásán keresztül. A kedvező hitelekért és tőketranszferekért cserébe ugyanis gazdaságilag – és mint későbbiekben bemutatom politikailag – meghatározta a jövőbeli Európa alapjait. Egyrészt támogatta az amerikai működő tőke kihelyezését, és így egyben a tömegtermelés európai elterjesztését. Bár a futószalagon keresztüli összeszerelés a harmincas években Európában is megindult, lényegesen csak az 1950-es években terjedt el (Carew 1987). Másrészt sokat tett az amerikai tömegfogyasztás elterjesztéséért, amely kedvezett az amerikai áruk iránti effektív keresletnek. Ennek fontos része volt, hogy elfogadtatta a gyárosokkal a

---

²⁵ A kelet-ázsiai pénzügyi csomag sem a Pénzügyminisztérium, hanem a Hadügyminisztérium által került kidolgozásra.

magas béreket és a munkások fogyasztását támogató szociális biztosítékokat:²⁶ szabadidő megteremtése, a jelen fogyasztásának preferálása, egy új típusú fogyasztói kultúra elterjesztése, amely támogatta azt az életmódot, amely a fegyelmezett munkaerő megteremtéséhez szükséges (Gramsci 1970). A fentiek az egyre nehezedő munkakörülmények közepette lehetővé tették a dolgozók munkaerejének újratermelését. Változó időbeli és térbeli körülmények között, de már Taylor óta kiemelt kérdés hogyan lehet a munkásosztályt pacifikálni, az osztályharcot megszüntetni, és egy korporatív modellben az érdekkülönbségeket feloldani. Európában a II. világháború előtt és alatt a fasiszta rendszerek autoriter módon próbálták ezt elérni. A háborút követő jóléti államok azonban lehetővé tették, hogy egy osztálykompromisszum keretén belül demokratikus módon valósuljanak meg (Offe 1984; Dahl 1993).

***

A taylorista és fordista munkamódszerek a versenyképesség megőrzése véget gyorsan terjedtek. Egyértelmű volt, hogy az új gyakorlatok olyan mértékű termelékenységnövekedést jelentettek, amelyet utoljára a 18. századi gépesítések tettek lehetővé. Nyugat-európai vállalatok igazodtak az új trendekhez, a tömegtermelés legfőbb, kibontakozó iparágában, az autóiparban a mérnököknek, gyárosoknak kiemelt igazodási pont volt a Ford gyár. Pl. Louis Renault, a Renault autógyár alapító-mérnöke már 1911-ben ellátogat Fordhoz a Detroitba ágyazódó Highland Park-i gyárba, majd annak hatására új logisztikai módszereket vezetett be francia üzemében (Architectuul é. n.). A félperiféria számára sem volt kétséges, hogy át kell venni a termelékenységnövelő módszereket részben a felzárkózás reménye, részben a tartós lemaradás elkerülése érdekében. A fordista gyakorlatok, valamint az általuk előidézett protekcionizmus és utóhatásai vezetnek Latin-Amerikában az importhelyettesítő iparosításhoz.

Latin-Amerikában a 20. század elején még az agrároligarchák dominálták a gazdasági életet. Bár az őket támogató szabályozások számukra nagy vagyonokat termeltek, nemzetgazdaságilag

---

²⁶ A nyugat-európai fordizmusok között – részben történeti okok miatt – nagy különbségek voltak. Például Németország válságkezelésének fontos része volt a tömegtermelés és tömegfogyasztás: ennek része volt Adolf Hitler német kancellár és Ferdinand Porsche, a Porsche autó fejlesztője közötti tárgyalások következtében létrejött népaútó, azaz a Volkswagen megtervezése (részletesebben lásd Tolliday 1995). Az Egyesült Királyságban a City azonban nem támogatta ilyen mértékű ipari beruházásokat, így ott az autóiparban a klasszikus luxus termékek termelése maradt domináns (pl. Aston Martin, Bentley).

erős külkereskedelmi hiányokhoz vezettek. A folyó fizetési mérleg deficitjének finanszírozása a hiteleken és az időszakos megszorításokon túl a külföldi működő tőke beáramlásán keresztül történt. A kezdeti időszakban ez elsősorban infrastrukturális (pl. vasút, kikötő, távközlés) vagy bányászati beruházásokat jelentett, a centrumországok taylori-fordi gépesítési és standardizálási gyakorlatai azonban egyre egyszerűbbé tették az ipari fejlesztések megvalósítását, a kezdetekben összeszerelő üzemeken keresztül. A Ford és a General Motors például komoly tudást halmozott fel a ma is bevett CKD típusú helyi termelésben. A *complete knock-down* lényege, hogy az összes alkatrészt egyben exportálják és a fogadó országban már csak az összeszerelés történik meg. Ekkoriban a működő tőke beáramlás elsődleges szempontja a szállítási költségek csökkentése volt, az alkatrészeket szállító konténereket ugyanis jelentősen könnyebben és így olcsóbban tudták a célországba exportálni, mint a már összeszerelt gépjárműveket. A Ford vállalat fokozatosan, de gyors ütemben jelent meg a térségen. 1928-ig az alábbi összeszerelő üzemeket alapította: Buenos Aires, Argentína (1915, 1919), São Paulo, Brazília (1919), Santiago, Chile (1924), Brazíliában további három helyszín (1926), Mexico City, Mexikó (1926). A General Motors 1925-ben jelent meg két helyszínen (Buenos Aires, São Paulo) (adatokhoz részletesebben lásd Sturgeon és Florida 2000: 25). Míg kezdetben minden alapanyag és alkatrész Detroitból érkezett, lassan és a Ford esetén egy nagyon szoros ellenőrzést követően helyi beszállítóktól is elkezdtek vásárolni: pl. autókerék, üveg, kárpitozás, padlózat, üzemanyagtartály, vezetékek (u.o.: 26).

Bár ekkoriban az agrároligarchia uralkodó pozíciója miatt nem volt cél az iparosítás, a fenti folyamatok következtében a húszas években elindult egy spontán, de óvatos ütemű, külföldi működő tőke által vezérelt, és taylori-fordi módszerekre építő iparosítás. Az agrároligarchia és az ipari tőke gyakran ellentétes szabályozásokban volt érdekelt, de ettől még egyik csoport sem volt homogén. Így az ipari tőkén belül is létre tudtak jönni különböző tőkefrakciók. A Latin-Amerikával foglalkozó irodalom két csoportot különböztet meg: a külföldi befektetők érdekeinek a helyi képviselőivel létrejövő ún. komprádor burzsoáziát, valamint a helyi tulajdonnal rendelkező iparosítani akaró új réteget, azaz a nemzeti burzsoáziát. A húszas években kialakult helyi latin-amerikai tőkés erőviszonyok nagyban befolyásolták azokat a belső gazdasági küzdelmeket és ideológiákat, amelyeken keresztül a térség újradefiniálta a globális szerepét az 1929-es világgazdasági válság bezárkózási hulláma közepén.

Brazíliában a Getúlio Vargas által fémjelzett importhelyettesítő iparosítás egy 1930-as katonai puccsot követően indult meg. A létrejött koalíció elsősorban a nemzeti burzsoáziát és a középrétegeket mozgósította az agrároligarchiával szemben. Argentínában ugyanekkor

azonban eltérő gazdasági és politikai viszonyok között az agrároligarchiának sikerült átmenetileg stabilizálnia a hatalmát. Az Egyesült Királysággal 1933-ban kötött kereskedelmi megállapodáson (Roca-Runciman Egyezmény) keresztül biztosította saját export lehetőségeinek bővítését, cserébe hozzájárult az angol ipari árucikkek és működő tőke korábbinál intenzívebb beáramlásához, ezáltal pedig az iparosítás mérsékelt fellendítéséhez. Az új rendszer egészen Juan Perón 1945 utáni hatalomra jutásáig fennmaradt, aki a nemzeti burzsoáziát és a vidékről a városokba áramló és szakszervezetekbe tömörülő munkásságot összefogó korporatív, populista modellt alakított ki. Egyes szektorok államosítása mellett beindult az iparág függően nemzeti és nemzetközi tőkére támaszkodó tudatos iparosítás importhelyettesítő modellje, felhasználva a már létező latin-amerikai tapasztalatokat (részletesebben lásd pl. Cardoso és Faletto 1979).²⁷ Az új protekcionista körülmények között így a működő tőke már nem a szállítási költségek alacsony szinten tartásáért, hanem az új piacok megszerzéséért áramlott be (Dunning és Lundan 2008; autóiparhoz lásd Sturgeon és Florida 2000).

A félperifériás latin-amerikai modell ugyanazokba a globális viszonyok közé ágyazódott be, mint a centrumországok eltérő modelljei. A tőkefelhalmozás történeti folyamatát a regulációs iskola a rezsím fogalmon keresztül periodizálja. Az egyes rezsimek definíciói és a rezsimek közötti váltások bemutatása ugyan a centrumországokra lett kidolgozva, de miután nem önmagukban a centrumországok, hanem a globális viszonyok változtak meg, ezért hipotézisem szerint a centrum és (fél)periféria különböző területein bekövetkező változások eredője megegyezett. Lipietz (1987) elsősorban a változások különbségeit vizsgálta, én dolgozatomban a közös eredőkön keresztül vizsgálom a hasonlóságokat. A terminológiai egyszerűsítés érdekében elfogadom a centrumországokra alkalmazott fogalmakat, mint extenzív vagy éppen fordista felhalmozási rezsím, és annak globális és félperifériás bemutatására töreksem.

Latin-Amerikát az Egyesült Államokhoz hasonlóan egy extenzív növekedés jellemezte az 1929-es gazdasági világválságig. Részben az agráriumból az iparba, részben a bevándorlókon keresztül valósult meg a növekedés (lásd pl. Argentína lakosságához 1. táblázat). Gazdaságaik egy relatív kedvezőtlen szakosodáson keresztül kapcsolódtak a nemzetközi

---

²⁷ Latin-Amerikában a volt nyersanyag-termelő országgént a nemzetközi kereskedelemben a komparatív előnyök által predesztinált kedvezőtlen gazdasági pozíciót akarták felfejleszteni (Prebisch 1950; Emmanuel 1972). Ez protekcionista, de nyitott politikát igényelt. Ezek feszültségeihez lásd: Hirschman 1968; Sunkel 1969; Gereffi és Evans 1981.

munkamegosztásba, azonban mégis jóval kedvezőbb helyzetben voltak, mint a gyarmati sorban fejlődő régiók. A félperifériás státusznak köszönhetően fontos kérdés volt „a megkésett tőkefelhalmozás felgyorsítása”. A taylorista és fordista munkaszervezési módszerek termelékenység-növekedése jelentős kihívást jelentett a globális termelés újraszervezésére. A tömegtermelés feltételeit megteremtő külföldi működő tőke beruházások ugyan megkezdtek a fenti gyakorlatok meghonosítását Latin-Amerikában, ugyanakkor ez még messze nem volt széles körben elterjedt. A harmincas évek protekcionista hullámából – ha eltérő ütemezésben is, de – egy importhelyettesítő iparosító modell bontakozott ki, amely már felhasználta a centrumországok termelékenység-növelő módszereit is. A kezdeti modell a fogyasztói cikkek gyártásán keresztül a klasszikus fordista irányt kezdte kialakítani. A háború végére összegyűlt tapasztalat azonban az volt, hogy a beruházási cikkek importja és a belső piacra termelés önmagában külkereskedelmi hiányhoz vezet. Így az iparosítást a fogyasztási cikkek termelő beruházási cikkek irányába fejlesztették tovább (Prebisch 1950).

1. táblázat: Argentína lakosságának változása, 1869–1947

Év	Városi lakosság	Falusi lakosság	Összesen
1869	492 600	1 244 300	1 736 900
1895	1 488 200	2 466 000	3 954 200
1914	4 152 400	3 727 900	7 880 300
1920	NA	NA	8 754 000
1930	NA	NA	11 746 000
1940	NA	NA	14 055 000
1947	9 932 100	5 961 700	15 893 800

Forrás: Horváth (2000): 13–14.

Bár Lipietz (1987) hangsúlyozza, hogy nem valósult meg a régióban a centrumországok tömegfogyasztása, azonban kapacitás sem volt arra, hogy a fogyasztási cikkek és az azt gyártó beruházásokat is egyszerre nagy tömegben termeljék. Ennél azonban nagyobb problémát okozott a klasszikus félperifériás függő fejlődés: exporttal nem tudják finanszírozni a behozatalt. Amennyiben pedig a finanszírozás külföldi működő tőke beáramláson vagy külföldi hitelen keresztül történik, akkor az tartós profit- vagy kamatkiráramlást eredményez a jövőben. Ennyiben Latin-Amerika, ha más felhalmozási rezsimben, de újratermelte a technológiai

elmaradáson és az annak fedezésére szolgáló finanszírozási formákon keresztül a félperifériás státuszát.

***

A szocialista országok vizsgálata általában kívül maradt a globális viszonyok elemzésein. Hasonlóan a szocialista időszak megértésére törekvő irodalmak elsősorban a belső viszonyokra koncentrálnak folytatják le az elemzéseket, a külső kapcsolódási pontokat pedig ezen folyamatokból vezetik le (lásd pl. Kornai (1993 [2012])). Értekezésem ezzel szemben a globális viszonyok alakulására, a helyi viszonyok kölcsönhatására kérdez rá. Így például ha termelékenység akár csak egy országban is, de ugrásszerűen megnövekedik, az globálisan helyez versenyképességi nyomást mindenre, aki a nemzetközi kereskedelemben részt vesz. Ezt a nyomást el lehet rejteni állami szabályozásokkal az egyes gazdasági szereplők előtt, de abból nem az következik, hogy az ne létezne, hanem az, hogy az elrejtésből eredő költségeket valamely gazdasági szereplőnek meg kell téríteni.

Ennek következménye, hogy az eddigiekben a szocialista belső viszonyokból levezetett állítások egy részét a külső viszonyokból, azaz egy hierarchikusan tagolt nemzetközi munkamegosztáson keresztüli integrációból, valamint ezen belül is a technológiához és finanszírozáshoz való hozzáférés módjából magyarázom.²⁸ Így a szocialista országok esetén is két kérdés vizsgálata fontos a dolgozatomban szempontjából: (1) hogyan befolyásolják a belső viszonyaik a külső viszonyokat; valamint fordítva, azaz (2) hogyan áramlanak át a külső viszonyok a belső viszonyokba. A helyi politika és ideológia elméleti keretrendszerében fontos szerepet tölt be a külső és belső feltételrendszerek közötti egyensúly megteremtésében. Ugyancsak a globális viszonyok változásával a helyi erőviszonyok is változhatnak: egyes politikai erők és ideológiák felértékelődhetnek, mások lesüllyedhetnek.²⁹

---

²⁸ A politika nagyban képes ezt a pozíciót alakítani. Például Japán és Dél-Korea gazdasági fejlődése nagyban köszönhető az Egyesült Államok antikommunista geopolitikájának, valamint a Szovjetunió fejlett technológiától való elzárása a centrumországok embargójának.

²⁹ Amíg a centrumországok egy részében a keynesianizmust felváltotta a neoliberalizmus, addig a szocialista országokban a marxizmust alakították át úgy, hogy integrálni tudják a globálisan erősödő és a helyi folyamatokba átáramló piaci viszonyokat.

Az állításom egyik fele, hogy a külső viszonyok hatással vannak a belső viszonyokra. Ugyanakkor az adaptációnak számos gazdasági és ideológiai megvalósulásai lehetséges. Több kutató vizsgálja, hogy ezen alkalmazkodási formák közül melyek a történetileg sikeresebbek. Ezt a sikerességi (pl. hatékonysági) spektrumot dolgozatomban nem célja vizsgálni. Az állításom másik fele, hogy a helyi viszonyok is hatással vannak a globálisra. Az aszimmetrikus viszonyok között gyakran ez a hatás egy regionális egységen keresztül, közvetve tud erősebben érvényesülni. A fentiek miatt a dolgozatomban kitérek a későbbiekben a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) szerepére is.

Gyakori ellenvetés a fenti megközelítéssel szemben, hogy a Szovjetunió, majd később a szocialista blokk vállaltan autark modellt akart követni. A belső ideológiákból való következtetések levonásának veszélyére Gerschenkron az alábbi, dolgozatom szempontjából irányadó állítását: „A fejlett országok azért értelmezik olyan nehezen kevésbé szerencsés társaiknak iparosítási politikáját, mert az iparosítás minden esetben kombinálja az élenjáró országok fejlődésének utánzását más, belsőleg meghatározott elemekkel. Amennyiben egy fejlett országnak nem mindig könnyű az előbbit elfogadnia, úgy még nehezebb az utóbbit. Ez különösen az ipari fejlődést elősegítő intézményi eszközök és még inkább az ezekhez kapcsolódó ideológiák vonatkozásában érvényesül” (Gerschenkron [1951] 1984: 63). Dolgozatomban az ideológiákra mint olyan világmagyarázatokra tekintek, amelyek a külső és a belső viszonyokat összehangolja, és ahhoz egy hihető magyarázatot ad. Ennyiben az alábbiakban külön kitérek arra, hogy a Szovjetunió esetén az autarkia elsősorban egy kényszerre adott előremenekülésnek tekinthető.³⁰ Hasonlóan ahogy a későbbiekben az importhelyettesítő iparosítást folytató országoknál történt.

Oroszország a 19. század végén, 20. század elején a gazdasági elmaradottságát erős állami szerepvállalással támogatott iparosodás útján kívánta leküzdeni (Gerschenkron [1951] 1984). A belső migrációra alapozott expanzív növekedés folyamatos volt. Ez a folyamat sem a centrumországokban, sem a félperiférián nem állt le a harmincas években sem. A folyamatot nagyban befolyásolta a mezőgazdaság tőkeintenzívvé tételének, valamint az iparosításnak a dinamikája. Oroszország iparosodásának mérsékelt tempója miatt azonban a globális

---

³⁰ Kornai ([1993] 2012) ugyanerre a következtetésre jut, csak a belső intézményi viszonyok vizsgálatán keresztül: levezetése alapján a központi tervezés működési feltétele volt az autarkia, ezért kényszerült erre a szocialista blokk. Kornai a teljes foglalkoztatottságot is a rendszer belső jellemzőiből vezette le: a puha költségvetési korlát okozta hiánygazdaság következtében jött létre ugyanis a túlkereslet a munka iránt.

munkaerő-áramlás forrásaként is megjelent. Az Egyesült Államok és Latin-Amerika külső migrációjához ugyanis nagyban hozzájárult kibocsátó országként. Ami az amerikai kontinensen nettó többlet volt, az egyes régiókban, így e térségben is nettó hiányként jelentkezett. A helyi szabályozások a kivándorlást munkaerő-többlet időszakában támogatták vagy passzívan engedték (lásd Magyarország esetén például Kovács ([1937] 1989) beszámolóját), munkaerő-hiányos időszakban azonban gátolták. Az iparosítás, valamint az energiahordozók kitermelése a relatív tőkehiányos országban a külföldi működő tőke bevonásával mozdult előre.

Az 1917-es forradalom nem változtatta meg Oroszország, majd a Szovjetunió strukturális pozícióját a nemzetközi munkamegosztásban. A félperifériás helyzet változatlanságával a modernizáláshoz továbbra is elsősorban a centrumországok technológiájára volt szükség. Az állami tulajdonnak ugyan a kezdetektől kizárólagosságot hirdettek, de már 1917. novemberében megindult a tárgyalás a külföldi működő tőke képviselőivel, hogy milyen jogi feltételek (pl. koncessziók, vegyesvállalatok) mellett biztosítanák a termeléshez szükséges technológiát (pl. licenz, know-how) (Köves 1980: 21–67).

Az iparosítást hirdető szovjet vezetés a kezdetektől nagy hangsúlyt helyezett a termelékenységet javító gyakorlatok bevezetésére. Alekszej Gasztyev a „tudományos menedzsment” módjait a francia Citroën gyárban ismerte meg a tízes évek elején, későbbiekben a taylorista elvek fő propagátora lett a Szovjetunióban (Bailes 1974). Bár Lenin eleinte ellenezte a nyugati munkaszervezést annak kizsákmányoló volta miatt (Lenin [1913] 1969, [1914] 1970),³¹ a gyakorlati tapasztalatok azonban lenyűgözték. A szovjethatalom feladatainak 1918-as kijelölésénél már a taylorizmus egyes elemeinek átvétele mellett érvel az orosz iparosítás felgyorsítása és hatékonyabbá tétele érdekében (Lenin [1918a] 1972: 131–132, [1918b] 1972: 174–176). Ezek az eredmények részben a későbbi sztahanovista mozgalomban is megjelentek. A munkaversenyek ugyanis nem pusztán az egyéni teljesítmények eredményei voltak, a sikerek mögött a munkaszervezés racionalizálása, a célszerszámok fejlesztése, és a standardizálás állt. A termelékenységnövelő eszközök elterjedése azonban sporadikus volt, nagy tömegben nehezen tudott terjedni (Lane 1976; Siegelbaum 1988; Wren és Bedeian 2004). A termelékenység növelésével párhuzamosan a mérethatékonyság előmozdítása is kiemelt terület volt. A centrumországok fordista gyakorlatának megfelelően a Szovjetunióban is beindult

---

³¹ Frederick Winston Taylor munkásságának részletes marxista kritikájához lásd Braverman (1974). Braverman nagyban épít Baran és Sweezy (1966) könyvére, amely a fordista kapitalizmus nagyvállalati oldalát és annak a tőkeabszorpció válságban mutatja be.

a tömeggyártás és az ezt biztosító tőkeigényes beruházások és a szerelőszalagok bevezetése. Az ipari fejlesztések egy kiemelt területe volt az autóipar (Holliday 1979). Bár az orosz autóipari fejlesztések alapjai a 19. század végén elindultak, és 1916-ban jelentős állami finanszírozásokat rendeltek a fejlesztésekhez, a háború végét lezáró forradalmak, polgárháború, külső fenyegetettség évekre elhalasztotta a beruházások folytatását. Bár a húszas évek közepén újra elindultak a fejlesztések, a tömegtermelés feltételeit az első szovjet ötéves terv keretén belül a Ford vállalat valósította meg. 1929-ben kötött egyezség alapján a Szovjetunió 13 millió dollár értékben vásárolt Ford autókat és alkatrészeket, a Ford pedig vállalta, hogy 1938-ig technikai segítséget biztosít egy új autóipari üzem Nyizsnyij Novgorod-i megteremtésében. A város későbbi neve után Gorkij Autógyárnak (GAZ) nevezett vállalat 1932-ben kezdte meg a termelést. Ezzel párhuzamosan új szovjet autógyárak kezdtek megalakulni (Siegelbaum 2011).

A külföldi technológia szerepe az egész szovjet történelemben meghatározó volt. Ennyiben az autarkia szovjet koncepciója internalizált kényszernek tekinthető. A sorozatos embargók és a háborús kitettség miatt ugyanis gyakran került a gazdaság az önellátás nyomása alá (Dohan 1976). A polgárháború lezárultát követően elindult új gazdasági program (NEP) 1921-es bevezetése ugyan növelte a biztosítékokat a külföldi működő tőke beruházásai számára (ennek következtében jött létre elsőként az Egyesült Királysággal egy kereskedelmi megállapodás még 1921-ben), ez azonban csak mérsékelten oldotta a korábbi gazdasági és politikai elszigetelődést. Ennek volt a következménye, hogy az I. világháborút követően szintén elszigetelés alá került Németországgal kezdtek el szorosabb gazdasági együttműködést kialakítani. Utóbbiban döntő fontosságú volt az 1922/23-as Rapallói Egyezmény, amelynek részeként például olajkitermelő berendezéseket kapott a Szovjetunió, amelyért cserébe a szovjetek a Bakunál kitermelt olajjal fizettek. A szovjet külkereskedelemben 1921-től kezdve óvatos növekedésnek indult. Ez elsősorban gépimportot és nyersanyag exportot jelentett.

A szocialista viszonyok megvalósításának módjára 1928-ig számos vita zajlott le a Szovjetunióban. Ebből az egyik legfontosabb kérdés az volt, hogy lehetséges-e szocializmust létrehozni a globális tőkés viszonyok megváltoztatása nélkül. Az I. világháborút követően remélt gyors forradalmi hullám ugyanis 1924-re, azaz a vita elindulásának az évére már biztosan elmaradt vagy elbukott (pl. Németország, Magyarország). A szovjet kommunista párt főtitkára, Joszif Sztálin, valamint a párt Politikai Bizottságának gazdasági és ideológiai kérdésekben elismert tagja, Nyikolaj Buharin amellet kezdett el érvelni, hogy a szocializmus egy országban is megvalósítható. Más szavakkal, a forradalom exportja helyett a belső stabilitás megteremtésére kell koncentrálni. A belső stabilitás megteremtése nagyrészt a háborús

gazdálkodás során kialakult tervezési módszerekre építkezett. Alapvető cél volt az iparosítás előremozdítása, a mezőgazdaság modernizálása, valamint a teljes foglalkoztatottság biztosítása. A három cél össze is függött, hiszen a felgyorsított ipari növekedéshez szükséges munkaerő-többlet a paraszti társadalom valamint a munkaerőpiacon kívüli emberek mobilizálására volt szükség. Ennek elérése érdekében komoly fejlesztések indultak el a statisztika és a matematikai közgazdaságtan területén. Ezen munkák hatással voltak a későbbi egyesült államokbeli kutatásokra is.

Az önellátás ideológiája az első öt éves tervvel ismételten megerősödött, de a célkitűzések között fontos tétel volt, hogy „a gépek importjának a célja az import megszüntetése” (idézi Dohan 1976: 603). E mondatban az importhelyettesítő gazdaságok első számú dilemmája jelenik meg: nincs importhelyettesítés import nélkül. 1928-tól kezdve az öt éves terv a külkereskedelem hatalmas növekedésével járt együtt, amelynek a gazdasági világválság kibontakozása és a világban elterjedő tőkés protekcionista politikák vetnek véget 1931-re.

A fordista felhalmozási rezsim kulcsa álláspontom szerint nem a tömegfogyasztás, hanem a taylori-fordai termelékenységnövelő gyakorlatok bevezetése, és az ebből keletkező többletáruhoz az effektív kereslet megteremtése. A tömegfogyasztás a főleg angol és egyesült államokbeli működő tőkével megtermelt Latin-Amerikában sem volt teljes, holott a kezdeti időszakban az iparosítás éppen a fogyasztói cikkek gyártását célozta meg. A Szovjetunió azonban a kezdetektől a beruházási cikkek és az ahhoz szükséges alapanyagok fejlesztését tűzte ki célul, a fejlesztések pedig tőkés importot igényeltek. Ennek következtében a felhasználási oldalon a beruházás és az export fejlesztése volt domináns, ezzel jelentősen háttérbe szorítva a belső fogyasztást.³² Részben a fentiek is hozzájárultak a hiánygazdaság kialakulásához. Ugyanakkor ahogy azt a korabeli magyar szakirodalom részletesen bemutatta, a gazdaságirányítási esetleges (Kornai 1957), valamint rendszerszintű (Kornai [1980] 1982,

---

³² A fogyasztás és beruházás arányairól számos vita folyt a Szovjetunió húszas éveiben. Kezdetben a Trockij vezette „baloldali ellenzék” képviselte a gyors iparosítást, azonban a hadigazdaságot követően tapasztalt feszültségeket követően a buharini-sztálini „jobboldali ellenzék” által javasolt irányok ezt végül meggátolták. Sztálin végül 1928-ban egy akkorra már megerősödő pozícióban álláspontot váltott, és meghirdette a gyors ütemű iparosítást. A fenti dilemma ideologikus lefordítására egy klasszikus példa Rákosi 1950-es beszéde: „ha nem tartunk mértéket, akkor mint rántott csirkét megesszük azt a tyúkot, amely jövőre aranytojást tojna és öt éves tervünk gyárait, üzemait, kultúrházait már az idén csemegevaj és borjúsült formájában elfogyasztanánk” (Rákosi 1951: 349).

[1993] 2012) problémák is hozzájárultak a hiánygazdaság előidézéséhez.³³ A beruházás és az export egyoldalú növelése többször is olyan mértékben vezetett az életszínvonal csökkentéséhez, hogy az így kialakult társadalmi feszültségeket csak erőszakkal tudta a rendszer elnyomni.

Az embargók, valamint a gazdasági világválságot követő protekcionista hullám okozta gazdasági-technológiai-pénzügyi elszigeteltséget követően nagy áttörést eredményezett a II. világháború. Az Egyesült Államok által 1942-ben elfogadott Lend-Lease hatalmas mennyiségben biztosított árukat és technológiát a szövetségeseknek. A háború alatt 48 milliárd dollárnyi támogatásból az Egyesült Királyság 31 milliárdot, a Szovjetunió 11 milliárdot, Franciaország 3,2 milliárdot kapott. A törvény nagyon kedvező feltételekkel nyújtott áruhitelt hadiipari, élelmiszeripari termékekre, közlekedési eszközökre. Cserébe az Egyesült Államoknak katonaságának kellett helyi szinten biztosítani katonai felvonulási terepet és adott esetben ellátást.

A háború után a Lend-Lease folytatására átmenetileg még volt lehetőség. Az Egyesült Királyság ennek keretében 1946-ban kötött egy hitelmegállapodást az Egyesült Államokkal. A hitelre a Szovjetunió is pályázott volna, de legkésőbb az 1946. márciusi fultoni beszéddel világossá vált, hogy véget ért a II. világháború alatti szövetség. A tárgyalások azonban nem értek rögtön véget, csak 1947-ben. A háború végén megkötött jaltai megállapodás azonban mégis hozzájárult a korábbi szovjet elszigeteltség oldásához és javította a technológiai hozzáférést. Nem csak a katonai megszállás és a háborús jóvátétel keretén belül átáramló beruházási eszközökkel, hanem egy új típusú geopolitikai alakulat következtében kialakuló gazdasági térség, a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa létrehozásával.

Összegzésként fontos kihangsúlyozni, hogy az integrált autarkia és az importhelyettesítő iparosítás, a korlátozott erőforrások következtében egy erősebb gazdaságirányítás megszervezése, a termelékenység-növelő gyakorlatok irányított bevezetése már a húszas éveket jellemezte. Azaz a szovjet gazdaság megszervezése eleve jól illeszkedett a harmincas években globálisan kibontakozó fordista felhalmozási rezsimhez. Ez elvileg versenyelőnyt is jelenthetett volna, hiszen a gazdasági világválság nem hozott akkora törést a gazdaságszervezés területén,

---

³³ Barro és Grossman (1974, 1976) az alacsony fogyasztói árakkal, Kornai ([1980] 1982) – részben Barro-Grossman írásaival vitatkozva (uo: 572) – a termelő szektornak a fogyasztói piacokról történő „áruelszívó hatásával” indokolja a hiánygazdaságot. Kornai szerint utóbbi a vállalatok puha költségvetési korlátja miatt tud szisztematikusan megtörténni.

mint más országoknál. Az új rendszerhez szükséges szabályozási módok, módszerek kialakulása ugyanis elkezdődött. Így például a szovjet közgazdasági és statisztikai eredmények a centrumországokéra is hatással voltak. Vagy a latin-amerikai importhelyettesítő iparosítások is – antikommunizmusok ellenére – figyelemmel kísérték a szocialista gyakorlatokat. Azonban a versenyelőny elméleti lehetőség maradt a gazdasági elmaradottság, és az ehhez hozzájáruló külső tényezők, vagy ahogy Kornai ([1993] 2012) érvel, a rendszerbe beépített erőforrás-pazarlás következtében.³⁴

4. 1945–1956: Marshall-terv, embargók és a KGST

Jelen fejezet hipotézise, hogy Kelet-Európa fejlett technológiához és finanszírozáshoz való hozzáférése 1945–1956 között igen korlátozottan, de meg tudott történni. Az Egyesült Államok által szervezett embargó ugyan szigorú volt, a politikailag függetlenebb országok azonban folytattak kereskedelmet a szocialista blokkal. Továbbá a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa (KGST) keretei között elindult a technológiatranszferek Szovjetunió és a dotált olaj és gáz szatellitországok felé áramlása, valamint a tömegtermeléshez szükséges felvevőpiac kialakítása. Az időszakban a centrumországok jelentős fejlődést értek el az amerikaiak által kedvezményes hitelekkel finanszírozott áruexporton, valamint a tőke kivitelén keresztül, mindez a fordista felhalmozási rezsim kiteljesedéséhez vezetett. A szocialista blokk az életszínvonal rovására szintén jelentős, bár technológiailag gyengébb fejlesztésekbe kezdett. Míg a Marshall-terv finanszírozása következtében egy megerősödő Nyugat-Európa jött létre, addig a hidegháborús évek a KGST-t biztosan eltérítette a benne rejlő komplementer szakosodás lehetőségétől. A társadalom kizsákmányolása ráadásul olyan feszültségeket hozott, amely a KGST szovjetek általi irányítását gazdasági irányítását visszaszorította.³⁵

---

³⁴ Hasonló történt a már az ötvenes években exportorientált iparosítást folytató kelet-ázsiai országokkal, de ők a versenyelőnyüket ki tudták használni. Az újonnan alakuló posztfordista felhalmozási rezsim döntő pontjain kapcsolódott a globális fordista felhalmozási rezsim helyi adaptációjához, így a térség nem kényszerült az átmeneti időszakban gazdaság szerkezeti átalakításokra. Míg a szovjet gazdaságpolitikai ellenszélben mozgott, addig kelet-ázsia a centrumországok technológiai-pénzügyi támogatását élvezte.

³⁵ Jelen dolgozatban elsősorban a Szovjetunió gazdasági szerepére koncentrálok, nem térek ki azokra a politikai és katonai motivációkra, amelyek a térsében betöltött szerepét meghatározta, motiválta. Ezekhez részben lásd: Germuska (2010).

***

Mából visszanezve egy új gazdasági növekedés időszaka indult meg a világgazdaságban 1945-től, amely egészen a hatvanas évek végéig, hetvenes évek elejéig kitartott. Ezt az időszakot Nyugat-Európa fénykorának is szokták tartani, amit az újjáépítés és jóléti állam jellemezett. A háború végén azonban gazdasági értelemben Nyugat-Európa inkább volt közel az 1929-es gazdasági világválság állapotához, mint egy új fellendüléshez. A háború következtében az Egyesült Királyság a fizetéképtelenség határán volt, Németország és Magyarország hiperinflációval küzdött, illetve a teljes kontinens romokban hevert. Az Egyesült Államok fordista felhalmozási rezsimének fontos támaszának, a hadiiparnak a felvevőpiaca veszélybe került, a termelést részben át állították a fogyasztási cikkek termelésére. Az USA-ban ugyan széles réteget vontak be a tömegfogyasztás megteremtése érdekében, a fizetett bérek így sem voltak ahhoz elegendők, hogy felszívják a tömegtermelés árutöbbletét. A tőkeabszorpcióra és a túltermelés kezelésére a háború ugyan átmeneti megoldást biztosított, de a háború végével fontos volt egy erős külső fogyasztói piac kiépítése. Erre szolgált első körben a Bretton Woods-i rendszer, majd annak kezdeti sikertelenségét követően a Marshall-terv.

A Bretton Woods-i rendszer körvonalainak a meghatározásában az Egyesült Államok mellett, az Egyesült Királyság és Kanada volt meghatározó, de magán az irányelveket rögzítő konferencián 44 ország, köztük a Szovjetunió is részt vett. A Világbank és a Nemzetközi Valutaalap explicit célja a világkereskedelem beindítása volt. Az ellen, hogy az új rögzített árfolyamrendszer lehorgonyzási pontja egy dolláralapú aranystandard-rendszer legyen, komoly közgazdasági és politikai ellenérvek voltak,³⁶ ugyanakkor az Egyesült Államok domináns pozíciója mind gazdasági-pénzügyi, mind politikai szempontból eldöntötte a vitát. Az újonnan felállított intézmények azonban nem rendelkeztek akkora tőkealappal, infrastruktúrával, hogy a nemzetközi kereskedelmet érdemben előre tudták volna mozdítani. A Lend-Lease program

---

³⁶ Keynes már a háború alatt egy nemzetek feletti deviza (*bancor*) és az ehhez szükséges nemzetközi monetáris rendszer megteremtése mellett érvelt. Az, hogy a dollár vált az első számú nemzetközi devizatartalékká, az nem csak komoly politikai befolyást jelentett az Egyesült Államoknak, hanem rögzített árfolyamrendszer mellett komoly gazdasági-pénzügyi kockázatokat is magában hordozott. Az Egyesült Államok a hegemonia megteremtése érdekében szorgalmazta a dollárközpontúságot, ugyanakkor 1971-ben a gazdasági-pénzügyi terhek miatt lépett ki egyoldalúan a rendszerből.

meghosszabbítása csak átmeneti megoldás volt, ráadásul abból a hidegháborúra készülő Egyesült Államok csak nehezen tudta kizárni a Szovjetuniót. Végül a megoldást egy új finanszírozási program bevezetése jelentette (Milward 1984; Hogan 1987; Schain 2001).

A gazdasági együttműködésről szóló törvény (*Economic Cooperation Act of 1948*) keretében az Egyesült Államok meghirdette az Európai Újjáépítési Programot (*European Recovery Program*), közkeletű nevén a Marshall-tervet (Steil 2019, McCourt és Mudge 2022). A terv egyszerre szolgálta az amerikai hegemonia megteremtését az amerikai típusú fordista tömegtermelési és tömegfogyasztási gyakorlatok elterjesztésével, az amerikai áruknak és tőkének egy felvevő piac megteremtésével, továbbá a piacgazdasági gyakorlatok elvárásán keresztül egyszerre biztosította a nyugat-európai országok általa elvárt fejlődési irányát (pl. Franciaországban lett volna nyitottság egy erősebb tervezésen alapuló gazdaságirányítás megteremtésére), valamint a szocialista blokk elszigetelését és kizárását a finanszírozásból.³⁷ Továbbá a pénzügyi „segély” biztosította azt a dollárban denominált nemzetközi devizakészletet Európában, amely a Bretton Woods-i rendszer érdemi működéséhez szükséges volt. A program koordinálására létrehozták az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezetet (*Organisation for European Economic Co-operation, OEEC*).³⁸

Az amerikai tőke által vezérelt, és amerikai áruk, fogyasztói kultúra, munkaszervezési és vállalatirányítási rendszerek, valamint a megerősített szakszervezeti együttműködések teremtették meg az európai tömegtermelést és tömegfogyasztást. Az Egyesült Államoknak azonban politikailag különösen fontos volt, hogy a térségen belül a kettészakadt Németország tőkés felét megerősítse. Ezt elősegítendő a Marshall-tervben részt vevő országoktól elvárta, hogy engedjék el az NSZK nemzetközi hiteleit. Végül a „londoni egyezmény a német külső adósságról” (*London Debt Agreement of 1953 on German External Debt*) keretében az

---

³⁷ Jugoszlávia a sztálini Szovjetunióval való szakítást követően bejelentette a csatlakozási szándékát az Európai Újjáépítési Programhoz. Az Egyesült Államok Kongresszusában ez komoly dilemmához vezetett, mivel egyrészt nem akartak egy kommunista országot támogatni, másrészt viszont mégis csak egy szovjetellenes országról volt szó, aki fontos szövetséges lehet a térségben (Committee on Foreign Affairs 1950). Végül a Marshall-tervbe közvetlen nem vonták a balkáni országot, azonban a program biztosította alapból történtek finanszírozások (lásd pl. a *Yugoslav Emergency Relief Assistance Act* által 1950 végén lehetővé tett élelmiszerszállítást (Economic Cooperation Administration 1985).

³⁸ A szervezet 1961-ben alakul át a ma is ismert Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezetté (*Organisation for Economic Co-operation and Development, OECD*).

érintettek 1953-ban elfogadták az adósságelengedést, ezzel további lökést adva a német növekedésnek.

Ezzel szemben a szocialista blokk elszigetelése még a húszas évekhez képest is erősebbé vált. A Marshall-terv azért is tartalmazott politikai követelményeket, mert az Egyesült Államok nyílt fenyegetésként tekintett a sztálini iparosításra. Azzal szemben az amerikai áruknak kedvező piacgazdasági gyakorlatokat és az azt támogató politikai viszonyokat kívánt előremozdítani. Emiatt a hitelfelvételt olyan feltételekhez kötötte, mint az államosítás tilalma, az árak liberalizálása, a későbbiekben pedig a szocialista országokkal szembeni kereskedelmi embargókban való részvétel. Kezdetben a Marshall-terv megpróbálta Kelet-Közép-Európát eltéríteni a szocialista gazdasági berendezkedéstől, sőt, a hitel elfogadásától egyenesen a szovjet befolyás csökkentését várta (Sanchez-Sibony 2014a: 293–297). Bár eleinte felmerült, hogy Kelet-Közép-Európa is felvehet kedvezményes dollárhitelt, ám amint ennek politikai feltételei tisztázódni kezdtek, a szovjet vezetés leállította a folyamatot. Ahogy Békés (2004) fogalmazott:

„Ma már tudjuk, hogy az igazi fordulópont a szovjet-amerikai viszony alakulásában nem a Truman-doktrína meghirdetése, hanem a Marshall-terv bejelentése volt. [...] Mindez még nem vezetett volna feltétlenül szakításhoz a két szuperhatalom között, ám az a körülmény, hogy a segélyt a Szovjetunióknak és a kelet-közép-európai államoknak is felajánlották, olyan stratégiai csapdát jelentett Sztálin számára, amelyből csak vesztesen lehetett kikeveredni. Ha ugyanis elfogadja az ajánlatot, akkor a nyugati befolyást tartósan fönntartja és újjáteremti kelet-európai érdekszférájában, ami számára nem volt elképzelhető. Ha viszont elzárja Kelet-Európát ettől a programtól és annak hatásától, akkor ő maga hajtja végre Európában azt a kettészakítást, amit a Nyugattal való kooperáció fenntartása érdekében Sztálin igyekezett elkerülni. Minthogy ezt a dilemmát még ő sem tudta feloldani, mint tudjuk, Sztálin – némi habozás után – végül a szakítás mellett döntött” (i. m.: 47).

A Marshall-tervet követően a hidegháború kibontakozásával számos olyan törvényt fogadtak el az Egyesült Államokban, amely a szocialista blokk elszigetelésére szolgált (Cardozo 1953). 1949. februárban komoly szigorításokat vezettek be az exportkorlátozó törvényen keresztül (*Export Control Act*), az előírt intézkedések elsősorban a szocialista blokkra vonatkoztak (Silverstone 1959; Henshaw 1993). A hivatalos indoklás eleinte biztonságpolitikára, külpolitikára, valamint áruhiányra vonatkozott. Az exportkorlátozásokat ugyan minden Marshall-tervben részt vevő országnak be kellett vezetnie, azok tartalmát elvileg mindenki

maga dönthette el. Az Egyesült Államok azonban ragaszkodott ahhoz, hogy ezeket a listákat multilaterális egyeztetések során közösen átbeszéljék, felülvizsgálják. Ennek adott otthont a párizsi amerikai nagykövetség által megszervezett Multilaterális Exportkorlátozó Koordináló Bizottság (*Coordinating Committee for Multilateral Export Controls, Cocom*). Az egyeztetések során létrejött „Cocom-listák” három témára koncentráltak: harcászati eszközök, atomenergia előállításához szükséges eszközök, valamint a kettős felhasználásra – azaz polgári és katonai célokra – használható ipari eszközök. Mivel utóbbi tartalma volt a leginkább vitatható, ezért e körül számos vita alakult ki, és ez a lista alakult legjelentősebben a politikai klímának és a bizottságban részt vevő országok tárgyalóerejének megfelelően.³⁹

Ezzel párhuzamosan 1949-től megindul a katonai segítségnyújtás szabályozása is. Míg a Marshall-terv a gazdasági-pénzügyi támogatást, addig az 1949. októberi *Mutual Defense Assistance Act* katonai segítségnyújtást szabályozza. Mindezek további szigorítása történt 1951-ben. Végül a két törvény főbb pontjait közös szabályozás alá szervezték (*Mutual Security Act*), majd kiegészítették a *Mutual Defense Assistance Control Act* rendelkezéseivel. Utóbbi törvény megalkotásáért felelős Laurie C. Battle szenátor után *Battle Act*-nek is nevezett jogszabály lényege, hogy ha valaki együttműködik bármelyik szocialista országgal, akkor azt az Egyesült Államoknak tilos tovább támogatnia mind gazdaságilag, mind katonailag. Végül ennek a csomagnak a részeként a korábbi kereskedelmi egyezményeket szabályozó törvényt 1951-ben kiterjesztették (*Trade Agreements Extension Act*). A kiterjesztett változat döntő pontja, hogy a korábbi szabályozás miatt járó bármely vámkedvezményt vagy külkereskedelmi támogatást megvon a szocialista blokkból származó behozataltól.

A Nyugat felől jövő izolációs kényszer egyre nagyobb nyomást helyezett a kelet-közép-európai államokra. A háborúból vesztesen kikerült országok háborús jóvátétel címen komoly áru- és tőke-transzferek áramlottak ki (Marer 1974, 1997). Mindez egyre nagyobb nyomást helyezett a régióra, hogy a gazdaság és a kereskedelem területén megszervezzék saját integrációjuk. A szovjet külügyminiszter után elnevezett Molotov-terv 1947-ben egy Marshall-tervvel szemben megfogalmazott szovjet finanszírozást hirdetett meg, azonban az érdemben nem tudott az USA-központú tervvel versenyezni. E folyamatban több regionális megállapodás előkészítése

---

³⁹ A koordináló bizottság a rendszerváltásig aktív szerepet töltött be, mégha a korlátozásai az évtizedek során enyhültek is. Hivatalosan csak 1994-ben szűnt meg. Az exportkorlátozásról szóló multilaterális egyeztetésekre ezt követően egy új fórumot hoztak létre 1996-ban, bécsi központtal: *The Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-Use Goods and Technologies*. Az új bizottság munkájában a poszt-szocialista országok a kezdetektől résztvettek.

elindult (Márer 1997: 238–239). 1946-ban Jugoszlávia és Albánia kötöttek gazdasági együttműködési megállapodást. A középtávú terveikben a vámunió és a pénzügyi paritás is szerepelt, amely a két ország súlya alapján erős jugoszláv dominanciát jelentett volna. 1947-ben a lengyelek és a csehszlovákok kötöttek együttműködési megállapodást közös beruházásokra. Ennek köszönhetően a lengyel gyárak cseh gépeket kaptak, míg a csehszlovákok szabadon használhatták az Odera folyót és a szzczecini kikötőt.

Eseti megállapodásokat Magyarország is kötött. Így 1947-ben a magyar alumínium feldolgozását az energiával jobban ellátott Csehszlovákiában végezte, és ezért a feldolgozott alumínium egy részével fizetett; továbbá lengyel szénért cserébe részt vállalt a sziléziai bányák beruházásaiban. 1947 végén a Balkán Konföderáció javaslata is felmerült Bulgária és Jugoszlávia, majd Románia között. Végül 1948. január 28-án a Pravda egyik vezércikkében közölte a világgal, hogy a szocialista blokkon belül bilaterális kapcsolatok kialakítására csak a Szovjetunióknak van joga. Románia 1948 decemberében hivatalosan kezdeményezte, hogy a szocialista országok hangolják össze gazdaságpolitikájukat és külkereskedelmi kapcsolataikat, valamint az iparosító beruházásoknál kerüljék el a kompetitív szakosodást (Feitl 2016: 27 idézi Dragomir 2015-t). Függetlenül attól, hogy a román javaslat szovjet nyomásra történt-e vagy sem, az ennek eredményeként 1949-re létrejövő KGST nem az eredeti román terveket tükrözte. Az együttműködés gazdasági és technológiai alapjait, amelyek az újonnan létrejövő importhelyettesítő iparosítást támogatták, sokkal inkább a közlő újabb világháborús veszélyre adott szovjet elképzelés alakította ki. Az új modell a Szovjetunióhoz kötötte be az egyes tagországokat, párhuzamos iparfejlesztéseket hozott létre. Ezzel a szatellit országok közötti érdemi regionális gazdasági együttműködések évekre megszűntek.

A globális fordizmus felívelő szakaszában, főleg 1949 és 1953 között, valamennyi félperifériás államszocialista felhalmozási rezsimvariánsban a hadigazdaság sztálini modellje terjedt el, aminek keretében elsősorban a nehézipart fejlesztették, és ennek minél gyorsabb levezénylése érdekében mindenütt államosításokra, a döntéshozatal centralizálására és erőszakos erőforrás-átcsoportosításokra került sor. Ez a munkaerő átszervezését igényelte, ami Magyarországon (is) a történelmi parasztság felszámolásával és a bérmunkaforma kiterjesztésével járt együtt. Mindez, lényegi külső finanszírozás hiányában, önerőből történt, ami a mezőgazdaság kizsákmányolásához, a könnyűipari fejlesztések leépítéséhez, valamint ennek következtében az életszínvonal drasztikus csökkenéséhez vezetett, és súlyos társadalmi feszültségekkel járt.

A KGST e korai fázisban az eredetileg tervezett komplementer szakosodás helyett egy relatív autark, azonos iparágakra építő gazdasági struktúrát hozott létre. Szerepe a háborús felkészülés

támogatásában, valamint a Szovjetunió Kelet-Közép-Európával folytatott kereskedelmének koordinálásában merült ki. A szovjetek egyrészt beszálltak a haditechnológiai fejlesztésekbe és támogatott áron értékesítettek nyersanyagot, elsősorban kőolajat, másrészt a technológiamegosztás jegyében gépeket vittek ki, valamint részesedést szereztek stratégiaileg fontos vállalatokban. Bár ekkor kitűzött cél volt a tőkés országokkal folytatott kereskedelem megszüntetése, illetve ezek részéről is komoly nehézségeket állítottak az államszocialista országokkal való kereskedelem elé, a térség a fenti folyamatok ellenére is megőrizte kereskedelmi kapcsolatainak egy részét a centrumországokkal.⁴⁰ Ekkoriban a kereskedelem terén fontos pozícióra tettek szert a bipoláris rendben relatív függetlennek számító országok: Ausztria és a skandináv államok.

A nehézipar, azon belül is a háborúhoz hasznosítható kapacitások fejlesztése az első látszat ellenére nem feltétlen egyezett meg a szovjet érdekekkel. Granick (1954) korabeli cikke a mellett érvel, hogy a Szovjetunióknak érdeke lett volna katonai biztonsági szempontból a hadi fejlesztéseket országon belül központosítani, és Kelet-Európában egy koordinált, komparatív munkamegosztást létrehozni. Granick gondolatmenetét azonban a későbbiekben tudomásom szerint nem vizsgálták. Ami kétségtelen, hogy a szovjet tanácsadóknak és a vásárlási időszaknak kiemelt jelentősége volt az 1948–1953-as időszakban (Márer 1997: 266–267; Baráth 2017).

A koordinált szakosodás kialakítását gátolta a KGST-tagországok közötti fejlettségi különbségek. Az iparilag fejlettek (pl. Csehszlovákia, Kelet-Németország) a KGST-n belül újraszervezve megőrizték volna a hierarchikus munkamegosztást, míg az iparilag elmaradottabbak technológiatranszferért lobbiztak. Jellemző példa a csehszlovák autóiipari vállalat, a Škoda mérnökeinek az esete. A szakértők a kezdetektől felismerték az együttműködésben rejlő lehetőségeket. Az akkoriban még nem a fordista standardizált keretek között termelő gyár egy regionális értéklánc megszervezését javasolta, ahol az egyes országok ipari és nyersanyag-kitermelő támogatásával létrejön az autóiipari csúcstechnológia Csehszlovákiában és a Szovjetunióban. A technológiaiimport kapcsán felvették a kapcsolatot az enyhébb embargót alkalmazó Ausztriával, Svájjal, Svédországgal. Az egyes gyárakba pedig

---

⁴⁰ A szigorú tervek ellenére Magyarországnak sosem sikerült annyit exportálnia, hogy finanszírozza a behozatalt. Így 1953-ra a konvertibilisdeviza-készletéhez képest már komoly adóssággal rendelkezett. Ezen adósságok között ráadásul még nincsenek is benne azok az 1931-ben felmondott adósságok, amelyeket a későbbi évtizedekben számonkérnek majd.

a taylorista és fordista eszközök alkalmazását javasolták. Törekvéseik a többi tagország ellenállásával, valamint a fegyverkezés felgyorsulásával bukott meg, legkésőbb 1951-re (Fava 2008). A csehszlovák értelmezés szerint a magyarok és a lengyelek a Škoda szabadalmak megszerzésében bíztak, a románok és bolgárok pedig nem akartak a nyersanyag-kitermelő ország szerepét betölteni. A kooperáció hiánya végül Abelshouser (1995) megfogalmazásában hozzájárult ahhoz, hogy a fordizmus ne a KGST-blokkon belül, hanem minden országban külön-külön szerveződjön meg.

Ahogy a Szovjetunióban a szocializmus megvalósulása indult el egy országban a húszas években, addig a nagy válságot követően számos ország a tőkés termelését kezdte újra szervezni egy országban – bár külföldi technológiával, függetlenül attól, hogy azt hitelből vagy a közvetlenül beáramló működő tőkén keresztül finanszírozta. Így látszólag az Abelshouser (1995) felvetése beleilleszkedik a korszakba. Ugyanakkor az Egyesült Államok, Szovjetunió, Brazília, Argentína, stb. nagyobb belső piaccal rendelkeztek, mint a kis KGST-országok. Ennyiben a szocialista importhelyettesítő iparosítás minimálisan csak a Szovjetunióval kötött bilaterális egyezményeken keresztül, de még inkább KGST-szinten tudott csak megvalósulni. Az a méret biztosította azt a felvevőpiacot, mérethatékonyt, valamint limitált konkurenciát, amely a tömegtermelés kialakulásához szükséges volt. Ennyiben a kis kelet-európai országok tekintetében problémát jelent, ha a fordizmus egy országban alakul ki.

Végül mind politikai, mind katonai okok miatt enyhültek a hidegháborús viszonyok 1953-ra. Részben mindkét oldalon vezető váltás történt: Truman január 20-án leköszönt, Sztálin március 5-én meghalt. A feszültségek oldódását jelezte, hogy a hidegháború első komoly konfliktusát (proxi háborúját), a koreai háborút július 27-én egy tűzszüneti egyezményrel „lezárták”. Vélhetőleg a hatalmi feszültségek további oldódását hozta, hogy augusztus 12-én a Szovjetunió felrobbantotta az RDSZ–6sz névre hallgató hidrogénbombát. A feszültségek azonban a szocialista blokk szempontjából csak kívül oldódtak, belül nem: 1953. júniusában Kelet-Németországban indultak felkelések, 1956. júniusában Lengyelországban, majd 1956. október-novemberében Magyarországon.

Legkésőbb a magyar forradalommal világossá vált a szovjet vezetésnek, hogy a korábbi centrális modell nem fenntartható. Az ötvenes évek politikai feszültségeit el akarta kerülni, és a politikai stabilitásért cserébe gazdasági előnyöket és viszonylagos önállóságot biztosított a tagországoknak. Ezt egy 1956. október 30-i deklarációban rögzítette (Feitl 2016: 126–128). Egyrészt inntól kezdve a részben dotált árukon keresztül történő nettó transzferáramlás iránya

megváltozott: 1957-től kezdve a Szovjetunió finanszírozza a kelet-közép-európai országokat.⁴¹ A szovjet szakértőket hazahívták (Baráth 2017), a szocialista blokk alakulásába pedig a KGST és a Varsói Szerződés ülésein teret biztosítottak a különböző véleményeknek (Békés 2004: 241). A folyamat eredménye volt, hogy a kelet-európai országok közösen újragondolták a KGST funkcióját és intézményes működését. Mivel a Szovjetunió a döntés eredményeként lemondott arról, hogy meghatározza a népgazdasági tervek összehangolását, ez a feladat a KGST-hez került át.⁴²

5. 1956–1973: Túltermelés, liberalizáció és az elakadt KGST-reform

Jelen fejezet hipotézise, hogy Kelet-Európa fejlett technológiához és finanszírozáshoz való hozzáférése 1956–1973 között jelentősen javult. Ez egyszerre tett lehetővé egy technológiai fejlődést, valamint járt együtt a konvertibilis devizában denominált finanszírozási feszültségekkel. A centrumországok közötti erősödő verseny, és az így kialakuló piaci telítettségek eredményezték, hogy felértékelődtek a kelet-európai piacok. A fordista technológiák exportja a know-how átadásán keresztül megerősödött, erre az autóipari együttműködések voltak a leglátványosabb példák. Kelet-Európa ugyan érzékelte, hogy a változó gazdasági környezetet sikeresen egy hatékonyan működő KGST-n keresztül tudja kiaknázni, a tagországok érdekellentétei miatt azonban radikális átalakításokra nem tudott sor kerülni. A globális túltermelési válság jelei azonban a hatvanas évek végére már megjelentek, amelyek végül 1973-ra egyértelműen jelezték, hogy egy új korszak köszönt be a világgazdaságba.

---

⁴¹ A szocialista országok, elsősorban a Szovjetunió és a kelet-európai szatellit országok közötti finanszírozásról/kizsákmányolásról szóló vitának nagy irodalma van. A vita előzménye Mendershausen (1959) cikkéhez kötődik, de fontos megemlíteni Hewett (1974) könyvét is. A vita legerőteljesebben Marrese és Vanous (1983) tanulmányához kapcsolódik, amelyet számos fontos kritikai reakció követett: Bunce (1985); Brada (1985); Desai (1986).

⁴² Az így kialakult helyzet okozta kereskedelmi konfliktusokra jól alkalmazható a Stone (1996) által vázolt szocialista blokkon belüli vitákra alkalmazott megbízó-ügynök elméleti keret, ahol a mikroszintű cselekvők racionális önérdékkövetése makroszinten egyensúlytalansághoz vezet.

***

A Marshall-terv és a McArthur-terv sikeres volt. A tömegtermelési technikák és a tömegfogyasztási szokások elterjedése beindította a programban részt vevő nyugat-európai és távol-keleti országok gazdasági növekedését. Az Egyesült Államokhoz hasonlóan azonban egyes cikkek tömegtermelése fokozatosan meghaladta az ország felvevőpiacát. Ez az európai export fellendüléséhez vezetett. Részben a gazdasági növekedés eredményezte stabilitás, részben a külkereskedelmi érdekeltségek következtében a nyugat-európai országok – az Európai Gazdasági Közösség elindítására ütemezve – 1958-ban, míg Japán 1964-ben tették konvertibilissé devizáikat. Mindez növekvő dollárigénnyel és az Egyesült Államokba áramló exporttal járt együtt, amelyet más oldaltól a vietnami háború és a „nagy társadalom” jóléti program fémjelzte költségvetési lazításban jelentkezett. A Bretton Woods-i rendszer dolláralapúvá tételéből származó kockázatok már a kezdetektől ismertek voltak, de a nemzetközi monetáris rendszer nem pusztán közgazdasági, hanem az Egyesült Államok hegemon törekvései alapján szervezték meg (Sanchez-Sibony 2014a). Azonban ahogy a feszültségek egyre látványosabbá váltak, úgy kerültek a főáramú közgazdaságtanba is a közgazdasági dilemmák (Triffin 1960) és trilemmák (Fleming 1962; Mundell 1963).

Mindeközben a fordista technikák eredményezte termelékenységnövekedést sosem követték olyan magas bérek, hogy egy országon belüli tömegfogyasztás felhasználja a megtermelt árukat. A fordista felhalmozási rezsim döntő pontja az Egyesült Államok árukészletének és tőkefeleslegének globális elosztása volt. Ahogy azonban újjászerveződött a nyugat-európai és távol-keleti munkaszervezés a gyárakban, a nemzetközi piacon egyre több szereplő vált dominánssá. A piacok telítődni kezdtek, ezért a bérnövekedések és a profitráták csökkenésének elkerülése véget új piacokat kellett bevonni. Olyan fogyasztói rétegre vagy iparosodott országra volt szükség, aki képes volt felszívni a centrumországok árutöbbletét. A félperifériás országok, így kelet-európai is ideális félnek bizonyult (Păun 2020). A szocialista piac az Egyesült Államoknak is fontos lehetőséget biztosított,⁴³ de politikai okok miatt itt nagyobb volt a távolságtartás. Nyugat-Európának azonban eleve sem volt gazdasági érdeke a távolságtartás, a Marshall-tervtől való függés oldódásával, és az Egyesült Államok hallgatólágos támogatásával elindult egy kelet-nyugati közeledés. A hatvanas évekre megnövekedett igény hozzájárult az

---

⁴³ Magyarország esetében az első komolyabb kapcsolatfelvétel a John Deere traktorok importja volt a hatvanas évek első felében, amely egy amerikai áruhitellel párosult (Mong 2012).

enyhülés politikájához: mérséklődött a Cocom-listák szigora, és korábban elképzelhetetlen fogyasztási és beruházási cikkek áramlottak a szocialista blokkba.⁴⁴

A fogyasztási cikkek közül emblemikus volt a Coca-Cola 1968-tól beinduló kőbányai gyártása (Pinkasz 2022a). A Coca-Cola termelésének a kiindulópontját, a kólasűrítményt az amerikai vállalat máig közvetlenül gyártja. A helyi termelés csak az azt követő folyamatokat jelentette: a helyi vállalat a koncentrátumból előállítja az üdítőt, azt palackozza, valamint megszervezi a termék értékesítését. A termelési és értékesítési jogokat Magyarországon a Magyar Likőripari Vállalat (MALIV) szerezte meg. A termelés megszervezése az importhelyettesítő iparosítás időszakában szokásos módon történt. A gyártáshoz közvetlenül szükséges keverő- és töltőgépeket külföldről hozták be, valamint előkészítették az alkatrészek hazai gyártását. A The Coca-Cola Company az állandó minőség érdekében vegyvizsgálókat küldött Bécsből Budapestre, akik a kóla minőségén túl a hazai gyártású üvegeket és zárókupakokat is ellenőrizték. Míg a magyar gazdaságtörténet szempontjából a gyártás az új gazdasági mechanizmushoz kötődik, addig a Coca-Cola Company szempontjából egy globális terjeszkedésnek a része volt. 1968-ban nem csak Magyarországon indult meg a kólatermelés, hanem Jugoszláviában és Szomáliában is, 1972-ben pedig Lengyelországban is megkezdték a gyártást.

Az embargós korlátozások miatt jóval problémásabb volt a kelet-nyugati kapcsolatok létrejötte az autóiparban. A Fiat ugyan 1955-ben Jugoszláviában elindít egy összeszerelő üzemet (Zastava), de ez sem technológia-megosztás, sem geopolitikailag nem jelentett még nagy ugrást. Az Európai Gazdasági Közösség létrejöttével azonban a Fiat komoly nyomás alá kerül. Egyrészt az egységesebb szabályozással létrejött megnövekedett piacra az amerikai Ford és a General Motors könnyebben be tudott jutni, és agresszív kereskedelempolitikájukkal gyorsan tudtak terjeszkedni. Másrészt az európai autógyártók között is megnőtt a verseny, még az olasz piacon is. A Fiat termelése akkor még Olaszországra koncentrált. Az EGK-n kívüli piacok közül elsősorban Latin-Amerika merülhetett fel, de ott szintén az amerikai autógyártók domináltak. A szocialista piac fejlettségi szintje (pl. termelési képessége, fogyasztói kereslete, úthálózata) alkalmas terep volt a globális pozíciójának a megőrzéséhez (Fava 2018).

Az ötvenes-hatvanas évek „olasz gazdasági csodája” azonban a Marshall-tervnek és az amerikai technológiának volt köszönhető (Tolliday 2004). A Fiat ugyan már a húszas években bevezette

---

⁴⁴ Ugyanakkor az agrártermékeknel fokozatosan csökken az áruk szabad áramlása az Európai Gazdasági Közösség protekcionizmusa miatt.

a futószalagot, azonban a tömegtermelő technológiák fejlesztéséhez lényegesen hozzájárult a Marshall-terv. Így a keleti terjeszkedése sem tudott volna létrejönni amerikai jóváhagyás nélkül. Az amerikai-szovjet közeledés azonban szintén elindult a hatvanas években, és az USA szempontjából jó tesztterepnek tűnt a Fiat beruházása (Fava 2018). Végül az olasz autóiipari cég 1966-ban szerződött a szovjet kormánnyal egy autógyár létrehozására. A beruházást olasz hitelből finanszírozta a Szovjetunió.⁴⁵ A gyárat a Volga partján valósították meg az Olasz Kommunista Párt korábbi vezetőjére, Togliatti-ra átnevezett városban. A Volga Autógyár (VAZ) 1970-ben kezdte meg a Zsiguli gyártását, amelyet külföldi piacokra Lada néven értékesített.⁴⁶ A szovjet beruházással párhuzamosan – pár év összeszerelési tapasztalat után – indult el Lengyelországban a Fiat gyártása 1968-ban, a lengyel FSO vállalat szervezésében (Polski Fiat).⁴⁷ Ugyan a Renault is megjelent ekkoriban a szocialista régióban (a román UAP vállalat 1967-ben indította el a Dacia termelését a Renault által biztosított technológiával), azonban Fava (2008) interjúi alapján a keleti terjeszkedésről a két cég a háttérben óvatos egyeztetések folytatott.⁴⁸ A tapasztalatok nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a Fiat 1973-ban a távolabbi Brazíliában is elindítsa a termelését.⁴⁹

A fentiek nem csak Kelet-Európa szerepét mutatja be a túltermelési válság elkerülése érdekében, hanem arra is rámutat, hogy a KGST-n belüli párhuzamosságokat még a hatvanas években sem sikerült megszüntetni. Ahelyett, hogy a közúti autógyártásnak egy összehangolt európai modelljét hozták volna létre, egymással versenyezve szerződtek le a tagországok a nyugati licenszekért. A szakosodási szerződések elvileg pont a komplementaritást erősítették volna, azonban azokat a tagállamok végül nem írták alá. Magyarország az irányelveknek megfelelően nem indította el személygépkocsik összeszerelését, gyártását, tegyük hozzá, hogy

---

⁴⁵ A hitelt a mai Intesa Sanpaolo egyik jogelődje, az IMI (Istituto Mobiliare Italiano) nyújtotta.

⁴⁶ A Zsiguli-programhoz magyar vállalatok is kapcsolódtak beszállítóként. A Bakony Művek termelte a kilincsek, záruk, ablaktörlők, a gyújtás és az elosztó egy részét. A vállalat azonban nem tudott a szovjet gyár mennyiségi igényeinek megfelelni (Horváth 1990: 75–76).

⁴⁷ A Fiat összeszerelést már 1932-től folytatott Lengyelországban. Annak a német lerohanás vetett véget.

⁴⁸ A magyarok ekkoriban japán licenccről tárgyaltak. Horváth Edének, a Rába akkori igazgatójának visszaemlékezése alapján a Rába tárgyalt a Hondával a hatvanas évek közepén (Horváth 1990: 75–76), Honvári (2013) részletesen bemutatja a Nissannal folyó tárgyalásokat 1968-tól. Ezek a tervek végül nem valósultak meg.

⁴⁹ További autóiipari példákhoz lásd Fava és Gatejel (2017) szerkesztésében: Miljković (2017); Jastrzǎb (2017); Vilímek és Fava (2017); Gatejel (2017).

az ágazatnak eleve mérsékelt múltja volt az országban. Ugyanakkor a kereskedelmi járművek terén a már létező termelési kapacitásait az együttműködés jegyében átstrukturálta. A teherautók, traktorok és dömperek helyett az autóbuszok gyártását erősítette. Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár kijelölt feladata volt a teljes KGST-piacot autóbusszal ellátni. Ehhez képest évről évre új buszgyártók jelentek meg a szocialista piacon: Szovjetunió, Lengyelország, későbbiekben Bulgária, Jugoszlávia (Hegedűs 1980). Mindez a magyar részegység-gyártásra is visszahatott: az Ikarus-buszok motorját részben a Rába (Magyar Vagon- és Gépgyár, MVG) termelte, amelynek termékei a centrumországok piacán is értékesíthető volt. A tervezés során mérlegelték, hogy a Rába esetleges szocialista motoreladásai az Ikarus konkurenciáját erősítette volna. A fentieknek a külső eladásodás szempontjából is fontos következménye volt. A licencvásárlások ugyanis konvertibilis devizát igényeltek, miközben a termelés elsősorban a korlátozott nagyságú szocialista piacra készült, ahol a fizetés nem konvertibilis devizában történt.⁵⁰

***

Az ötvenes években a szocialista országok a párhuzamos szakosodás útján kezdték meg a szakosodást, az önellátás célját egy országon belül tűzték ki. Ez a teljes ipari vertikum kiépítését célozta meg, ahol a felhasznált gépeket, berendezéseket dominánsan a szocialista térségen belül állították elő, azonban a felhasznált nyersanyagok és félkésztermékek esetében gyakran tőkés importra szorult. Ez tipikusan nem a legfejlettebb technológiát jelentette. Az importhelyettesítő

---

⁵⁰ A centrumországokban nem versenyképes termékek gyakran sikeresek voltak a (fél)periféria országaiban. Például az Ikarus buszai népszerűek voltak többek között Egyiptomban, Kuvaitban, Irakban (Jenei és Szekeres 1981; Gerlei, Kukla és Lovász 2008). Az itteni eladások ráadásul konvertibilisdeviza-beáramlással jártak együtt, amelynek kiemelt szerepe volt a nyugati licencek finanszírozásában. A szocialista blokk globális integráltsága a gyarmatosítás alól felszabaduló országoknak köszönhetően erősödött, azonban az Egyesült Államok 1964-től komoly átalakításokat kezdeményezett annak érdekében, hogy ez ne maradjon tartós (pl. Brazília, Indonézia). Az UNCTAD-üléseken is folyamatosan az „első” és a „harmadik világ” közötti konfliktust az utóbbi egy Észak–Dél vitává alakította át, ezzel bevonva a szocialista blokkot is a vitába. (A szocialista országok benyomását és stratégiáját a Külkereskedelmi Minisztérium levéltári anyagai között folytatott kutatásom is alátámasztotta, az eredmények James Mark kutatási projektjében kerültek felhasználásra.) A szocialista térség globális szerepvállalásához részletesebben lásd: Bockman (2015); Mark et al. (2019); Mark, Kalinovsky és Marung (2020).

iparosítást azonban kis országban csak igen korlátozottan lehet megvalósítani, részben annak technológia és alapanyag vonzata, részben a felvevőpiac szűkössége okozta mérethatékonysági korlátok miatt. Az autarkia gazdasági szempontból csak a KGST által biztosított piacra értelmezhető.⁵¹ Ennek megteremtése azonban a történeti okok miatt elmaradt, és egy „radiális”, küllőszerű” munkamegosztás jött létre (Köves 1980; Csaba 1984; Gerőcs és Pinkasz 2023), ahol a kelet-közép-európai államok elsősorban a szovjet gazdasághoz kapcsolódtak, egymáshoz viszont kevésbé. Berend T. Iván (1979: 215–224) kettős autarkiaként jellemezte ezt a helyzetet.

A KGST-tagországai is látták az ipari struktúrában kialakult párhuzamosságokat. Ennek megváltoztatására tett első komolyabb reformkísérletére 1961-ben került sor. A szovjet vezetés egyfajta komplementer munkamegosztás irányába akarta elmozdítani az államszocialista országok együttműködését, amelyben a KGST mint egy nemzetek fölötti szervezet összehangolja a tagállamok tervgazdaságait (Gerőcs és Pinkasz 2017, 2018a). Az elképzelés már csak azért is aktuális volt, mert Nyugat-Európában az Európai Gazdasági Közösség (EGK) 1958-as megalakulásával ugyanebben az időszakban indult el az integráció, amely több szinten is érintette a KGST-országokat. Egyfelől mintaként szolgált saját integrációs törekvései számára, másfelől az EGK-ban kialakított protekcionista politikák, például a közös vám, majd később a közös agrárpiac-védelem közvetlenül is hatott a szomszédos KGST-tagállamokra (lásd például Kansikas 2014; Păun 2020).⁵² Az EGK megalakulása miatti aggályokat leginkább azok az országok (elsősorban Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország) fogalmazták meg, amelyek közvetlenül is kárvallottjai voltak a nyugat-európai protekcionista tendenciáknak. Ezek az országok igyekeztek felgyorsítani a KGST-integrációt, és ezzel a nyugati tőkefüggés kiváltására képes, alternatív munkamegosztást (Crump és Godard 2018).

---

⁵¹ A fenti szempontok nem csak az autarkiára érvényesek. A kis államok többnyire történetileg kialakult gazdasági kötöttségek mellett integrálódnak regionális munkamegosztásokba (Hirschman [1945] 1980). Magyarország számára ez a német nyelvterület volt. Mindez gyakran politikai kötődésekkel is együtt jár. Így például a két világháború közötti időszakban a német függés politikai csökkentése, csak a gazdasági befolyásuk csökkentésével lett volna elérhető. Darányi-kormány Angliához való közeledése azon bukott el, hogy az angolok nem tudták megvásárolni a magyar gabonát (Kaposi 1997). A magyar gazdaságnak a német gazdasághoz való szerves integráltsága mellett érvelt egy nagytérgazdaságon belül még a fiatal Csikós-Nagy Béla (1942). A második világháborút követő első években a szövetséges hatalmaknak kiemelt szempont volt, hogy a német érdekszférát visszavágják. A kelet-európai kisországok régi külgazdasági kapcsolatainak radikális átalakítását azonban csak új kapcsolatok megteremtésével lehetett elérni. Ezt a szerepet töltötte be a Szovjetunió.

⁵² Szita János, a kormány Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának a vezetője 1978-ban arról nyilatkozott, hogy a Közös Piac felé irányuló szocialista export negyedét diszkrimináció sújtja (Földes 2015: 235).

Bár abban egyetértés volt, hogy egy központosított tervezés támogathatná egy sikeresebb munkamegosztás kialakítását a szocialista térségben, ez mikroszinten elégedetlenséggel járt. Elsősorban Románia lépett fel élesen a javaslattal szemben, mivel a román vezetés tartott a KGST-n belüli szakosodásban rászabott agrárbeszállító szereptől, ami ellentmondott az iparosítást célzó félperifériás felhalmozási rezsim logikájának. A KGST-döntések ekkor már a tagok teljes konszenzusával jöttek létre (Kaser 1965). Románia végül a nyilvánosság felé közzétett 1964. áprilisi függetlenségi nyilatkozatában többek között elutasította a KGST-reformokat (Gheorghe 2015), és az álláspontját éveken át fenntartotta.⁵³

Az ezt követő időszak azonban a beruházáséhes szocialista országoknak egy kedvező időszak volt. A nyugati technológiák ugyanis a korábbi piacok lassú telítődésének köszönhetően egyre jobban elérhetőbbé váltak. Magyarországon a „hatvanas évektől különösen fellendült, nyolcszorosára nőtt a vegyipari gépek tőkés importja, megháromszorozódott a könnyűipari gépek behozatala. Ennek nyomán 1962–1966 között a textil- és ruházati ipar beszerzett gépeinek 55, 1967-ben 77%-a, a bőr- és cipőipari gépimportnak kerekén 80%-a a tőkésországokból származott” (Berend 1979: 222). Továbbá részben a növekvő tőkés gépimport következtében súlyosbodó fizetésimérleg problémák alakultak ki a konvertibilis devizához kötődő tételeknél (Mong 2012). Mindezek jelentősen hozzájárultak a korábbi tervutasításos rendszerek átalakításához. A legtöbb KGST-tagország a hatvanas évek második felében a hatvanas évek második felében a korábbinál nagyobb teret engedett a piaci mechanizmusok érvényre jutásának, azaz bizonyos fokú liberalizálásnak, ennek mértékében azonban jelentős különbségek voltak.⁵⁴

Gazdasági szempontból Magyarország ment a legtovább. Az 1968-as új gazdasági mechanizmus megszüntette a tervutasításos rendszert, a termelő vállalatok egy részére

---

⁵³ Románia tárgyalási pozícióját erősíthette, hogy egy olyan időszakban távolodott el a többi szocialista országtól, amikor a kínai-szovjet szakítás felgyorsította más országok elszakadását is (Albánia, Észak-Korea). Románia ezt követően egyre jobban a fejlődő országok csoportjába pozícionálta magát, részben abban a reményben, hogy a felzárkózásához szükséges pénzügyi transzferekhez juthat a tőkés országoktól. Így bár a KGST-n belüli tárgyalásokon részt vett, de az ENSZ intézményei (pl. UNCTAD) által szervezett fórumokon a fejlődő országok oldalán vett részt.

⁵⁴ A legradikálisabb átalakítások Csehszlovákiában történtek. Az „új gazdasági modell” ugyanis nem állt meg a gazdaságirányítási reformoknál és áterjedt a politikai reformokra is. A politikai változások vezettek az 1968-as prágai tavaszhoz, amely végül külső, Szovjetunió vezette katonai beavatkozással ért véget. Ez nagyban hozzájárult a régió liberális reformjainak visszaszorításához.

kiterjesztette a külkereskedelem jogát,⁵⁵ valamint a hazai termelői árakat a lehetőségekhez mérten igyekezett erősebben összekapcsolni a világpiaci árakkal (ennek eredményéről lásd a pénzügyi fejezetet).⁵⁶ Ehhez a váltáshoz szükség volt arra, hogy a magyar politikai erőter egy liberálisabb irányba alakuljon át. Már Nagy Imre első kormánya alatt (1953–1955) megindult egy koalíció a szakközgazdászok és az agrárlobbi között (Varga 2013). A közgazdászokra nagy hatással volt Péter György (1954) írása, amelyben a piaci folyamatok nagyobb szerepe mellett érvelt.⁵⁷ Ezt az irányt tudta tovább vinni Nyers Rezső KB-titkár, aki részben agrárfejlesztési múltja miatt az agrárlobbi támogatását is élvezte. Az általa elindított liberalizáló gazdaságpolitikához és a szakértők döntéshozatalba való integrálásához jól kapcsolódott a tudomány- és kultúrpolitikáért felelős Aczél György liberalizmusa is, aki a korábbi időszakokhoz képest jóval nagyobb tudományos és művészeti szabadságot biztosított az értelmiségnek (Bockman és Eyal 2002; Pinkasz 2018). Ez a koalíció képes volt arra, hogy az amúgy protekcionizmusban érdekelt iparlobbit háttérbe szorítsa (Kondor 2013). Ugyanakkor a külgazdasági folyamatok is kedveztek a magyar álláspont kialakításának: a magyar termékek cserearány-változása ugyanis történelmileg nézve is kedvező irányba mozdult el (5. ábra).

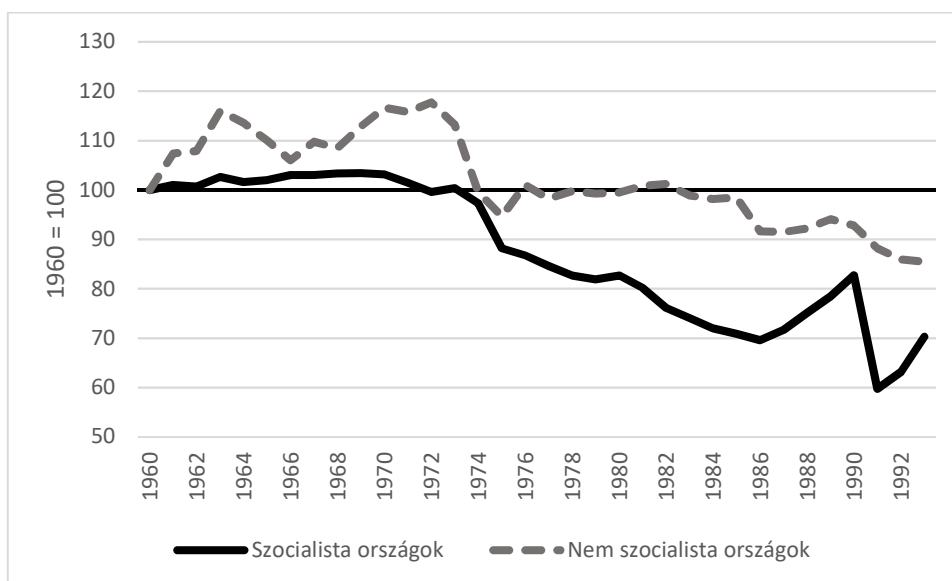
---

⁵⁵ A külkereskedelmi tevékenységet korábban csak külkereskedelmi vállalatok végezheték.

⁵⁶ Az új gazdasági mechanizmus körüli vitákhoz lásd: Ferber és Rejtő (1988); Vigvári (1988); Huszár (2004); Pinkasz (2014).

⁵⁷ Brus, akinek a piaci mechanizmusok kiteljesedése mellett szóló könyve nagy hatással volt a magyar reformokra (1967), saját elmondása alapján az alap gondolatát szintén Péter Györgytől merítette (Brus 1992).

5. ábra: A magyar termékek cserearányának változása

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A hazai árrendszer elszakadását a világpiaci áraktól Liska Tibor írásai (Liska és Máriás 1954; Liska 1956, 1960, 1961) részletesen elemezték, valamint Liska már 1963-ban explicit módon érvelt a forint konvertibilitása mellett (Liska 1963).⁵⁸ Ahogy azonban Ausch Sándor figyelmeztetett, amennyiben a KGST-n belül megmarad a bilateralizmus, a nem racionális színvonalú és arányú külkereskedelmi árak, valamint a tervezés által előírt termékek (ún. kontingensek), akkor ez olyan nem mechanizmuskonform eszközök bevezetését igénylik, amelyek a többi reformintézkedést is fékezni fogják (Ausch 1969: 134; részletesebben Antalóczy és Botos 1990: V. fejezet). Ennek fényében a KGST-ügyekért felelős Vályi Péter, illetve általában a magyar tárgyalófél igyekezett a multilateralizmus és a konvertibilis deviza irányába befolyásolni a KGST reformját (Feitl 2013, 2016; Benczes 2016). Ezzel párhuzamosan az új gazdasági mechanizmus második lépését is megkezdték kidolgozni. Ez már a forint konvertibilissé tételét is tartalmazta (Berend 1988). A vitaanyag 1972-ben készült el, de annak kivitelezése már akkor irreális volt. A második hullám 1974-es elindításával számoló

⁵⁸ Az írást a *Közgazdasági Szemle* vitaindítóként közölte, és az akkori legfőbb reformerek kritikai írásával együtt publikálta: Csikós-Nagy (1963) és Nagy (1963). A koncepció közel állt a reform második hullámában tervezett lépésekhez, azonban az csak több év múlva született meg. Továbbá a minél szélesebb társadalmi bevonás során született reformprogramtól a Liska által képviselt radikális lendület is távol esett.

javaslatcsomag, végül, ha le is került a napirendről, a konvertibilitás kérdését a közgazdászok hamar visszahozták (pl. Kopátsy 1975).

Mindezen törekvések azonban egyre távolabb kerültek a realitásoktól. A magyarok már 1967-ben kaptak jelzéseket erre vonatkozóan a szovjetektől, különösen akkor, amikor felvetették a Nemzetközi Valutaalaphoz (*International Monetary Fund*, IMF) való csatlakozás kérdését. Leszecsó, a szovjet kormány külgazdasági kérdésekért felelős miniszterelnökhelyettes aggodalmát fejezte ki a magyar félnek a szocialista piactól történő esetleges elfordulás miatt (Földes 2015: 82–83). Majd később jelezte félelmét, hogy a tőkehiányos és modern technológiára éhes Magyarország Nyugat felé orientálná a gazdaságát (uo.).

A szovjet vezetés végül a prágai tavaszban igazolva látta aggodalmát. Bár a magyar reformerek tudatosan kerültek minden olyan témát, amely a párt vezető szerepét vagy az uralkodó tulajdonviszonyokat megkérdőjelezte volna, a csehszlovák események a teljes szocialista blokkra hatással voltak. Hruscsov 1964-es bukása óta kérdés volt, vajon Brezsnyev szigorítani fog-e elődjének az 1956. október 30-ai nyilatkozatán, amely megalapozta Kelet-Közép-Európa nagyobb autonómiáját. Földes szerint „a Hruscsov leváltásával kapcsolatos bonyodalmak, a kiigazítás, a mezőgazdaság kijuttatása a csődhelyzetből, a gazdaságirányítási reform előkészítése, a kihátrálás az utópikus program mögül és a nyugati kapcsolatok normalizálása, a németkérdés rendezése, az európai status quo megteremtése iránti vágy továbbra is lekötötte a szovjet pártvezetés figyelmét és energiáit. Gazdaságilag, politikailag és ideológiai-propagandisztikus szempontból több haszonnal, legalábbis kisebb veszteséggel járt a partneri alapokra helyezett együttműködés a szocialista országokkal” (i. m. 39). Ez azonban 1968-ban véget ért.

Az elkövetkező időszak szovjet oldali magyarázatát vizsgálva Kalmár az alábbiakat hangsúlyozza: a „brezsnyevi politika sokat tett azért, hogy a keleti oldal egységes és ugyanakkor – amennyire lehet – versenyképes is legyen”. Ugyanakkor azzal is tisztában volt, hogy utóbbit a nyugati működő tőke tudja biztosítani. Az viszont a klasszikus lenini integritás-szuverenitás elveket sértené (Kalmár 2014: 371). Azaz a szovjetek a félperifériás dilemmát akarták áthidalni: nyugati technológia nyugati függőség nélkül. Végül Brezsnyev „megtartotta a hruscsovi nyitást, [...] ugyanakkor igyekezett mérsékelni, lokalizálni a külső hatások következményeit, ellensúlyozni a nyitásból származó hátrányokat, azaz valamiféle egyensúlyt teremteni a legerősebb külső és a belső kényszerítőerők között” (uo.). Ennek érdekében egyformára akarta szabni a szocialista országok reformjait is, kompatibilis rendszerek kialakítására törekedett, hogy a nagyobb eltérések ne okozzanak destabilizálódást. Ezt a folyamatot Kalmár

viSSzakonfekcionálásként, azaz stabilizáló, egyneműsítő, proletárdiktatúrásító beavatkozásokra adott utasításokkal jellemzi.

Végül mindez eldöntötte, hogy nem a magyarok által támogatott piacosító koncepció fogja kijelölni az új „nemzetközi szocialista munkamegosztásnak” nevezett irányt. Az 1971-ben elfogadott Komplex Program (1971) nagy hangsúlyt helyezett a közös tervezésre⁵⁹ és a gazdaság alapvető területein indított közös beruházásokra és a hosszú távú célprogramok kialakítására (Kiss 1972; Holzman 1974; Marer 1976; Meisel 1979), azonban részben a románok KGST-ben tartása érdekében elvetette a KGST nemzetek feletti szervezetté alakítását. Adott körülmények között a magyar álláspont is az volt, hogy a KGST ne csak a nemzetek fölötti legyen, hanem a nemzeti érdekeket is tartsa tiszteletben. Ezt az álláspontot Brezsnyev is elfogadta (Földes 2015: 150), illetve magába a programba is bekerült az „érelkelt fél elve”, amely alapján a KGST-tagok kimaradhatnak azokból a közös programokból, amelyekben (anyagilag) nem érdekeltek. A túltermelési válság elkerülése végett megengedőbbé váló embargós szabályok nagy beruházási lehetőségeket engedtek a szocialista blokknak. A gyenge KGST, erős tagországok következtében ezeket tagországi szinten használták ki, nem KGST szinten. Mindenesetre a magyar fél csalódással fogadta a programot.

Szita János, a kormány Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkárságának a vezetője, már 1971-ben csalódását fejezte ki a dokumentum iránt (Szita 1971). Ahogy azonban a liberalizáló elképzelések a KGST szintjén is meggyengültek, úgy a változások magyar politikát is elérték. A gazdaságpolitika legfőbb irányítói: Nyers Rezső, Fock Jenő, Timár Mátyás háttérbe szorult, Vályi Péter még 1973-ban balesetben meghalt. Az agrárlobbi meggyengülését Fehér Lajos kiszorulása fémjelezte. A kultúrpolitikában Aczél György szerepét mérsékelten csökkentették.⁶⁰ Bár a liberális tábor az eseményeket az új gazdasági mechanizmus

---

⁵⁹ Korábban többször előfordult, hogy a tagországok ugyanarra a területre kívántak szakosodni, ezzel pedig egymásnak teremtettek globális versenyhelyzetet, ráadásul mindez indokolatlan importtöbbletbe vezetett. Marer (1997: 252) példaként említi, hogy a Komplex Program meghozatalának idejében minden európai KGST-ország hasonló PVC-technológiát vett Nyugatról, miközben a terméket mindenki exportra szánta.

⁶⁰ Nyers Rezső 1962-től a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) Központi Bizottságának (KB) titkáráként látta el a gazdaságpolitika, bizonyos időszakokban pedig ezen túlmenően a mezőgazdaság, ipar és közlekedés területeit. Ezzel ő volt a magyar gazdaságpolitika legbefolyásosabb szereplője. 1974-es leváltásakor felajánlották neki a jegybankelnöki pozíciót, azonban annak sokkal korlátozottabb feladatköre miatt azt elutasította. Helyette az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének a vezetését kérte, amely már korábban is a piacpárti reformerek fontos háttérintézménye volt. Fock Jenő 1967-től volt kormányfő, lemondása az utódkeresés miatt 1975-ig elhúzódott. Bár nyugdíjazták, ennek ellenére 1980-ig az MSZMP Politikai Bizottságának (PB) a tagja maradt.

eredményezte reformok visszafordításaként eredményezte (pl. Antal 1979), ez nem volt igaz. A reform legfontosabb lépései megmaradtak. A reform második, 1972-re tervezett, radikális liberalizáló szakasza tényleg nem került megvalósításra, de annak elmaradása már a prágai bevonulás után nyilvánvaló volt, a Komplex Program pedig nem is biztosította az ahhoz szükséges körülményeket (multilaterális KGST, konvertibilis forint).⁶¹

***

A háború utáni felívelő ciklus végét 1973-ra, azaz az első olajárrobbanásra teszi a szakirodalom. A túltermelési válságra utaló jelek azonban már a hatvanas évek második felétől látványossá válnak. Robert Brenner kihangsúlyozza, hogy a feldolgozóipari profitráták már az 1965–1973 közötti periódusban is esni kezdtek, nem csak az Egyesült Államokban, hanem világgazdasági szinten (Brenner 2000: 8). Lipietz az 1967 és 1974 közötti időszakot a „látens erózió”-val jellemzi. Empirikus elemzése szerint 1967-től megindult a tőkefelhalmozás lassulása, a feldolgozóipari kibocsátás növekedési ütemének csökkenése, valamint munkanélküliség növekedése. Érvelése szerint Nyugat-Európa (elsősorban Nyugat-Németország és Franciaország), valamint Japán termelékenységének szintje 1967-re felzárkózott az Egyesült Államokéhoz. A termelékenység előnyök ennek következtében elolvadtak. A termelékenységi ráta visszaesése általánossá vált, még a fordizmus első számú ágazatát, az autóipart is elérte

---

Tímár Mátyás a Fock-kormány gazdasági bizottságának volt az elnöke 1973-ig. 1975-től végül ő lett a jegybankelnök. Vályi Péter 1967-től 1971-ig pénzügyminiszter, 1971-től pedig Apró Antalt felváltva a kormány Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Bizottságának vezetője, és így a KGST Végrehajtó Bizottságának állandó magyar képviselője volt. Halála ugyan baleset volt (gyárlátogatás közben belezuhant a diósgyőri Lenin Kohászati Művek kohójába), máig tartó elterjedt vélekedéssé vált, hogy valójában szándékos gyilkosság történt. Fehér Lajos 1962-től miniszterelnök-helyettesként, ezen felül 1966-tól a KB Szövetkezetpolitikai Munkaközösségének elnökeként küzdött az agrárérdekekért, végül 1974-ben nyugdíjazták. Aczél György 1967-től KB-titkárként a tudományos és kulturális ügyek első számú felelőse volt. 1974-től átmenetileg elveszítette ezt a pozícióját, azonban a PB-tagságát megőrizhette, valamint 1974-től miniszterelnök-helyettesi pozíciót kapott.

⁶¹ A KGST monetáris rendszeréről és a tervezéshez való viszonyáról, valamint a transzferábilis rubelről, a beruházási hozzájárulásokról lásd Botos (1978); Csaba (1984: 1. fejezet). A szocialista árrendszerről, valamint ennek következtében a szocialista statisztika nehézségeihez lásd: Clark (1939); BLS (1991); Pinkasz (2011); Herrera (2010).

(Lipietz 1987: 41–42).⁶² Ennek már említett eszkalálódása a Bretton Woods-i rendszer 1971-es effektív összeomlása. Az 1973-as olajárrobbanás azonban kétségtelenül látványossá és mindenki számára azonnal érzékelhetővé tette a gazdasági folyamatokat. A globális fordista felhalmozási rezsim térben különböző változatai válságba kerültek. A centrumországokban kialakult, egyszerre magas bérszínvonal és profitráta sem együttesen, sem külön-külön fenntarthatatlanná vált. A latin-amerikai importhelyettesítő iparosítást szétfeszítette a liberalizáló világ megváltozó lehetőségei (lásd pl. Hirschman 1968, 1971). Új szabályozási módokra volt szükség, ezek iránya azonban még nem látszódtott.

A centrumországok profitábilis beruházási lehetőségei még jobban bezárultak, és ez tovább növelte a kelet-európai felvevőpiac és együttműködések fontosságát a vállalati terjeszkedési stratégiákban. Erre a szocialista országokban is erős nyitottság volt. Az általános technológiaéhségen túl ugyanis Kelet-Európában is kimerültek a növekedési lehetőségek. Az ötvenes években az iparosítással történt termelékenységgjavulással párhuzamosan a még munkaerőpiacon kívüli munkaerő bevonása is gyorsította a növekedést. Úgymond az extenzív és intenzív felhalmozás motorjai együttesen voltak jelen. A hatvanas évek végére a növekedés lassulásával és a teljes foglalkoztatás fenntartásával már az aktivitási ráta csökkentése volt a tét.⁶³ Új lendületet a korszak az új termelékenységnövelő technológiáktól és munkaszervezési módszerektől remélt.⁶⁴

A hatvanas évek végével kibontakozó világgazdasági válság a nemzetközi pozíciók átrendezésének lehetőségét hozta magával az uralkodó status quo meggyengülésén keresztül. A hetvenes évek válsága ismét felszínre hozta a félperifériás felzárkózás kísértését (Arrighi

---

⁶² Vannak elemzések, amelyek az 1968-as európai társadalmi feszültségeket (pl. Franciaország, Olaszország) is ebből vezetik le (pl. Wallerstein 1989a). Mindeközben pedig a Kelet-Európába átáramló liberalizálás is társadalomátalakító hatásokkal jár együtt.

⁶³ A folyamat elsősorban a nőket érintette. Az 1930 és 1970 között a bérből és fizetésből élők számának növekedését 93 százalékban a nők belépése a munkaerőpiacra magyarázta (Lampland 1991: 13, idézi H. Sass 1984: 96). Míg az ötvenes években a szocialista propaganda a nőket a munkaerőpiacon ábrázolta, addig a hatvanas években a családpolitika jegyében kedvezményekkel ki vonták a nőket a munkaerőpiacról (részben Haney 2000).

⁶⁴ Bár a korszakban is vitatott, de elterjedt nézet volt, hogy az extenzív gazdaságfejlesztés korszaka merült ki, amelyet az intenzív növekedésnek kell felváltania. A fogalmak jelentése lényegében megegyezett a regulációs iskola szóhasználatával, mivel az extenzív alatt az új munkaerő bevonását, intenzív alatt pedig a termelékenységnövelő beruházásokat értették (Bekker 1995). A vitához részben lásd: Falusné Szikra (1967, 1970); Szántó (1974).

1990). A válságidőszakok azonban mindig változást hoznak, így a világgazdasági pozíciók megőrzése is gyakran nagy munka eredménye. Az olajárrobbanás felgyorsította a technológiaváltást és a munkaszervezési kísérleteket (lásd Héthy és Makó 1981). A piacon egyre szabadabban voltak elérhető beruházási cikkek, azonban azok egyszerre jelentettek Kelet-Európának termelékenységjavulást, valamint annak kockázatát, hogy olyan beruházási cikket vásároltak, amelyek a centrumországok éppen meghaladni készültek. A változásra való átállás ugyan még KGST-keretek között történik, de az 1971-es Komplex Program által hozott stabilizáció egyben a gazdasági együttműködés korlátjait is jelezte.

6. 1973–1989: Adósságválság, neoliberalizáció és az exportvezérelt növekedés

Jelen fejezet hipotézise, hogy Kelet-Európa fejlett technológiához és finanszírozáshoz való hozzáféréseinek módját a globális felhalmozási rezsím átalakulása alakította át, mégpedig radikálisan. Az 1973 és 1989 közötti időszakot egyszerre jellemezte a fordista felhalmozási rezsím válsága és a posztfordista felhalmozási rezsím kibontakozása. A hetvenes évek globális profitabilitási válsága átmenetileg a félperiférián fellendülést hozott. A feldolgozóipari ágazatokkal szemben ugyanis magasabb megtérülést hozott az itteni hitelezés. A rövid távú hiteleket a szocialista régió hosszú távú beruházásokba fektette. Az Egyesült Államok a hetvenes évek végére a nettó exportőri és tőkekihelyező szerepét azonban végleg feladta, és elindította a globálisan elérhető tőke elszívását. Az importhelyettesítő gazdaságokat ezzel adósságválságba kerültek, a törlesztést pedig csak exportvezérelt növekedésen keresztül tudták megoldani. A centrumországok a termelési tevékenységeik fragmentálásával és kiszervezésével megjelentek a régióban is, mindez támogatta a váltást. Volt vállalat, amely ezt sikerre tudta fordítani, nemzetgazdaságilag azonban ahogy nőtt a nyomás a kemény devizára, úgy romlott az ország tárgyalóereje. Magyarország menet közben több kísérletet is tett a gazdaság szerkezeti váltás elkerülése érdekében – külföldi működő tőke bevonása vegyesvállalati formában, tőkés országokkal közös beruházások a periférián, keleti hitelből finanszírozott fejlesztési tervek –, végül nem tudta elkerülni a strukturális kiigazítást. A nyolcvanas évek végére végül Magyarország gazdaságilag és pénzügyileg kimerülten, és szabályozási szempontból már részben előkészítve érkezett meg az új globális posztfordista-neoliberális időszak kibontakozásához. A félperifériás tapasztalatok azonban felhívják arra a figyelmet, hogy a

neoliberális kifejezés bár jól alkalmazható a térségre, a fogalom a szakirodalomban differenciálatlanul kerül használatra a különböző centrum, félperiféria, periféria jelenségekre.

***

Arrighi, Silver és Brewer (2003) megfogalmazása szerint a nemzetközi kereskedelem korábbi „pozitív összegű játéka” legkésőbb a hetvenes évekre „negatív összegűvé” vált. Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán dominánsan csak egymás rovására tudta növelni a piaci részesedését, mindez a korábban elérhető profitráta gyors csökkenéséhez vezetett. A feldolgozóipari termelékenység fenntartása is kimerült. A csökkenő bevételek és a csökkenő termelékenység feszültséget okoztak a tőkések és a munkások közötti kompromisszumban, amely a magas profitokra és a magas bérekre épített. A Bretton Woods-i rendszer stabil árfolyamrendszerét a nemzetközi kereskedelem, valamint a tőkeáramlások felgyorsulása szétfeszítette. Stagflációs válság alakult ki, amit a fordista alapokra építő keynesiánus politika – a válságban lévő fordista alapok miatt – már nem tudott kezelni. A háború utáni felívelő gazdasági ciklus kimerülésével elindult a Robert Brenner által hosszú lejtmenetnek (*long downturn*) nevezett időszak (Brenner 2006).

A fenti endogén gazdasági folyamatok ellenére az átalakulás időszakát a szakirodalom egy exogén sokkhoz köti: az 1973-as olajárrobbanáshoz. A Kőolaj-exportáló Országok Szervezete (OPEC) olajembargót vezetett be az 1973. októberi jom kippuri háborúban Izraelt támogató országokkal szemben (pl. Egyesült Államok, Egyesült Királyság, Japán). Ennek következtében az eleve válságban lévő fordista felhalmozási rezsim relatív árai radikálisan megváltoztak, a szállítás, közlekedés, és a termelés költségei pedig megugrottak. A korábbi termelési mód mind a termelői, mind a felhasználói oldalról nézve fenntarthatatlanná vált. A változás az országok közötti jövedelemáramlást is átalakította, az OPEC-tagok felé hatalmas összegek kezdtek áramlani. A beáramló tőke befektetése azonban a globális válság közepette komoly kihívásokkal járt. A petrodollárok néven hivatkozott jövedelmeket a tagországok részben közvetlenül, részben a centrumországok pénzintézetein keresztül közvetve helyezték ki. A pénzpiacokon megjelenő hatalmas kínálat rendkívül alacsony kamatszintekhez vezetett. Mindeközben a reálgazdasági hozamszintek is kedvezőtlenek voltak. A félperifériás országok finanszírozása a fenti lehetőségekhez képest egy kiszámítható, biztonságos megoldásnak tűnt.

Azok a szabályozási módok, amelyek a fordista felhalmozási rezsim sikerét hozták, a válság kibontakozásával egyre komolyabb gátjává váltak a tőkés felhalmozásnak. Igaz, az új felhalmozási rezsim irányai sem voltak még világosak. A régi struktúrákkal párhuzamosan egy spontán változás indult el a világban. Ami hamar látványossá vált, hogy a domináns fordista termelési rendszerek standardizált modelljei merevekké váltak, ráadásul a teljes vertikum gyáron belüli integrálása megnehezítette a működés újraszervezését, a változó kereslethez történő gyors reagálást. A csökkenő bevételek elosztásáért kiéleződött harcban a tőkés a termelékenység meghaladó bérelvárások miatt támadták a szakszervezeteket, a munkások viszont monopolprofitokról beszéltek. Mindkettő szerint a másik fél nagyban hozzájárult a stagflációs válság mélyítéséhez. A Bretton Woods-i rendszer összeomlása bár a rugalmas árfolyamok megjelenésével kiszámíthatatlanságot hozott a kereskedelembe, ugyanakkor megkönnyítette a tőke nemzetközi szabad áramlását. A profitabilitás megőrzése érdekében számos centrumországbeli vállalat döntött a tőkekihelyezés mellett. Az energiaárak ugyan mindenhol magasak maradtak, azonban a munkaerőköltségen a globális kiszervezéseken keresztül sokat lehetett spórolni. Mindez tovább mélyítette a centrumban a válságot, átmenetileg azonban – hasonlóan a kiáramló nemzetközi hitelekhez – lendületet adott a (fél)perifériának.

A félperiféria régiói a centrumtól eltérő szabályozásokkal rendelkeztek, így a működő tőke áramlásban rejlő lehetőségek is másképp érvényesültek. Latin-Amerikában továbbra is az importhelyettesítő iparosítási célok vezérelték a gazdaságot, a specializáltan külső piacokra termelő beruházások így csak korlátozottan merültek fel. A helyi tartam szabály ugyan korlátokat jelentett a külföldi tőkének, de mivel a helyi hozzáadott értéket külföldi vállalat is előállíthatta, a külföldi beszállítók betelepülésével egy lassú standardizálás tudott elindulni.

Kelet-Ázsia egy része azonban már az ötvenes évektől egy exportvezérelt iparosítást követett. Ebben nagy szerepet játszott, hogy az Egyesült Államok hegemon céljainak a megvalósítása érdekében mind technológiát, mind felvevőpiacot biztosított számukra. Az ottani modell gyakorlatilag megegyezett a külföldi működő tőke hetvenes években kirajzolódó igényeivel. Ez az átalakulás hozzájárult az „újonnan iparosodott országok” (*Newly Industrialized Countries, NICs*) létrejöttéhez.⁶⁵ A világgazdasági átalakulások és a centrumországok gyengülése bizakodással töltötte el a globális Dél országait, akik az ENSZ Közgyűlésén 1974-

---

⁶⁵ Az átalakulás elméleti oldalához lásd: Fröbel, Heinrichs és Kreye (1976). Ennek korlátaihoz lásd: Arrighi, Silver és Brewer (2003).

ben meghirdették az új nemzetközi gazdasági rend (*New International Economic Order*) programját. A válság sokak számára az évtizedeken át vitatott globális gazdasági rend megrendülését és új lehetőségeket jelentett. A régóta vágyott technológiák mind nemzetközi hitelekkel keresztül, mind közvetlenül külföldi működő tőke áramlásán keresztül elérhetőbbé váltak.

Kelet-Európán belül az állami tulajdon dominanciája a rendszerváltásig nem tette lehetővé a külföldi működő tőke érdemi beáramlását. Így a fejlett technológia centrumországokból származó importjához szükséges konvertibilis devizát elsősorban nemzetközi hitelből finanszírozta a régió. A hetvenes évek átalakulása pedig mind a technológiavásárlásnak, mind a hitelfelvételnek kedvezett. Utóbbi rendkívüli bőségben és kedvező törlesztési feltételekkel állt rendelkezésre. A konstrukció szépséghibája azonban a lejárat volt: rövid távú hitelekből kellett hosszú távú beruházásokat finanszírozni. Ez a hitelek folyamatos refinanszírozását tette szükségessé, amely a változó törlesztési kondíciók kockázatát hordozták magukban.

A KGST-országok közül – más (fél)perifériás országokhoz hasonlóan – a technológiai váltás reményében többen eladósodtak. Ahogy Márer fogalmazott: „A nyugati hitelek elfogadása illetve azok tevőleges felkutatása a hetvenes évek elejétől fokozati különbségeket mutatott. Lengyelország és Bulgária rendkívül sóvárgott utánuk, Magyarország, Románia és az NDK (az utóbbi különösen az NSZK felől) lelkesen fogadta a hiteleket, míg Csehszlovákia óvatos volt” (Márer 1997: 251). Magyarország irányába gyakran megfogalmazott kritika, hogy a hitelek az életszínvonal emelésére mentek el, de ez korlátozottan igaz. A hazai hitelfelvétel egy részét ugyan fogyasztásélénkítésre fordították,⁶⁶ de az összegek domináns részét olyan beruházásokra költötték, amelyekről a hitelek törlesztését várták el. Továbbá a hiteleknek még a cserearányromlásból származó drágulást is finanszíroznia kellett.

Magyarország esetében a cserearányok ráadásul mind a tőkés, mind a szocialista relációban is romlottak (5. ábra). Az olajárrobbanás miatti árváltozások különbözőképpen érintették a szocialista régiót. A nyersanyagban gazdag országok, mint a Szovjetunió és Lengyelország jól jártak. Magyarország pozíciója azonban romlott. A szovjetek ugyanakkor a nyersanyagkészletük lassuló kiaknázásával számoltak, ezért tárgyalásokat indítottak el az alapanyagárak gyorsabb megváltoztatásáról, a maximálisan vásárolható készletről, valamint a

---

⁶⁶ A hetvenes évek elejétől előtérbe kerülő ún. munkásellenzék (elsősorban Biszku Béla, Gáspár Sándor, Komócsin Zoltán, Pullai Árpád) elérte az elmúlt évtized reformfolyamatában lemaradó munkásberek emelését. Mindennek a megnövekedett fogyasztáson keresztül importnövelő hatása lett.

kelet-közép-európai partnereknek az új lelőhelyek kiépítéséhez történő beruházási hozzájárulásokról. A szocialista régió egy része ugyan igyekezett elmozdulni az energiaintenzív termeléstől (Stone 1996: 96), azonban a KGST közös beruházásain belül komoly beruházásokat hajtottak végre az energiahordozók területén. Utóbbi keretében valósultak meg olyan máig használatban lévő infrastruktúrák, mint a Barátság kőolajvezeték, Szovjuz gázvezeték és Béke villanyvezeték (Flade 2020).

***

Kelet-Európa globális integrációjának a megértéséhez fontos kihangsúlyozni, hogy a nemzetközi hiteleken túl a külföldi vállalatokkal is voltak szoros együttműködések. A licenc vásárlások önmagukban is megalapozhattak együttműködések: pl. beszállítói kapcsolatokon keresztül. De akár rendkívüli esetekben arra is volt lehetőség, hogy a külföldi vállalatok közvetlen tulajdonlással, azaz működő tőke behozatallal, vegyesvállalati formában (*joint venture*) megjelenjenek. Ezekben az esetekben a szocialista állami vállalatoknak kellett rendelkezni a tulajdonosi részesedés legalább felével. A technológiai tudást és finanszírozási lehetőséget egyaránt jelentő tulajdonformával már az ötvenes–hatvanas években is lehetett találkozni. Egyrészt, a Szovjetunió egy pár évig tartó időszakban stratégiaileg fontos és már létező kelet-közép-európai vállalatokban szerzett 50 százalékos részesedést (Márer 1997). Másrészt, bár kevés számú, de meghatározó jelentőségű, új közös vállalkozások is létrejöttek a KGST-ben.⁶⁷ A hatvanas évek második felétől létrejött több tartós ipari együttműködés (lásd pl. a Fiat és a Renault már említett beágyazódásait) nagyban hozzájárult a szocialista vállalati szabályozás felülvizsgálatához.

A KGST-n kívüli Jugoszlávia 1967-ben fogadta el a külföldi tőke bevonását engedélyező törvényt (Woodward 1995), amely mint levéltári kutatásom rámutatott: fontos referenciapont volt más országoknak is, elsősorban Magyarországnak. A Vályi Péter nevével fémjelzett munkabizottság jegyzőkönyve hosszan részletez mind egy jugoszláv utat, mind annak lehetőségnek a mérlegelését, hogy Magyarország külföldi működő tőkét vonjon be az országba

---

⁶⁷ 1984-ig 11 közös vállalkozás jött létre a KGST-n belül, elsősorban közlekedési és nyersanyag-kitermelési beruházásokra szakosodva. Ebből 10 bilaterális alapon valósult meg. Az egyetlen multilaterális együttműködés ez időszakban a bolgár–magyar–szovjet–csehszlovák együttműködés keretében 1978-ban létrejött Interlighter Nemzetközi Hajózási Vállalat volt (ECE 1988).

(Vályi 1968). A vegyesvállalatok működését engedélyező magyar törvényt 1972-ben fogadták el. Ennek keretében a Volvo és a Siemens már 1974-ben megjelent Magyarországon (Pinkasz 2022a). Mindez azon területek közé tartozott, amelyet a magyar reformereknek sikerült elérni a Komplex Program szabályozásakor. A program ugyanis mind a vegyesvállalatokat, mind a kelet–nyugati gazdasági és kereskedelmi együttműködések nem csak támogatta, hanem szorgalmazta is (ECE 1988).⁶⁸ Az országok döntő többsége azonban csak a nyolcvanas évekre döntött a nyitás mellett (2. táblázat).

2. táblázat: A kelet-nyugati vegyesvállalatokról szóló első jogszabály hatályba lépésének éve, valamint a létrehozott vállalkozások száma (1987 október)

KGST-ország	szabályozás kezdete	vállalkozások száma
Bulgária	1980	42
Csehszlovákia	1986	35
Lengyelország	1986	80
Magyarország	1972	86
NDK	NA	42
Románia	1971	32
Szovjetunió	1987	99
Összesen		416

Forrás: ECE (1988: 71–72).

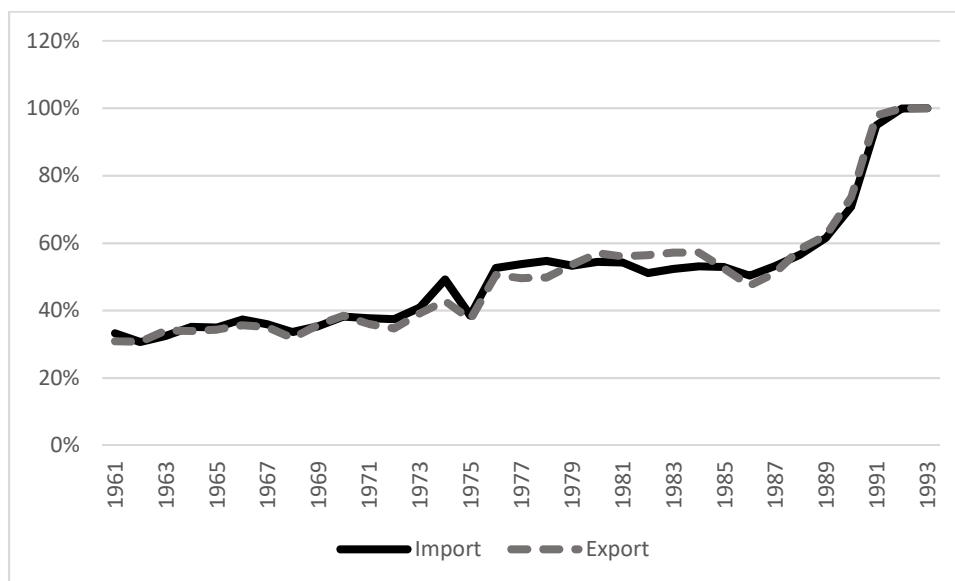
A centrumországokban elvileg nem volt jogi korlátja a működő tőke beáramlásának, ettől még a gyakorlatban a szocialista országoktól érkező beruházási szándékokat óvatosan kezelték. A teljesen szocialista tulajdonban lévő külföldi vállalatok elsősorban külkereskedelmi célokat támogattak: az áruk értékesítésére, raktározására, a kereskedelemhez szükséges finanszírozás megteremtésére szolgáltak. Előfordultak azonban tőkés-szocialista vegyesvállalatok is. E területen a szocialista országok közül Magyarország volt a legaktívabb. A Videoton Elektronikai Vállalat például a nyolcvanas évek elején bevásárolta magát egy nyugat-német cégbe, a HSZF-be (*Hamburger Selenzylinder Fertigungs*). A beruházás fő célja a másológép szelénhengereinek gyártásához használt technológia megismerése volt (Pinkasz 2022a). Vagy a Bábolnai Állami Gazdaság már 1968-ban céget alapított a nyugatnémet Lohmann-nal

⁶⁸ A KGST 1976-ban fogadja el a fenti beruházások egységes szabályozását.

tenyésztésre és genetikára, 1969-ben pedig a svájci Protimas-szal állattenyésztésre, hústermelésre és értékesítésre (Schlett 2004: 38–39).

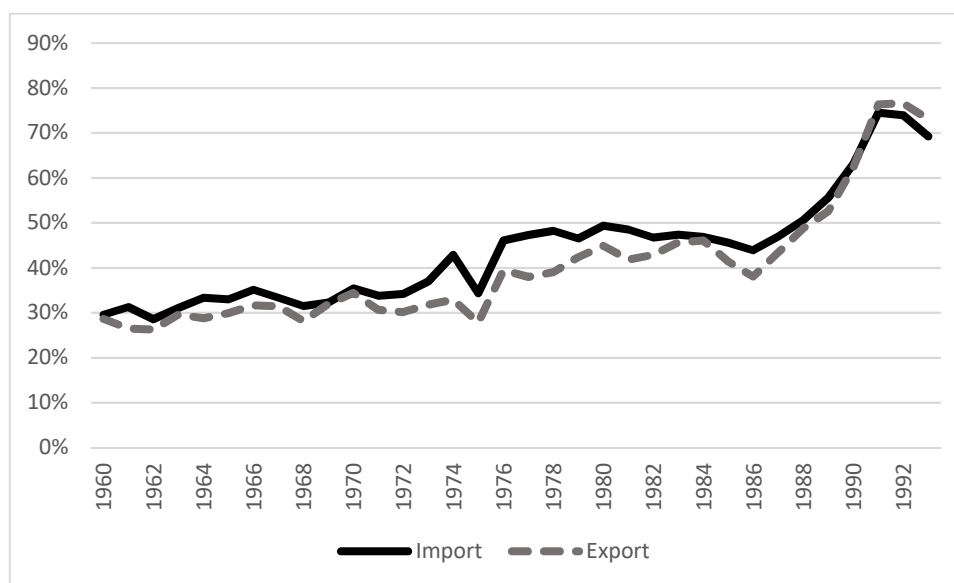
Mindezek az együttműködések úgy váltak egyre fontosabbá, ahogy a hiteltörlesztéssel együtt növekedett a konvertibilis deviza iránti igény. Ez ugyanis felértékelte a KGST-n kívüli – fejlett és fejlődő – kapcsolatokat, piacokat. Ahogy a hiteltörlesztés egyre nehezebbé vált, úgy a hrucsovi utolérni és le hagyni jelszava (Jersild 2011), valamint a fejlődő országoknak nyújtott technológiatranszferek is lekerültek a napirendről (Luke 1985). Egyrészt a Szovjetunió is elfogadta, hogy a gazdasági versenyben a kelet-közép-európai KGST-tagországok lehagyták őt. Másrészt a konvertibilis deviza megszerzéséért az egész régió megpróbálta kihasználni a félperifériás létéből származó előnyeit. A külkereskedelem fókuszába erőteljesen megjelentek a globális dél országai. A régió kereskedelme a hiteltörlesztés érdekében egyre jobban preferálta a konvertibilis devizát (6. ábra), ez azonban a KGST-n belüli kereskedelem (7. ábra) és az importhelyettesítő iparosodás visszaszorulását eredményezte.

6. ábra: A konvertibilis deviza aránya a magyar külkereskedelemben

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

7. ábra: A nem szocialista országokkal folytatott kereskedelem aránya a magyar külkereskedelmen belül

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

Ennek keretében olyan kelet-nyugat-déli ipari együttműködések jöttek létre (*tripartite industrial cooperation*, TIC), amelyek – szemben a korábbi felzárkózást támogató technológiatranszferekkel – visszatükrözték és megerősítették a nemzetközi munkamegosztás hierarchikus szerkezetét. A hetvenes évektől egyre gyakoribbá váltak a nyugati tőkés, a kelet-európai szocialista és a déli fejlődő országok vállalatai közötti termelési és kereskedelmi együttműködések (Frank 1977). Az UNCTAD adatai szerint, 1965 és 1979 között 226 projektet alapítottak, s ezek a déli országok beruházási javakra vonatkozó importjának nagyjából 10 százalékát fedte le (Gutman 1981: 337). Gutman ebből azt a következtetést vonta le, hogy a TIC-ek valójában kelet–nyugati megállapodások voltak, amelyek fejlődő országok piacait célozták.⁶⁹ A TIC-ek az észak–déli fejlődési törések mentén jöttek létre, és modernizációs célkitűzéseik ellenére inkább ráerősítettek e fejlettségi különbségekre. Ennek ellenére a déli országoknak érdekük lehetett részt venni a projektekben, hiszen a nyugati importfüggőség diverzifikálásától a rendkívül előnytelen gyarmati örökség enyhítését remélték, miközben megfizethető áron jutottak hozzá viszonylag fejlett technológiához. Ehhez jött még, hogy sok

⁶⁹ A beruházásokhoz való hozzájárulások döntő többségét a KGST országok adták. Az 52,7 százalékos arányt azonban Gutman (1981) szerint eltorzítja néhány nagyobb szovjet projektum, amelyek nélkül a kelet–nyugati hozzájárulás kiegyenlítettebb lett volna.

esetben a beruházások részét képezték a pénzügyi szolgáltatások is, amelyek kedvezőbb hitelfeltételeket nyújtottak, mint ha a fejlődő országnak a hiteleket a nemzetközi pénzpiacról kellett volna beszerezniük.

Bolz (1977) 20 nyugatnémet, míg Gutman (1981) 40 francia külkereskedelmi vállalat tapasztalatait összegezte. Mindkét elemzés szerint, a kelet-nyugati együttműködésekben belül a fejlett tőkésvállalatok végezték a műszaki tervezést és biztosították a beruházáshoz szükséges technológiát. A szocialista vállalatokra az összeszereléssel és kivitelezéssel kapcsolatos munkák hárultak – például ők szállították az alapvető eszközöket, és sok esetben irányították az építőmunkákat –, míg a harmadik országok – ahol a beruházások javát végezték – az összeszereléshez szükséges munkáért, illetve a nyersanyag-utánpótlásért feleltek (Ohlin 1981).

A TIC-adatok iparági megoszlásából meglepő koncentráció derül ki. A beruházások 40 százaléka az energiaszektorhoz, azon belül is villamoserőmű-építésekhez, kőolaj-finomításhoz és földgáz-, valamint szénkészletek feltárásához és kitermeléshez kapcsolódott. További 30 százalékot pedig az alkatrészek és félkész termékek adtak. A TIC-ekben favorizált beruházások főleg a helyi piaci kereslet kielégítésére szolgáltak, akár a fogyasztási termékek, akár az infrastruktúrát célzó tőkebefektetések esetében. Így a világpiacon versenyhelyzetet nem fokozták, sőt, nyugati szempontból éppen a verseny levezetésének váltak hatékony eszközévé. Exportágazatokban is történtek ugyan beruházások, de ezeket jellemzően nem a TIC-ek keretében hajtották végre, hanem bilaterális alapon, amire a tulajdonjogi védelem és az érzékenyebb technológiák ellenőrzött átadása miatt volt inkább szükség.

A nyugati vállalatoknak három ok miatt is érdekükben állt szocialista vállalatokkal társulni harmadik országban folytatott beruházásokhoz. Egyfelől könnyebben jutottak piachoz olyan volt gyarmati térségekben, ahol politikai okok miatt nem láttak szívesen nyugati tőkeberuházásokat, de egy szocialista vállalattal közös projektet már el lehetett adni. Másfelől a nyugati vállalatok ezeken a piacokon kisebb versennyel szembesültek, mint a fejlett tőkés országokban, ezért akár elavultabb technológiájú beruházásokat is ki tudtak telepíteni, amivel a nyugati versenyhelyzetből keletkező feszültségek egy részét, ami a gyors technológiaváltásból és a korábbi beruházások elértéktelenedéséből eredt, el lehetett terelni déli és keleti irányokba. Nyugaton ráadásul az 1970-es évek stagflációs válságának időszakára tőkefelesleg halmozódott fel a nemzetközi pénzügyi rendszerben, ami nem könnyen talált megfelelő beruházási lehetőségeket.

A szocialista országok számára rövid távon továbbra is kedvező lehetőséget jelentett a TIC-ekhez kapcsolódó együttműködés. Egyfelől, ezeken keresztül gondolták koordinálhatónak a déli országok viszonylatában fokozódó versenyt. Másfelől a külső finanszírozási körülmények romlása miatt az 1970-es évektől egyre fontosabbá vált, hogy bővítsék hozzáférésüket a konvertibilis devizában fizető piacokhoz. A TIC-ek így a kereskedelmi egyenleg egyensúlyban tartásában fontos szerepre tettek szert. A kelet–nyugati kereskedelemben ugyanis a cserearányromlás és a technológiai függőség fokozódása a kereskedelmi hiány növekedéséhez vezetett a konvertibilis devizára összeállított fizetési mérlegben. Ezt kompenzálendő, a KGST-országok a fejlődő országokkal folytatott kereskedelemről származó többlettel igyekeztek enyhíteni a hiányt. Mindez azonban nem tudta érdemben enyhíteni a konvertibilis devizában folyamatosan halmozódó külső adósságot.

***

Az olajárrobbanás súlyos hatásáról, valamint általában a hetvenes évek gazdasági átalakulásában rejlő kockázatokról a magyar politikai vezetés is tudott. Bognár József, a Világgazdasági Kutatóintézet igazgatója, a világgazdasági korszakváltásról írt könyvének (Bognár 1976) legfőbb politikai konzekvenciáit 1974 novemberében egy Kádár Jánosnak egy bizalmas feljegyzésben eljuttatta: „1957 óta most először kell szembenéznünk azzal, hogy a Párt és a kormány politikája, mely a technikai haladást és a lakossági fogyasztás növelését egyidejűleg és együtt kívánja megvalósítani – a világgazdaság fejlemények következtében akadályba ütközhet” (Földes: 2015: 179). Véleménye szerint bővíteni kell a nyugati gazdasági kapcsolatokat, valamint felkészíteni a lakosságot a takarékosági intézkedésekre. Németh Károly, Nyers Rezső utódja a gazdaságpolitikai KB-titkári poszton 1976-ban úgy nyilatkozott, hogy „a tőkés külkereskedelmi forgalom tervezett növelése népgazdaságunk számára tehát szükségszerű”. Az ülésen Nyers Rezső és Berend T. Iván is hangsúlyozta ennek elkerülhetetlenségét és célszerűségét. Magyarországon az MSZMP Központi Bizottsága már 1977 végén olyan határozatot fogadott el, amely komoly elmozdulást irányzott elő az exportvezérelt gazdasági növekedés irányába (Germuska 2014), azzal az egyértelmű céllal,

hogy növeljék a konvertibilisdeviza-behozatalt.⁷⁰ A cél az lett volna, hogy a további fejlesztéshez szükséges behozatalt, valamint a tőke- és kamattörlesztést ne további külső pénzügyi forrásbevonásból kelljen finanszírozni.

Egy év leforgása alatt azonban olyan radikálisan megváltozott a nemzetközi pénz- és tőkepiaci környezet, hogy az eladósodott országoknak felül kellett vizsgálnia a hitelek törlesztésére kialakított közép- és hosszú távú terveit, és a fizetési nehézségek elkerülése érdekében súlyos költségvetési megszorításokat kellett hozniuk. A nemzetközi tőkekínálat már a hetvenes évek második felére szűkülni kezdett, és ezzel a kamatok is emelkedni kezdtek, egyre nehezebb helyzetbe hozva a jelentős adósokat (Botos 1987). Végül a hetvenes évek végére két döntő pont volt, amely az eladósodott országok, így Magyarország struktúraváltását elakasztotta. 1979-es második olajárrobbanás tovább drágította a behozatalt. Míg az 1973-as sokk egy éven belül mérséklődött, teret adva a gazdaságszerkezeti váltásnak, addig az 1979-es áremelkedés tartóssága nagyobb válságot eredményezett, és komolyabb kiigazításokra kényszerítette a világgazdaság szereplőit. Ugyan ebben az évben az USA jegybanki szerepét ellátó Fed elnöke, Paul Volcker egy váratlanul nagymértékű kamatemelés-sorozatot hajtott végre, amelynek következtében az USA hirtelen jelentős finanszírozást vont ki a nemzetközi tőkepiacról. A későbbiekben Volcker-sokknak nevezett esemény a nemzetközileg elvárt kamatokat olyan magas szintre emelte – részben az amerikai infláció letörése érdekében –, amely feltételek mellett az eladósodott országok piaci körülmények között már nem tudták tovább finanszírozni gazdaságukat (Lóránt 1990). Az USA innentől kezdve egyértelműen nettó tőkeexportőrből tőkeimportőrré vált a világgazdaságban.

A hetvenes évek végétől a nyolcvanas évek végéig magyar közgazdászok sora érvelt az exportvezérelt növekedési modell mellett (az érveket részletesen lásd: Csaba 1998: 127–135). Kádár Béla (1979) a nemzetközi munkamegosztás és technológiaváltások okozta kihívásokra hívta fel a figyelmet. A magyar export szerkezete nem illeszkedik a világpiaci igényekhez, miközben a magyar vállalatok elkényelmesedtek a védett piacon (i. m.: 375). Köves András (1980) véleménye szerint a hetvenes években tapasztalt nyitás oka, hogy az importhelyettesítő iparosítás akkorra érte el a komplexebb fejlesztéseket. Szemben a korábbi egyszerűbb berendezésekkel, ezek drága csúcstechnológiát jelentettek, ami költségesebb importhoz

---

⁷⁰ A nyolcvanas évektől a magyar politika döntéshozóit egyre jobban foglalkoztatta a dél-koreai modell (lásd Mark és Apor 2015; Mark és Feygin 2020), a Világgazdasági Kutatóintézetben külön munkacsoport alakult az ország vizsgálatára.

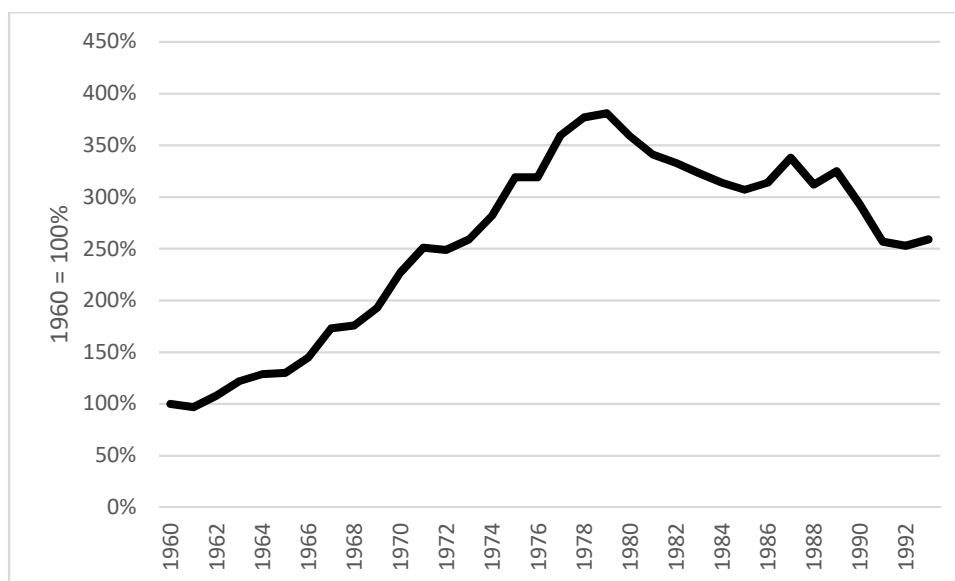
vezetett. Ez látványossá tette, hogy a korábbi kiviteli stratégia ezt nem volt képes fedezni. Csaba (1984) a több éve zajló vita után már apatikusabb volt: „abból célszerű kiindulni, hogy a kelet-európai nemzeti piacok fokozatos és kölcsönös megnyitása bármennyire is jó lenne, aligha fog bekövetkezni” a KGST keretei között (i. m.: 249). A világpiaci versenyképesség növelése azonban egy regionális nemzetközi együttműködési koncepcióhoz vezethet, amely kölcsönösen elfogadható a tagországok számára – teszi hozzá.

Ugyanakkor a beruházáspolitikai és külgazdasági váltás nem csak közgazdasági, hanem politikai kérdés is volt. Egyrészt a munkástömegeket foglalkoztató ipari lobbik gyakran nem voltak érdekeltek a protekcionista piac lebontásában (Botos, Patai és Szalkai 1980: 240–244; Szalai 1981, 1989). Másrészt voltak, akik a függőségi viszonyok újratermelődésének a veszélye miatt a KGST-n belüli együttműködés fejlesztését hangsúlyozták (Kozma 1980). Mások a gazdasági átrendeződés társadalmi következményeire hívták fel a figyelmüket. Antalóczy és Botos is a nyitás mellett érvelt, ugyanakkor jelezték, hogy ennek végrehajtására több mód lehetséges, és egy eleve válság sújtotta országban inkább tompítani kellene a sokkhatást (Antalóczy és Botos 1990: 158). Kétségtelenül a nyolcvanas évek reformjainak közgazdász javasolataiban sok tankönyvszerű elem jelent meg: „A befeléfordulás kudarcra közvetett módon bizonyítja: az ellentétes stratégia lehet csak a kivezető út” (Csaba 1984 hivatkozva Inotai 1980). A fenti hozzáállás a közgazdász szakma többségét jellemezte. A rendszerváltás első éveinek tapasztalata alapján azonban számos közgazdász felülbírált korábbi nézeteit (Csaba 1998: 150).

Magyarországon 1979-ben kezdődtek el a megszorító intézkedések. Az életszínvonal stagnálása több évtized növekedését követően ugyan elkerülhetetlenné vált, azonban a feszültségek enyhítésére főleg a beruházásokat vágták vissza (8. ábra), valamint a második gazdaság engedélyezésén keresztül igyekeztek tompítani a reálbérek csökkenéséből eredő társadalmi következményeket. Eközben a fordista munkaszervezési modellek rugalmasításával elkezdtek egyes vállalatok kísérletezni. Elsősorban a svéd autóiipari esettanulmányok (Volvo, Saab-Scania) és a japán munkaszervezési modellek (pl. toyotizmus) kerültek előtérbe (pl. Héthy és Makó 1981). Kiemelt szerepük volt azoknak a technikáknak, amely az eszközállomány adottságából indultak ki.

8. ábra: A beruházások volumenének változása Magyarországon, 1960 = 100%

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A nyolcvanas évek elejére azonban a KGST-országok közül Lengyelország és Románia, valamint a KGST-n kívüli Jugoszlávia végül fizetéképtelenné vált. Mindannyian IMF-finanszírozásra szorultak.⁷¹ Az adósság törlesztését a két KGST-tagországban csak komoly katonai represszióval lehetett elérni. Lengyelországban a megszorítás okozta feszültségek és sztrájkhullámok nyomán szükségállapotot vezettek be. Romániában a rendszer nem várta meg a zavargásokat, és előbb nyúlt a politikai elnyomás eszközéhez (Ban 2012). A román vezetőség célja szokatlanul extrém volt: a teljes adósságállomány visszafizetése a beruházás fokozása mellett. A romló cserearányok melletti export és a beruházás növekedése csak az életszínvonal radikális csökkentésével volt elérhető.

Eközben a KGST történetileg legiparosodottabb államai, az NDK és Csehszlovákia a hetvenes években főleg KGST-, valamint déli piacokra összpontosítottak. Az NDK-nak ekkor a „belnémet kereskedelem” folyamatos technológiát és finanszírozást biztosított, Csehszlovákia termékei pedig, bár kezdték elveszíteni versenyképességüket a nyugati piacon, a szocialista országokban – magas színvonalú feldolgozóipari hagyományinak köszönhetően – továbbra is kelendőknek számítottak. Csehszlovákia erőteljesebb KGST-irányú szakosodását a prágai

⁷¹ Ekkorra Jugoszlávia és Románia már IMF-tag volt. Előbbi az alapítás óta, utóbb pedig 1972-ben csatlakozott. Lengyelország bár 1946 óta tag volt, tagságát 1950-ben felfüggesztette. A nyolcvanas évek lengyel válsága következtében kérte tagsága visszaállítását, ez 1986-ban megtörtént.

tavaszi bukását követő politikai fordulat hozta létre. Ennek jegyében, a hetvenes évek kedvező nemzetközi pénzügyi környezetét az újabb hitelfelvétel helyett a hatvanas évek adósságállományának törlesztésére használta ki.

A nemzetközi befektetők számára – Lengyelország és Románia bedőlését követően – egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió nem vállalná át Magyarország adósságát, így a magyar kockázati felár az egekbe szökött, ami végleg ellehetetlenítette a piaci alapon történő finanszírozást (Mong 2012). Egyre rövidebb időtartamra, egyre rosszabb feltételekkel tudott új hitelekhez jutni, amely csak tovább mélyítette az adósságválságot. 1981-ben akadtak olyan hetek, amikor az ország folyamatosan napi távolságra volt a fizetésektől (Bozzai és Farkas 1990). Az IMF-hez való csatlakozási kérelmet Magyarország 1981 októberében nyújtotta be. A csatlakozásra ugyan 1982. május 6-án került sor, az első hitelfelvételre 1982 decemberéig még várni kellett (Pinkasz 2022b).

Az IMF által megkövetelt intézkedések megegyeztek a magyar piacpárti közgazdászok által bevezetni kívánt reformokkal. A közgazdászok úgy élték meg, hogy folytathatják az 1968-ban elindított liberalizáló utat. Míg azonban a hatvanas években az intézkedések nem veszélyeztették a gazdasági növekedést, addig most kifejezetten megszorító csomagokon és még radikálisabb liberalizáló intézkedéseken dolgoztak. Ez pedig a politikai vezetés viszonyát is meghatározta a közgazdászokhoz. Így hiába fogadta el az Központi Bizottság 1984 áprilisában a kidolgozott reformjavaslatokat, miután a magyar vezetés 1985. januárban lehívta a második IMF-hitelkeret utolsó részletét is, a márciusi pártkongresszuson felülírták a korábbi döntést: mégsem kerül bevezetésre a közgazdászok által kidolgozott reform (Comisso és Marer 1986), és további külső – elsősorban japán jénben denominált – hitelek támogatásával a növekedésen keresztül hagyja maga mögött Magyarország az adósságot.

A koncepció elvileg még akár kivitelezhető is lehetett volna, de a nemzetközi árfolyammozgások hatására gyorsan tovább súlyosbodott az adósság. Az 1979-es második olajárrobbanással ugyanis az Egyesült Államok feldolgozóipara sem technológiailag, sem pénzügyileg nem tudott megbirkózni. A Volcker-sokkot követően számos deregulációs intézkedésen keresztül a pénzügyi piacok megélénkültek, a beáramló tőke következtében azonban a dollár jelentősen felértékelődött. Mindez az amerikai feldolgozóipari válságot tovább növelte, amely tovább hajtotta a működő tőke kiszervezését az országból, ezzel növelve a gazdasági válságot és a munkanélküliséget. Végül az Egyesült Államok a világ vezető gazdaságait meggyőzte, hogy mesterségesen értékeljék le a dollárt. Az USA ugyanis olyan jelentős felvevőpiaca a világnak, hogy egy ottani válságot minden más ország is megérez. Az

1985 szeptemberi Plaza egyezmény (*Plaza Accord*) hozta meg a dollár gyengülését (Brenner 2000: 7–9).

A dollár ugrásszerű gyengülése azonban a japán jen hirtelen erősödését is jelentette. Így a magyar adósság ismét az egekbe szökött. Ennek következtében 1986-tól, de még inkább 1987-től a magyar gazdaságpolitika mégis az 1984-ben megfogalmazott piaci reformok bevezetésére kényszerült. Az IMF a harmadik hitelkeret lehívását ugyanis csak ezek bevezetését követően tette lehetővé 1988 májusában. Az importhelyettesítő iparosodás ekkorra már teljesen lekerült a napirendről. Az elsődleges cél az adósságválság kezelése volt, ahhoz pedig – további hiteleken túl – elsősorban az export növelésére volt szükség.

Az exportkényszer azonban nem csak Magyarországot, hanem a KGST-országok többségét utolérte. Így a tagországok egymástól függetlenül jelentek meg a világpiacon, ahol viszont egymással szemben is versenyhelyzetben találták magukat (Marrese 1986). A világpiacra termelhető versenyképes termékek köre ráadásul meglehetősen korláatosnak bizonyult, így a belső munkamegosztásban is felerősödött a kompetitív jellegű szakosodás. Az eladósodott országok termelésük egyre nagyobb hányadát akarták KGST-n kívüli országoknak eladni, illetve a KGST-országok felé értékesített árukért konvertibilis devizát követeltek. A fenti feltételek azonban nem voltak elfogadhatók a KGST-piacra szakosodó országoknak (Czaban és Henderson 2003). Mindezek a feszültségek ellehetetlenítették az integrációt, és a szocialista gazdasági és kereskedelmi együttműködést. Végül a szovjetek 1990-ben bejelentették, hogy a kereskedelemben áttérnek a konvertibilis devizára, valamint a világpiaci árakra. Ettől kezdve az együttműködés gyakorlatilag kiürült, amely részben a védett piac megszűnésén keresztül súlyos következményekhez vezetett (Liu és Dicken 2006). A KGST hivatalos megszüntetése 1991-ben már csak formalitás volt.

***

A nyolcvanas éveket Latin-Amerika kapcsán máig „elveszett évtizednek” nevezik, míg Kelet-Közép-Európában az államszocializmus kimerülésével azonosítják.⁷² Az átszerveződő globális

---

⁷² Míg Latin-Amerikában a lakosság számára egyértelmű volt, hogy a megszorítások külső kényszerre történtek, addig Kelet-Európában a politika ezt nem ismerte el. Ez a társadalmi ellenállás módját és irányát is meghatározta. A két régió e téren mutatott különbségeihez lásd: Greskovits (1998); Pop-Eleches (2009); Madariaga (2020).

felhalmozási rezsimben fontos szerepet töltött be a két régió válsága. A centrumországok működő tőkéje ugyanis a profitráta növelése, valamint az erős szakszervezeteinek maguk mögött hagyása érdekében a hetvenes évektől elindult Latin-Amerika importhelyettesítő országaiba, ám az ottani belső piacra termelés korlátozta a lehetőségeit. A szocialista szabályozások miatt erre Kelet-Európában dominánsan a kilencvenes években került sor, az előkészítő gazdasági reformok azonban már korábban megtörténtek, ráadásul, ha nem is működő tőke, hanem a tevékenységek kiszervezése formájában erre már korábban is sor került. Így például a General Motors kétsebességes futóművek gyártását a győri Rábának szervezte ki (Horváth 1990: 77). Ahogy a Rába akkori igazgatója, Horváth Ede a későbbiekben fogalmazott:

„Ne higgye valaki, hogy ezt az amerikaiak jószívűségből tették. Mi kiváló minőségben és természetesen olcsóbban gyártottunk. Még a 8–10 százalékos szállítási költséget is nekünk kellett kigazdálkodnunk. Ebben segített a kitűnő hazai technológia, a szervezettség, de az alacsony munkabér is” (Horváth 1990: 80).

Előfordult arra is kísérlet, hogy az életciklusok kifutó szakaszában lévő terméket tettek volna át Győrbe:

„Az úgynevezett OHV motorok gyártását az NSZK-ban abbahagyják, mert régiek és környezetszennyezőek és áttérnek az OHC motorokra. Először az elavult motorokat gyártó részleget akarták leszerelni az NSZK-ban és áthelyezni hozzánk. Sajnálattal, de azt kell mondanom, hogy jó néhány magyar tárgyalópartnerünk nem ismerte a részlegek leszerelésének a valódi okát, meg is lepődtek a GM-ben, hogy mi tudtuk. [...] Közöltük, hogy az OHV motorról a tárgyalást hagyják abba, mert amit ott leszerelnek, az nekünk nem kell. Mi nem a múltat vesszük meg, csak is a jövőt” (Horváth 1990: 84).

A makrogazdasági szintet figyelő politikán növekvő nyomás gyengülő tárgyalóerővel párosult. A nyolcvanas évek végére ugyanis mindkét régióban az adósságválság gazdaságilag-pénzügyileg, valamint a Nemzetközi Valutaalapon keresztül politikailag kikényszerítette azt az intézményrendszert, amely a külföldi tőke által vezérelt exportvezérelt növekedéshez kellett. A washingtoni székhelyű intézmények (elsősorban IMF, Világbank) strukturális kiigazító csomagjait John Williamson egy 10 pontos listában összegezte (Williamson 1990). A Washingtoni Konszenzus irányelve a versenyképes vállalatok – effektív a centrumországok vállalatainak – szempontrendszerét rögzítette. Például megtiltotta az importhelyettesítő időszakában bevett vállalati támogatásokat, a helyett az olyan állami beruházásokat javasolta, amelynek a külföldi és a nemzeti tőke egyaránt haszonélvezője volt (pl. közlekedés, oktatás).

Vagy az állami tulajdon privatizációját írta elő. A privatizációban pedig a gyakorlatban a tőkeerős – elsősorban ezáltal centrumországokbeli – vállalatok érdekei érvényesültek. A nemzetközi intézmények ajánlásában ott szerepelt még a kereskedelmi és beruházási liberalizáció, dereguláció, fiskális szigor, stb.

A fentiekre gyakran neoliberais szabályozásként hivatkoznak. Míg a fordista szabályozási módokra szigorúan a centrumországok tapasztalatit összegezték, és ezért azokat – joggal – nem találták a félperifériás működésre adekvátnak, addig a liberalizálttá váló új világban minden blokk szabályozására egységesen használták a neoliberális kifejezést, így viszont a fogalom túl rugalmassá vált, hiszen a hierarchikus munkamegosztáson belül komoly különbségek alakultak ki az egyes szabályozások között, arra pedig a fogalom nem volt adekvát. Álláspontom szerint a kialakuló posztfordista felhalmozási rezsím globális, de hierarchikusan tagolt megértéséből következnek a neoliberális szabályozások területi eltérései. Ehhez pedig elsődleges kérdés, hogy a hatvanas évek vége óta csökkenő profitráták hozta válságot hogyan próbálták meg konszolidálni.

A tőkés felhalmozás újraszervezésében kulcs szerepet játszott a termelési feltételek rugalmassá tétele: minél hatékonyabban át lehessen szervezni a termelést: dolgozói, technológiai, szervezeti, és földrajzi szempontból egyaránt. A munkaszervezés rugalmasítása már a hetvenes években megindult, gyakoribbá váltak a határozott idejű vagy részmunkaidős szerződések, az alvállalkozói rendszerek, vagy éppen a munkaerő-közvetítők. Ez a munkaerő-állomány gyors átalakítását, azaz könnyebb elbocsátásokat, átszervezéseket tett lehetővé. Ezzel párhuzamosan a folyamatos tanulás (pl. *lifelong learning*) koncepciója a középpontba került, ezzel hozzájárulva a munkaerő-piaci súrlódások csökkentéséhez, azaz egy rugalmasan változó gazdaságszerkezethez szükséges munkaerő-piaci kínálat megteremtéséhez. A dolgozókkal szembeni elvárások is megváltoztak: a fordista időszak 8-tól 5-ig munkásával, akitől az elvárás a standard tömegfogyasztási cikkek vásárlása volt olyan családi körülmény között, amely nem veszélyeztette munkaerejének az újratermelését, a posztfordizmus emberképe a kreatív energiáit a munkában megvalósító, magát folyamatosan képző, a változó körülményekre folyamatosan reagáló, szükség szerint akár önkéntesen is túlórázó embere lett. Amit régen a dolgozókra kényszerítettek, azt az új rendszer internalizáltatta az emberekkel.⁷³ A posztfordizmus embere a fogyasztásában is az egyedire törekszik, azon keresztül is

---

⁷³ A posztfordista felhalmozási rezsím szabályozási oldalát így Michel Foucault nem elsősorban a közvetlenül gazdaságpolitikai eszközökben, hanem a biopolitikán keresztül fogalmazta meg (Zamora és Behrent 2015).

önmegvalósít, ezzel folyamatosan új piacokat generálva és életben tartva a tőkés rendszer inherens bővülési logikáját. A sokszínűség és multikulturalizmus, a különbözőség és az egyediség lett az új korszakideál.

A technológiai folyamatok is átalakultak. A just-in-time rendszer⁷⁴ bevezetése lehetővé tett a változó kereslethez történő gyors alkalmazkodást. Egyrészt ennek kivitelezhetőségére tovább fokozták a standardizációt. Így például az autóipar egyre jobban megerősítette, a globális platformokra alapuló termelését. Azaz a különböző gyártmányok gyakran ugyanazokra az alapokra épültek. Ezzel kombinálni tudták a mérethatékonyt az egyedi fogyasztói igényekkel. Másrészt a megtermelt termékek élettartamát rövidebb időre tervezték, az elavulási idő legitimé tétele új marketing stratégiákat eredményezett.

A növekvő standardizációval párhuzamosan erősödött a szervezeti profiltisztítás is. A nagyon eltérő szaktudásokat vagy szervezeti felépítést igénylő tevékenységeknek megkezdődött a kiszervezése. Például a nagy autóipari gyárak a nyolcvanas évek közepétől megkezdtek az alkatrész, későbbiekben pedig a részegységgyártás kiszervezését. Ezzel a márkatulajdonosok jobban tudtak koncentrálni a tervezésre és az értékesítésre. A folyamat kontrollját azonban az összeszerelés megőrzésén keresztül megőrizték, és ezen keresztül a minőségi igényekre vonatkozó elvárásaikat is érvényesíteni tudták az alkatrészgyártók felé. A külső vállalatokba kiszervezett tevékenységek között egy erősödő verseny alakult ki, a járműgyártók fokozódó elvárásai mellett. Az egyik ilyen igény volt, hogy a járműgyártók globális térnyerésével párhuzamosan az alkatrészgyártóknak is globálissá kellett válniuk. Ha az előbbi megindította a termelését, akkor az utóbbinak követnie kellett (*follow sourcing*). Az ehhez hasonló fokozódó nyomások egyre nagyobb tőkét igényeltek az új piaci szegmenstől. A fokozódó versenyhelyzet és külső nyomások felgyorsították az iparági centralizációt. Az így létrejött vállalatok azonban szintén a standardizált, rugalmas, profiltiszta működésen keresztül tudtak költséghatékonyak maradni. Mindez kedvezett egy kis- és középvállalkozói körnek, akik egyes apróbb részterületek megoldására szakosodtak. A kilencvenes évekre az itt kialakult ágazati viszonyok vezetnek majd el az iparági értékláncok létrejöttéhez.

---

⁷⁴ A just-in-time (JIT) egy szervezetrányítási módszer, amit Japánban fejlesztették ki az 1950-es években, hogy javítsák a termelés hatékonyságát. Ehhez egy olyan termelés szervezési és készletgazdálkodási rendszert hoztak létre, amiben a gyártáshoz szükséges készletezés csökkentésével vált javíthatóvá a beruházások költséghatékonyasága, és ezzel javult a termékek minősége is. A JIT rendszer nagyban hozzájárult a japán ipar világháború utáni sikeréhez.

A profiltisztítás nem csak kiszervezésekkel, hanem vállalaton belüli átszervezésekkel is járt: letisztult divíziók, újonnan létrehozott leányvállalatokba kiszervezett tevékenységek. Ez lehetővé tette, hogy az amúgy vállalatcsoporton belül tartani akart területeket is könnyebben át lehessen szervezni, részben országhatáron kívülre. A nyolcvanas évek adósságválsága miatt exportkényszerre szoruló régióknak ez nagy lendületet adott, ez részben a történeti alapokkal rendelkező regionális együttműködések fellendülésében is megjelent. Az Egyesült Államok és Mexikó a határmentén már régóta szorosán kooperált. Kezdetben a mexikói munkások jöhettek át kedvező feltételekkel az USA-ba dolgozni, a későbbiekben pedig az amerikai feldolgozóipar települt ki a határ mexikói felére, ún. *maquiladorák*ba, azaz bér munkatevékenységet folytató, vámszabadterületen működő gyárakba. Hasonlóan a gazdasági lemaradással küzdő Nyugat-Európa az integráció erősítésétől és bővítésétől a globális versenyképességének javulását remélte (Bohle 2006: 64). Ez a folyamat járult hozzá a regionális periféria integrálásához, első körben a nyolcvanas évek a déli bővítéshez (Görögország 1981-ben, Spanyolország és Portugália 1986-ban csatlakozik), valamint az Egységes Piac 1986-os megszervezéséhez. A bővítés az olcsóbb munkaerő elérhetőségét, a piacszerzést, valamint a tulajdonszerzést egyaránt szolgálta. Így például 1986-ban a SEAT többségi tulajdonát a Volkswagen vásárolta meg. A német autóipari vállalatnak ezzel védett piaci körülmények között tudott létrejönni az első külföldi leányvállalata.

Az így kialakuló neoliberális szabályozáson nyugvó posztfordista felhalmozási rezsim egyre jobban globálissá/regionálissá tette a vállalatokat. Bár így a cégek kontrollja megnehezedett, valójában csak ritkán váltak nemzetek fölöttivé. Részben a fordista időszakban kialakított ipari centrumok okozta útfüggőség, részben a politikai elithez fűződő történelmi viszony és gazdasági érdek számos esetben máig fontos lehorgonyzási pont maradt.

A fenti globális, történeti folyamatok között történt meg Magyarországon a rendszerváltás. A rendszerváltást követő világgazdasági reintegrációra gyakran hivatkoznak úgy, mintha Magyarország egy elszigetelt blokkban, egy túlzott iparosodást követően visszakerült volna a nemzetközi munkamegosztásba és a korábbi téves fejlesztései korrigálódtak volna. Ezzel szemben állításom szerint egész Kelet-Európa integráns része volt a világnak még a szocialista időszakban is, csak egy fordista felhalmozási rezsim logikája alapján kapcsolódott. A fordista felhalmozási rezsim posztfordistává történő átalakulása két évtized globális válságán keresztül változott meg. A korábbi rendszerben érdekelt felek, pl. a nagyüzemek ipari munkássága lassította a profitráták stabilizálásában érdekelt egyre globálisabbá váló vállalatok által – gyakran spontán folyamatokon keresztül – alakuló történeti folyamatot.

Ahogy azonban a globális fordista felhalmozási rezsimhez történő integrációból sem következett az, hogy a régió szocialista intézményi viszonyok megteremtésén keresztül kapcsolódjon az új rendszerhez, úgy a rendszerváltással kialakuló új intézményi környezet kialakítása sem volt egyértelmű. A neoliberais szabályozás effektív ugyan kikerülhetetlen volt, annak bevezetésére (pl. privatizálás módja, jóléti intézkedések mértéke) és annak ütemére (sokkterápia vagy fokozatosság) több lehetséges út is rendelkezésre állt (a korabeli vitákat lásd pl. Csaba 1998). A hazai értelmiség egy jelentős része a szocializmus évei alatt vált liberálissá (Eyal 2000; Pinkasz 2018), a közgazdász szakértők pedig az új gazdasági mechanizmus tapasztalatain nevelkedve a pénzügyi szabályozásba vetette a hitét (Bockman és Eyal 2002; Gagy 2015). Bár voltak alternatív álláspontok részben a nemzeti tulajdon megerősítésére, részben a neoliberais szabályozások mérséklésére (Lóránt 1997), ezek végül háttérbe szorultak.

7. 1989–2008: Posztfordizmus, globális értékláncok és relokációk

A termelés globális és regionális értékláncokon keresztüli megszervezése már a nyolcvanas években megindult. Az egy vállalatban belüli ipari tevékenységek fragmentálódtak (Feenstra 1998): a folyamatok egy részét más vállalatok számára kiszervezték (*outsourcing*) vagy a vállalatban belül más országba szervezték át (*offshoring*). A korábbi exportvezérelt iparosítás még egy fejlesztő állami modellben gondolkodott, ahol egy országon belül létre tudott jönni egy önálló ágazat. A kialakuló globális értékláncok mellett ez a növekedési stratégia egyszerre vált elképzelhetetlenné, miközben az exportvezérelt szabályozási környezeten keresztül hozzájárult az új termelési modell támogatásához. A globális értékláncok domináns elterjedése részben a szervezeti átalakításoknak volt köszönhető. Továbbra is megmaradtak az iparágaknak a vezető vállalatai (*lead firms*), de most már nem házon belül, hanem házon kívül szervezték meg a termelést (*governance structure*) (Gereffi, Humphrey és Sturgeon 2005). Az irányítási struktúra különösen fontos volt az iparági értékelsajátítás kontrollálása érdekében (*value capture*) (Henderson et al 2002). Az iparági tevékenységek vállalatok közötti megosztása nem csak a profiltisztább szervezeti működések miatt jelentett költségmegtakarítást. Az új modell lehetőséget adott a vállalatok versenyeztetésén keresztül mind további megtakarításokra, mind a magasabb minőségi elvárások folyamatos érvényesítésére. Az átszervezés elsősorban a fordista termelés mintaágazatait érintette a legradikálisabban, mivel őket sújtotta

legsúlyosabban a csökkenő profitabilitás (pl. autóipar, háztartási elektromos eszközök gyártása, ruházati szektor).

A szervezeti átalakítások (azaz az értékláncok kialakítása) megkönnyítették az egyes tevékenységek térbeli kiszervezését is (azaz az iparági és vállalati értékláncok globálissá alakítását). Ahhoz azonban, hogy ez váljon a világgazdaság egyes ágazatainak domináns működési modelljévé további kereskedelmi és tőkeliberalizációs intézkedésekre volt szükség. Erre a kilencvenes években Kelet-Európa, Latin-Amerika, Dél- és Kelet-Ázsia teljes piaci nyitásával került sor. A későbbi BRIC(S) országok (Brazília, Oroszország, India, Kína, majd a későbbiekben Dél-afrikai Köztársaság) ekkor kerültek az integrált világgazdaság kiemelt pozíciójába. Megjelenésük egyszerre biztosított olcsó munkaerőt és rendkívül nagy felvevőpiacot a centrumországok vállalatainak. A kereskedelem liberalizációja a Világkereskedelmi Szervezet (*World Trade Organization*, WTO) 1995-ös megszervezéséhez vezető úttal felgyorsult: csökkentek a vámok, tiltásra kerültek olyan protekcionista gyakorlatok, mint a helyi tartam követelménye (Overbeek 1993). A költségcsökkentés e lehetősége az iparági és vállalaton belüli globális értékláncok sokaságát hozta létre. A korábbi nemzeti iparosítási stratégiák a változással együtt átalakultak. Az új felzárkózási ígéretet egy nemzeti vállalat iparági értékláncba integrálása jelentette – lehetőség szerint az értéklánc minél magasabb szintjén. Ennek nehézsége miatt azonban már az is fontos eredménnyé vált, ha egy külföldi vállalat által kiszervezett tevékenységek, pontosabban üzleti funkciók (*business functions*) közül a nagyobb hozzáadott értékűekre sikerült szakosodni (Szalavetz 2019b).

A megerősödött globális verseny még fontosabbá tette a centrumországok vállalatai számára a regionális perifériák védett piacainak a megőrzését vagy éppen megteremtését. A nyolcvanas években megerősített együttműködések magasabb szinten kerültek szabályozásra. Létrehozták az Európai Uniót (*European Union*, EU), amelybe szabadkereskedelmi egyezményeken keresztül Kelet-Közép-Európát is mielőbb integrálták;⁷⁵ megszervezték az Észak-Amerikai Szabadkereskedelmi Egyezményt (*North American Free Trade Agreement*, NAFTA); valamint megerősítették a Dél-kelet-ázsiai Nemzetek Szövetsége Szabad Kereskedelmi Térségét

---

⁷⁵ Nyugat-Európa például az autóipar területén is komoly lemaradásban volt. Például Magyarországon az egyesült államokbeli General Motors (Opel) és a japán Suzuki már a nyolcvanas években megkezték a tárgyalásokat a járműgyártásról, -összeszerelésről. Az amerikai Ford az alkatrészgyártáson keresztül 1991-ben kezdte meg a termelését. A német Volkswagen részeként működő Audi ezzel szemben 1993-ban alapította meg a leányvállalatát. A magyar járműállományban a legelterjedtebb autók sorrendben: Opel, Suzuki, Volkswagen, Ford. A négy márka a magyar autóipari állomány 41 százalékát adta 2021. év végén, a Központi Statisztikai Hivatal adatai alapján.

(*ASEAN [Association of Southeast Asian Nations] Free Trade Area, AFTA*) (Blanton 1999).⁷⁶ A globális versenyben azonban Kelet-Ázsia teljesítménye felülmúlta a versenytársait. A posztfordista felhalmozási rezsimre történő átállás a többi régióban komolyabb strukturális átalakításokat igényelt, míg Dél-Kelet-Ázsia korábbi növekedési modellje jól adaptálható volt az új rendszerbe.⁷⁷ Így e régió elsőként, transzformációs válság nélkül tudott alkalmazkodni az új körülményekhez. Részben ennek köszönhető, hogy a régió az összes globális elektronikai ágazatban stabil pozíciót tudott szerezni. Ez különösen úgy volt nagy teljesítmény, hogy a legtöbb globális értéklánc dominánsan regionális alapon szerveződött meg (Gereffi 2014a).

A kialakult értéklánccok megszervezése az iparág sajátosságaitól függött. A járműipar esetében a hierarchia tetején az OEM-nek (*original equipment manufacturer*) nevezett összeszerelést végző márkatulajdonosok álltak. A vezető vállalat alatt pedig a három szintre tagolt beszállítói lánc következett. A Tier-1-es cégeknek nevezett beszállítói kör az OEM-eknek gyártott közvetlenül komplett részegységeket (pl. ajtó- és ülés paneleket, ablakokat, fékrendszereket, futóműveket). A Tier-2-es cégek termékeit (pl. kábelkötegeket, textilt és bőrt, autógumikat, kerámiaszűrőket) a Tier-1-es cégek használták fel. A hierarchia legalján lévő Tier-3-as szint termékeit (pl. kisebb feldolgozott és megmunkált fémalkatrészeket) a Tier-2-es cégek építették be saját termékeikbe.⁷⁸ Mindennek a következménye lett, hogy a járműipari értéklánc nemcsak szűken vett járműipari tevékenységeket foglalt magába, hanem a feldolgozóipar nagy részét is felölelte.⁷⁹

---

⁷⁶ A kilencvenes évek Egyesült Államok központú világának multiregionális átalakulásához lásd: Juutinen és Käkönen (2016).

⁷⁷ Jelen dolgozatban nem térek ki a Japánt legkésőbb 1991 óta sújtó gazdasági stagnálásra, valamint a kelet-ázsiai országok 1997-es pénzügyi válságára.

⁷⁸ A disszertációban értéklánccokról beszélek, hogy hangsúlyozzam a szintek közötti hierarchiát. Ugyanakkor számos kutató inkább termelési hálózatokról beszél, kiemelve a termelés komplexitását. Így például a járműiparban előfordul, hogy egyes cégek egyszerre gyártanak az iparág összes szintjének az OEM-től a Tier-3-ig alkatrészeket. Szintén gyakori, hogy egy cég az egyes OEM-ekhez tartozó értékláncon belül különböző pozíciót tölt be.

⁷⁹ Vannak olyan járműipari beszállítók (pl. alumínium- és acélgyártók, szerszámgyártók, hulladékgyártók, pénzügyi és könyvviteli szolgáltatók), amelyek ugyan fontos részét képezik az értékláncnak, de a tevékenységük olyan távol esik a járműipari tevékenységtől, hogy azok további beszállítóit nem tekintik a járműipari értéklánc részének. A fentiek miatt a fogalom statisztikai operacionalizálása komoly kihívásokat jelent (Pinksasz és Ritzlne Kazimir 2019).

Az iparági értékláncon belüli munkamegosztás a kilencvenes évek eleje óta is folyamatosan változik. A hierarchiában feljebb lévő cégek ugyanis az egyre kevésbé jövedelmező, de szigorú minőségi követelményeknek megfelelő tevékenységeiket a hierarchia egyre alsóbb szintjeire helyezik át. Emiatt az alsó szinteken működő beszállítókra fokozódó nyomás nehezedik, mert folyamatosan fejleszteniük kell a termeléshez szükséges kompetenciáikat, azaz azokat a termelési és ellátási feltételeket (technológiát és a munkavállalók képzettségét), amelyek a feladatok átvételéhez és megfelelő ellátásukhoz elengedhetetlenek. A kompetenciafejlesztés olyan költséges beruházásokat igényel, amelyet kevés vállalat képes finanszírozni. Azok a cégek, amelyek nem képesek elvégezni a szükséges beruházásokat és ezért nem tudnak megfelelni a magasabb kompetenciaelvárásoknak, vagy lejjebb csúsznak az értéklánc beszállítói hierarchiájában, vagy ha már eleve Tier-3-as besorolásúak voltak, akkor ki is eshetnek az értékláncból.⁸⁰ Mindez az értéklánc különböző szintjein tovább fokozza a koncentrációt. A jövedelmezőség és az elvárt kompetenciáknak való megfelelés így nem egyenletesen oszlik el az értékláncon belül, hanem lefelé haladva jellemzően csökken a jövedelmezőség és nő a kompetenciamegfelelésből fakadó versenyhelyzet. A profitválság ezért legélesebben a Tier-3-as szinten működő cégeknél jelentkezik, így itt a legnagyobb a fluktuáció, míg a hierarchia csúcsán a legerősebb a koncentráció.

Az értékláncon belül a munkamegosztás változása maga után vonhatja a lánc irányítási módjának (*governance structure*) változását. Így például a rendszerváltás idejére az autóiipari értéklánccok csúcsán oligopolisztikus viszonyok alakultak ki, ahol egy adott csúcstechnológiát, a termékfejlesztéshez kapcsolódó eszközöket a vezető vállalat tulajdonol. Az OEM-ek és a Tier-1-es szint közötti kapcsolat ezzel párhuzamosan partneri viszonyra vált, azaz oldódott a korábbi erős hierarchia. Ehhez nagyban hozzájárult, hogy az OEM-ek a feldolgozóipari tevékenységük nagy részét kiszervezték a Tier-1-es szereplőknek. Mivel azonban a fejlesztést, tervezést, valamint az összeszerelést megtartották, ezért szorosabbá kellett alakítani a két szint közötti együttműködést. A fenti közelség következménye azonban, hogy a piaci környezet radikális megváltozásakor, vagy egy nagyobb horderejű technológiai újításkor az is előfordulhat, hogy az értéklánc csúcsán levő márkatulajdonos cég veszít pozíciót fontos beszállítókkal szemben. Erre egy látványos példa volt, amikor az amerikai General Motorst

---

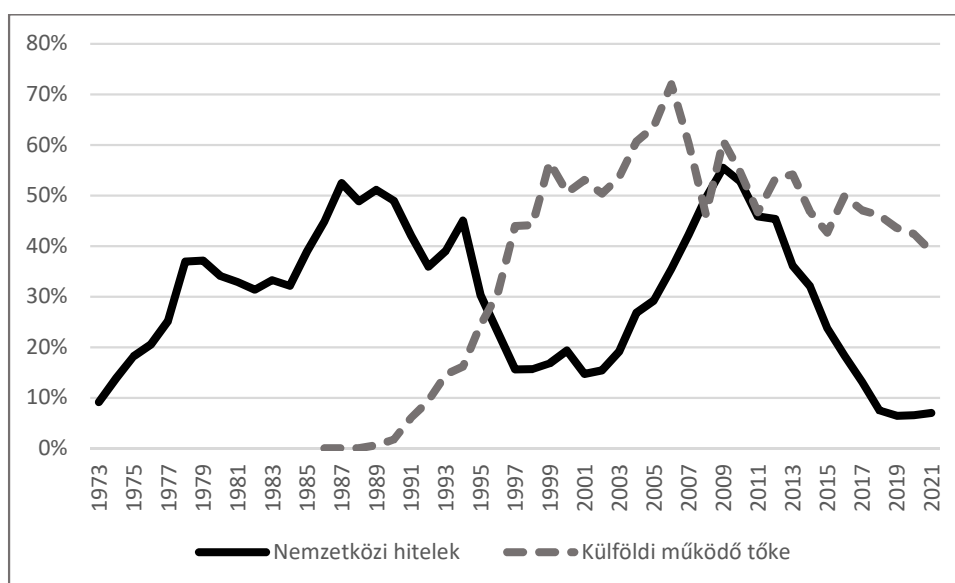
⁸⁰ Bár az értékláncon belüli mozgás elég aszimmetrikus, akad példa feljebb lépésre is, elsősorban összeolvadásokkal vagy felvásárlásokkal.

(GM) a 2009-es csődjét követően fel akarta vásárolni az egyik legnagyobb beszállítója, a kanadai Magna International.

***

Magyarország integrációja a nemzetközi munkamegosztásba a rendszerváltást követően radikálisan átalakult. A Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának (KGST) összeomlásával egy kiemelten fontos felvevőpiac szűnt meg, miközben a magyar adósságválság okozta hatalmas finanszírozási igény felgyorsította a privatizációt és a külföldi működő tőke bevonását (9. ábra; továbbá lásd: Éber, Gagy, Gerőcs, Jelinek és Pinkasz 2014; Gerőcs és Pinkasz 2018b). Ezek olyan váratlan sokkhatások voltak, amelyekre a kelet-közép-európai vállalatok nem voltak felkészülve (Eyal, Szelényi és Townsley 1998; Böröcz 1999). A protekcionista védőernyő összeomlása a legversenyképesebb vállalatoknak is gondot okozott. Hiába piacképes egy áru a centrumországokban is, nem csak a KGST-országokban, a megtermelt áruknak nem lehetett azonnal új vevőt találni (Czaban és Henderson 2003). A centrumországi versenytárs vállalatok mindeközben tőkeerősebbek voltak, gyakran fejlettebb technológiával jobb minőségű vagy olcsóbb árut állítottak elő. Ez különösen súlyos volt azon ágazatokban, amelyek globális értéklánccá szervezése folyamatban volt. Külföldi tőke bevonása nélkül kevés vállalat tudott fennmaradni. Így a beáramló működő tőke nem csak zöldmezős, hanem gyakran felvásárláson keresztül barnamezős beruházásokba áramlott be a szocialista régióba (Mihályi 1997, 2010).

9. ábra: Magyarország nettó tartozásállománya, a GDP százalékában

Forrás: Magyar Nemzeti Bank, Eurostat.

A Kelet-Közép-Európában a rendszerváltással átélt folyamat párhuzamosan haladt a WTO-hoz vezető GATT-reformokkal (*General Agreement on Tariffs and Trade*), amelyek a nemzetközi kereskedelmi és tőkepiaci korlátok lebontását célozták. Mindeközben 1991-ben az Európai Közösség társulási megállapodást kötött Magyarországgal, Lengyelországgal, Csehszlovákiával, amelyben a csatlakozni kívánó országok kinyilvánították, hogy szabadkereskedelemre törekszenek a Közösséggel.⁸¹ Ezen szabályozásokkal a keleti régió nem csak részévé vált az éppen kialakulás alatt lévő globális értékláncoknak, hanem nagymértékben hozzájárult az európai regionális értékláncok létrejöttéhez. A nyugat-európai autóiipari értékláncok létrehozásához, valamint az értékláncokba szakosodó vállalatok nagyobb profitabilitásához szükség volt a régióra. Hasonló szerepet ugyan Dél-Európa is betöltött, de mind a kelet-európai piacra, mind az ottani olcsó munkaerőre szüksége volt a gyenge profitabilitással küzdő nyugat-európai vállalatoknak. Kelet-Európába így a kezdetekben dominánsan az alacsony hozzáadott értékű tevékenységek áramlottak be. A kelet-európai kormányok ugyan bíztak abban, hogy a szakképzett munkaerőre lesz igénye a nyugati

⁸¹ A KGST és az Európai Unió közötti integrációs váltáshoz lásd Csaba (1991–1992, 1995); Köves (1990, 2003a, 2003b).

cégeknek, azonban a globális átalakulások ennek nem sok teret engedtek. Így számos magasan képzett dolgozónak a képességeihez képest alacsonyabb szintű munkát kellett végeznie.⁸²

„A gazdaságpolitika fő prioritásává a külföldi tőkevonzás és a KKV-alapítás ösztönzése vált” (Lux 2017: 204). Kornai (1989) még abban bízott, hogy a magyar vállalatokat az értéküknek megfelelő áron lehet majd privatizálni, és meg lehet teremteni a nagy vállalatoknál egy hazai tulajdonosi kört. Részben a bizalma a magyar adósság újratárgyalhatóságára épített.⁸³ A transzformációs válság (Kornai 1993) és az adósságválság (Vigvári 1990) sem segítette a tőkeerős hazai vállalkozói réteg létrejöttét (Scheiring 2019). Az 1992-től hatályos csődtörvény szigorú szabályozása tovább nehezítette a hazai vállalkozások túlélését (Botka, Kiss és Török 1995). Az ipari termelés 1990-től 1993-ig 70 százalékára csökkent, bár ez régiós összehasonlításban ez mérsékeltnek számított (Lux 2017: 154 idézi Illés 1994: 6).

A visszaesés mögött két ellentétes irányú folyamat állt. A rendszerváltás egyszerre vezetett egy dezindusztrializációs és egy reindusztrializációs hullámhoz. Korábbi jelentős iparágak gyakorlatilag megszűntek, más ágazatok pedig a külföldi működő tőke beáramlásával megerősödtek, létrejöttek. Így a gazdaságszerkezeti átalakítás sokkal nagyobb mértékű volt annál, mint amit az iparági aggregátum láthatóvá tesz. A multinacionális tőke egy része a belső piacra termelő szolgáltató ágazatokban (pl. a bankszektorban, a kiskereskedelemben, a közművek), más része pedig a külső piacra termelés céljából a feldolgozóiparban, elsősorban a járműipar és az elektronika területén jelent meg. Bár a külföldi működő tőke forrása országbontásban változó szerkezetű volt, Magyarországon az európai regionális szabadkereskedelemben történő belépés folytán egyre jelentősebbé vált az európai (elsősorban német, francia és olasz) tőke. A regionális kereskedelmi és iparpolitikai szabályozás terén főleg a német modell mintái jelentek meg, ami a német tőke jelenlétét erősítette meg a kelet-közép-európai régióban (Geröcs és Jelinek 2018).

A külföldi működő tőkével együtt a posztfordista felhalmozási rezsimek termelési viszonyainak beáramlása is felgyorsult. Az iparban ez a rugalmas termelést támogató technológiák

---

⁸² A székesfehérvári Videoton dolgozóinak tapasztalatait Shiffer Pál rögzített egy dokumentumfilm-sorozatban. A filmek a megjelenésük sorrendjében: Videoton sztori (1993), Elektra (1992–1995), Törésvonalak I–III (1996, 1997, 1998).

⁸³ Májig a sajatóban vitakérdés, hogy volt-e arra valódi esély, hogy Magyarországnak elengedje Nyugat-Európa, de legalább Németország a külső adósságát. Az adósság fennmaradása mindenesetre hozzájárult a gyenge tárgyalóerőhöz.

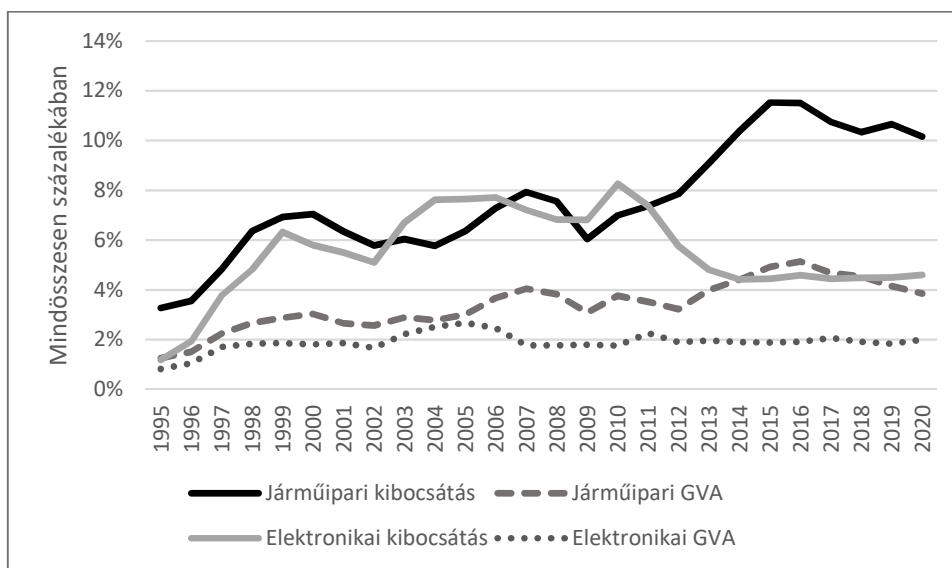
elterjedését (pl. just-in-time rendszer), a munkavállalók szempontjából pedig egyre rugalmasabb foglalkoztatási formák térnyerését (pl. munkaerő-kölcsönzés, munkaidőkeret-szabályozás⁸⁴), a folyamatot ellensúlyozni próbáló érdekvédelmi szervezetek (elsősorban szakszervezetek) erejének csökkenését (Geröcs és Pinkasz 2019a) és általában a munkakapcsolatok korábbi fordista szervezeti formáinak rugalmasítását eredményezte.

A magyar gazdaságpolitikai elit domináns része az új gazdasági mechanizmus időszakából hozta magával a pénzügyi szabályozásokba vetett bizalmat, és a magyar ipari tőkével szembeni bizalmatlanságát (Gagyí 2015). Az általuk preferált irányelvek gyakorlatilag megegyeztek a Washingtoni Konszenzus javaslataival (lásd részben Kék Szalag Bizottság 1990; Híd-csoport 1990a, 1990b). A gazdaságpolitika sikerességének a mércéjévé a külföldi működő tőkének a bevonása vált. Ezen erőfeszítések egyik oldalról hozzájárultak a ma ismert értékláncok térbeli szerkezetének kialakításához, másik oldalról mérsékelt hatásuk volt arra, hogy milyen típusú ágazatokba érkezzen be a külső finanszírozás (Mihályi 2000). Így a KGST összeomlása és az 1998-as orosz válság közötti szűk évtizedben a globálisan profitabilitási válsággal küzdő iparágak, az autóipar és az elektronika vált dominánssá a magyar feldolgozóiparban (10. ábra). Ezen beruházások a kilencvenes években még legalább annyira célozták a helyi piacok megszerzését, mint az európai exportra történő szakosodást. A helyi piacokon szerzett pozíciók felértékelték a helyi tapasztalatokkal rendelkező cégeket. A járműgyártás esetén például a cseh Škodát ekkor vásárolta meg a német Volkswagen, a Daciát a francia Renault, de a magyar Rába és az Ikarus, vagy akár számos hazai járműipari beszállító (pl. Magyar Gördülőcsapágy Művek, Csepel Autógyár) – részleges vagy teljes – privatizációjára is ekkor került sor.

---

⁸⁴ A munkaidőkeret lehetőséget biztosít a munkáltatóknak arra, hogy a munkások adott időegységre (pl. egy évre) vonatkozó munkaidejét a fogyasztói keresletet vagy szezonalitást figyelembe véve ossza be. Azaz úgy lehet a nagyobb kereslet időszakában többletmunkát elrendelni, hogy azt – amennyiben a kevesebb kereslet időszakában visszaosztja szabadságként a vállalat – nem kell túlóráként kifizetnie.

10. ábra: A járműipari és elektronikai kibocsátás és bruttó hozzáadott érték súlya Magyarországon

Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

Megjegyzés: Az adatok a CI és CL alágakra vonatkoznak.

A barna- és zöldmezős beruházások közötti különbségnek a beszállítói kapcsolatokra is nagy hatása volt. Előbbi eleve feltételezte, hogy viszonylag nagy számban vannak jelen beszállításra képes helyi vállalatok, tehát hogy a járműiparnak van hagyománya az adott gazdaságban. A cseh Škoda privatizációja esetében ez fontos tényező volt, és kihatott a privatizációs feltételekre is (Bartlett és Seleny 1998). A befektetési stratégia is fontos, ha egy vállalat barnamezős beruházást hajt végre és hajlandó forrásokat arra fordítani, hogy a helyi beszállítókkal közösen fejlesszen.⁸⁵ Általában a helyi beszállítók szerepe – és vele a barnamezős beruházásoké – akkor értékelődik fel, ha a beruházás nem kizárólag világpiaci export céljából jön létre, hanem a helyi piac, vagy valamilyen helyi fogyasztói szokásokhoz hasonló speciális exportra irányul (Humphrey 2000). Ez esetben a helyi vállalatok rendelkezhetnek olyan kompetenciákkal,

⁸⁵ Magyarországon kivételt jelentett a japán Suzuki beszállítói lánc, mivel rá még érvényben maradt a Magyarország által megszabott 60 százalékos helyi tartam szabálya. Ennek eléréséhez a Suzukinak komoly befektetéseket kellett végrehajtania a hazai beszállítók körében, hogy azok megfeleljenek a gyártási szabványoknak. A 60 százalékos szintet soha nem sikerült elérni, részben a hazai beszállítók tőke- és technológiahányos helyzete miatt. Végül Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozása miatt a szabályt egyébként is módosítani kellett, és az új helyitartam-szabály már az uniós tagországok bármelyikében bejegyzett vállalatra vonatkozhatott. A Suzuki beszállítói között ekkortól a magyar tulajdonú beszállítók aránya visszaesett.

tudással és tapasztalattal, akár még valamilyen speciális technológiával is, amire a beruházó vállalatnak szüksége lehet, és ezért érdemes annak fenntartásába fektetnie. A beruházás révén a saját szabványainak megfelelően akár beépítheti ezeket a kompetenciákat a termelési hálózatába, és ezáltal a helyi beszállító cég jobb helyzetbe kerülhet a globális vállalati értékláncon belül is. A felvásárlásoknál előforduló séma volt, hogy a felvásárló már korábban üzleti kapcsolatban állt a felvásárolt vállalattal. Például a Rába privatizációjába egy korábbi vásárlója vett részt, vagy a Csepel Autógyárat az általa használt licenc gyártója vette meg. Mihályi (2000) arra is felhívja a figyelmet, hogy azon esetekben, amikor egy cégnek nem volt korábbi kapcsolata a szocialista régióval, a barnamezős beruházások gyakran egy első lépést jelentettek az adott ország szabályozásának megismeréséhez. Egy sikeres felvásárlást akár több zöldmezős beruházás is követhetett.

A keleti vásárlóerő szerepe az 1990-es évek második felére fokozatosan leértékelődött a gyors piaci telítődés miatt, a világpiaci – azon belül is a létrejövő egységes európai belső piac felé irányuló – export viszont egyre fontosabbá vált. Ez a stratégiaváltás – és a közben ezen országok uniós csatlakozása miatti szabályozói környezet megváltozása – átalakította a kapcsolatokat a márkatulajdonos OEM-ek és Tier-1-ek, valamint alacsonyabb szinten lévő beszállítói cégek között. A 2000-es évektől felfutó járműipari relokációt⁸⁶ – amelyben a német cégeknek egyre nagyobb volt a szerepük az Unió keleti bővítése miatt – már az jellemezte, hogy a betelepülő vállalatok sokkal jobban támaszkodtak saját külföldi beszállítóikra, akik komoly tapasztalatokkal rendelkeztek a világpiacra termelésben. Főleg, ha helyben nem találtak megfelelő kompetenciával rendelkező vállalatot, vagy túl hosszú időbe telt volna, és magas költséggel járt volna ezeknek a cégeknek a felfejlesztése, hogy megfeleljenek a német járműipar világpiaci alkalmazkodása által támasztott elvárásoknak. Tapasztalt külföldi beszállítóknak már megvolt az ezekhez a feladatokhoz szükséges kompetenciájuk, ezért amikor élesedett az árverseny a beszállítói körben, sok esetben könnyebb volt a helyi cégek helyett máshol már

---

⁸⁶ A mai tulajdonosi helyzet nem csak a privatizációt követő relokációk következtében alakult át. A kilencvenes és kétezres évek iparági koncentrációjában számos mai multinacionális vállalat globális felvásárlásokon került Magyarországra. Például a Continental 1998-ban megvette az ITT-től a fékrendszerek és alváz üzletágát (veszprémi gyár), majd többségi tulajdont szerzett 2001-ben a Temicnél (kőbányai gyár). Az autógumi- és műanyaggyártás (nyíregyházi, szegedi, makói és váci gyár) a Phoenix 2004-es felvásárlásával került hozzá. Ezt követően kezdte csak meg az általa koordinált zöldmezős beruházást. Hasonlóan került a Lear Magyarországra: 1997-ben felvásárolta a Keiper Recar céget (móri gyár), majd 199-ben az United Technology autóipari divízióját (gödöllői gyár).

kipróbált beszállítók átjövételét (*follow sourcing*) előmozdítani (Humphrey 2000; Humphrey és Memedovic 2003; Kelet-Európára Pavlínek, Domański és Guzik 2009).

Az autóipar hierarchikus értékláncokba történő szervezése, valamint a profitabilitási válság által felgyorsított felvásárlási hullám és az azt követő koncentráció, továbbá a szabványosítási és kompetenciakövetelmények lényegesen megnehezítették a nemzeti tőkéscsoportok bekapcsolódását. A rendszerváltást követően a tulajdonosi szerkezet átalakulásában a helyi háttérű, vagyis hazai tulajdonú cégek, az úgynevezett nemzeti tőke kialakulására az értékláncokon belül nem maradt sok tér, és ha létre is jöttek vállalkozások, azok inkább az értéklánc hierarchiájának alsóbb, gyakran legalsó szintjére kerültek a külföldi tulajdonú vállalatokkal szemben. Akár nagy múltú, korábban saját márkatulajdonnal, világpiaci pozícióval és színvonalas szaktudással rendelkező vállalatok, mint például Magyarországon a Videoton, csúszott le alsóbb szintű beszállítóvá a betelepülő elektronikai értékláncban. A legtöbb esetben azonban a hazai vállalat a külföldi tőke bevonásával tudott életben maradni (lásd pl. a Taurus, amely gyárai mára a Continental AG-hoz kerültek, vagy a Csepel Autógyár és a ZF Friedrichshafen AG kapcsolatait). A folyamat ezért látványosan leértékelte az államszocialista időszak ipari vállalatait a rendszerváltást követő években.

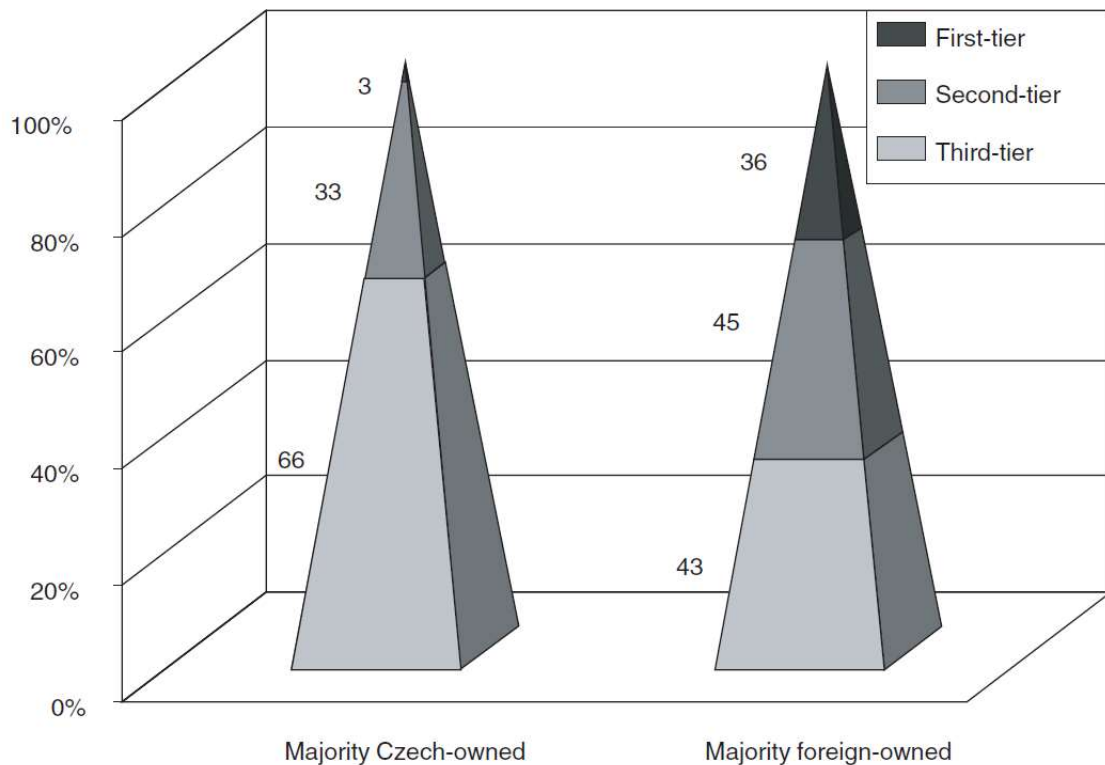
A privatizációt követően a helyi tulajdonú vállalatok további kiszorulása főleg a 2000-es évek végi gazdasági leívelés idején erősödött fel, amikor a jövedelmezőség olyan alacsony szintre süllyedt, hogy az a cégeket csőddel fenyegette (Kopint-Tárki 2008: 49). Ennek ellenére még egy felívelő üzleti ciklusban is előfordulhat, hogy a tevékenységi körök bővülését a helyi cégek csak kisebb mértékben tudják ellátni. Ilyenkor – amennyiben a termelés az adott országon belül marad – vagy külföldről hívnak be vállalatokat az adott munka elvégzéséhez, vagy a fejlesztéshez szükséges tőkeemelést a hazai tulajdonos külső forrásokból – gyakran a külföldi kereskedelmi partner bevásárlásán keresztül – biztosítja. Utóbbi gyakran több lépésben a helyi tulajdonos kisebbségbe kerüléséhez vagy kivásárlásához vezet. Ennek eredményeképpen a helyi tulajdonban lévő vállalatok súlya csökken az értékláncon belül, még akár a legalsóbb Tier-3-as szinten is (Drahokoupil, Myant és Domonkos 2012: 10).

Hazai tulajdonú cégek Tier-1-es szinten elvétve találhatóak a kelet-közép-európai járműiparban, a Tier-2-es szinten pedig a külföldi vállalatok számához és árbevételéhez képest elhanyagolható az arányuk. Mint ahogy arról Pintér István – aki a 2013-as interjúja idején a Magyar Gépjárműipari Egyesület elnöke, és a hazai tulajdonban lévő Rába Járműipari Holding Nyrt. vezérigazgatója volt – nyilatkozott, a hazai cégeknek alig van esélye Tier-1-es szintre kerülni:

„Tény, hogy megjelentek hazánkban a nagy gyártók, s jelen vannak a kisebb vállalatok, a kettő szint közötti űr pedig betöltetlen. Nem is könnyű betölteni, hiszen globális iparágról van szó, s hogy egy magyar vállalatból a következő egy évtizedben Tier-1 szintű beszállító váljon, aligha reális célkitűzés. 10–15 milliárd dolláros nagyságrendről beszélünk. Nem látom azt az üzleti ajánlatot, amivel a magyar cégek megjelenhetnének a globális piacon. Legfeljebb résziaci megbízásokat tudnak elnyerni, s ezután évtizedek kellenek ahhoz, hogy komolyabb beszállítójárá váljanak egy vagy több járműgyártónak. Már az is nagy kihívás, hogy azok a kis- és középvállalatok, amelyek járműipari ambícióval rendelkeznek, megtaláljanak a beszállítói láncba” (Pintér 2013).

Hasonló trendekről számolt be Pavlínék (2015) is a cseh és a szlovák járműipar kapcsán. Vizsgálataiból az derült ki, hogy a hazai háttérű beszállítók visszaszorulásának következményei vannak a cseh és a szlovák gazdaság fejlődésére, például mert a külföldi háttérű multinacionális vállalatok teljesen más foglalkoztatási, profitrepatriálási és beruházás politikát folytattak a világgazdasági válság idején, mint a cseh vagy a szlovák beszállítóik. Foglalkoztatási szempontból a helyi tulajdonban lévő vállalatok – amelyek jellemzően átlagosan kisebb méretűek, mint a külföldi partnereik, sok esetben családi vállalkozások – a világgazdasági válságban igyekeztek megtartani a munkaerő-állományt. Ezzel szemben a külföldi tulajdonú járműgyártók, köszönhetően a rugalmas foglalkoztatási formáknak, gyorsan tudták igazítani a foglalkoztatottak számát a változó piaci viszonyokhoz, és leépítették a munkaerő jelentős részét. A profitrepatriálás és beruházási döntések kapcsán a profit hazavitelén túl fontos különbség látszódik a cégek pénzügyi megoldásai között. A finanszírozást a nagyobb külföldi cégek tipikusan saját anyavállalatuktól vagy részvényeseiktől tudtak szerezni, vagy egy pénzügyi konzorciumon keresztül jutottak forráshoz a nemzetközi pénzpiacról. Ezzel szemben a hazai beszállítók hozzáférése a pénzpiacokhoz sokkal korlátozottabb. Volt olyan eset, amikor egy hazai beszállítónak a külföldi partnerétől kellett pénzügyi segítséget kérni a modellváltáshoz vagy egy új technológia bevezetéséhez szükséges beruházás finanszírozásához. A fenti folyamat eredményét szemléletesen mutatja Pavlínék és Janák (2007). Ez alapján a cseh autóiparban a nemzeti tőke egyenlőtlenül oszlik el a szintek között, addig a külföldi tőke minden szinten meghatározó arányban képes jelen lenni (11. ábra).

11. ábra: A csehországi autóipari tulajdonosi struktúra megoszlása, beszállítói bontásban

Forrás: Pavlínek és Janák (2007: 141).

A tulajdon és hierarchikus szakosodás módja azért is kiemelt kérdés, mivel döntően hozzájárulnak annak magyarázatához, hogy melyik vállalat milyen mértékben képes a helyben megtermelt érték kisajátítására (lásd Kaplinsky 1998; Henderson et al. 2002: 449). A járműipari értéklánckok magyarországi vonatkozásával foglalkozó elemzések azt tapasztalták, hogy az érték helyi kisajátítása, valamint az értékláncon belüli helyi megoszlása a multinacionális vállalatok helyi gazdasági beágyazottságától függ, amit számos gazdasági és társadalmi intézmény képes befolyásolni (Czakó 2014; Józsa 2014, 2019). A magyar járműipari struktúrát szigetszerű, „exportenklávé-jellegű” működés jellemzi (Mészáros 2004). Mivel sem a beágyazottság, sem az értékkisajátítás nem egyirányú folyamat, ezért a helyben megtermelt érték helyi gazdaságon belüli visszaforgatása vagy hasznosulása sem garantált (Molnár 2012, 2019). A leányvállalatok értékkisajátításának a nehézségére mutat rá Szalavetz (2019b) is: A „funkcionális feljebb lépésükkel a leányvállalatok növelték az általuk létrehozott hozzáadott értéket, ez az általuk megszerzett profit mértékét (value capture) kevésbé befolyásolta” (uo.: 105).

8. 2008–2020: Pénzügyi válság, protekcionizmus és az elektromos autó termékélet-ciklusa

A hatvanas évek vége óta tartó lassú leívelés végül a 2008-as pénzügyi válsághoz vezetett. A megelőző időszak túltermelésének elkerülésében kulcsszerepet játszott az Egyesült Államok növekvő fogyasztásának és beruházásainak a fenntartása. A posztfordista rezsimmel párhuzamosan 1980-tól befagyasztott amerikai reálbérek (Rajan 2010; Pinkasz 2012) mellett ezt egy hatalmas hitelkiáramlással lehetett csak fenntartani. A lakossági hitelezést a privatizált keynesianizmus (Crouch 2009), azaz a pénzintézeteken keresztüli tömeges hitelezés biztosította. Globálisan nagyrészt a dollár devizatartalékának a kiemelt szerepe járult hozzá, hogy az USA a „too big to fail” szerepében a világgazdaság biztos hitelfelvevő és importőr szerepét tölthesse be. A 2007-től az Egyesült Államokban elinduló, de globálissá legkésőbb egyértelműen a Lehman Brothers 2008. szeptember 15-i csődjével való pénzügyi válság egy korszak végét jelezte.

A fordista és a posztfordista felhalmozási rezsimek közötti váltás 20 évbe telt, ráadásul a fordista rezsimek egyes elemei máig jelen vannak.⁸⁷ Ennyiben még korai lenne azt állítani, hogy a posztfordista időszak véget ért volna. Egy lassú átalakulás azonban elképzelhető. A gyári munkaszervezésen belül az ipar 4.0, az automatizációs fejlesztések ugyanis lassan, de elkezdték kiváltani a munkaerő egy részét (World Bank 2020). A globális értéklánckra alapozott növekedés ráadásul kétszer is súlyos problémákba ütközött. A 2008-as pénzügyi válságot követő visszaesés keresleti oldalról jelentett kihívást. A just-in-time rendszerre épülő modell ugyanis nem volt felkészülve az elapadó fogyasztásra. A végtermékgyártóknál lévő feszültségek pedig gyorsan átcsurogtak az értékláncon. Minden ponton hiányzott a válság kezeléséhez szükséges – részben raktározási, munkaszervezési – tudás. A kínálatoldali sokkot egyrészt a Covid-járvány hozta el konténer- és alkatrészhiányon (pl. chipek) keresztül 2020-ban. Másrészt a fokozódó nyersanyaghiány következtében azok a globális értéklánc irányítási formák látszódnak megerősödni, akik erősebb kontroll alatt tartották a lánc alsóbb, nyersanyagért felelős szintjeit is. Ez elsősorban a kelet-ázsiai stratégiát jellemezte. Az autóiipar

---

⁸⁷ A fordizmus és a posztfordizmus vegyesen megjelenő elemeit Mészáros (2009) a Suzuki beszállító láncán keresztül mutatta be.

ennek következtében nem képes kielégíteni a keresletet, egyes autók gyártása esetén éveket kell várni a szállításra.

A globális értékláncok egyik előnye a vállalatok számára az volt, hogy egyes elakadási pontokat gyáráttelepítésekkel lehet kezelni. Ez a stratégia azonban csak egyedi esetekben működött, tömegesen nem lehetséges. A jelen krízis pedig nem egyes vállalatokat, hanem egész iparágakat érintett. A fentiek előtérbe hozták több évtized után a koncentráltabb termelés szempontjait. Jelenleg kiemelt kérdés, hogy az 1945 óta tartó liberalizáció tovább folytatódik-e vagy visszafordul. 2008 utáni első reakciók egy új Bretton Woods-i rendszer megszervezéséről szóltak, de az első sokkot követően gyorsan lekerültek a tervek az asztalról. Ezt követően az Egyesült Államok a szabadkereskedelem bővítésével igyekezett stabilizálni világgazdasági pozícióját. A WTO liberalizációs tárgyalásainál a korábban elakadt irányokat két új – bár nem előzmény nélküli – szabadkereskedelmi egyezményen keresztül kísérelte meg megvalósítani. A Transatlanti Kereskedelmi és Befektetési Partnerség (*Transatlantic Trade and Investment Partnership*, TTIP) az Európai Unió tagjaival, míg a Csendes-óceáni Partnerségi Megállapodás (*Trans-Pacific Partnership Agreement*, TPP) a csendes-óceáni partvidék országaival erősítette volna a kereskedelmet és a befektetéseket. Donald Trump 2017-től induló elnöksége alatt azonban a kereskedelempolitika egy korábbinál protekcionista irányba indult el. Ennek következtében végül a TTIP 2017-től lekerült a napirendről. A TPP-t ugyan 2016-ban aláírták a szerződő felek, azt végül az USA nem ratifikálta, 2017-ben pedig felmondta.⁸⁸ Ezzel párhuzamosan a NAFTA-t kivezették, és az Egyesült Államok, Mexikó és Kanada Közötti Megállapodás (*United States–Mexico–Canada Agreement*, USMCA) néven 2017–2018-ban újratárgyalták a felek.

A világgazdaság megszervezésében azonban az USA ereje csökkent. Hegemóniájának a gyengülését mutatta, hogy a világgazdasági folyamatokba a BRICS-országokat is be kellett vonni. A centrumországokat tömörítő G7 mellett a G20 szerepe felértékelődött, valamint a szavazati arányok a Nemzetközi Valutaalapban (IMF) is elkezdtek mérsékelten megváltozni a javukra. A változás ugyan mérsékelt volt, de ahogy az Egyesült Államok Nemzeti Hírszerzési Tanácsának (*US National Intelligence Council*, NIC) 2008. novemberi jelentése

---

⁸⁸ Érdemes az EU szempontjából megemlíteni, hogy a Kanadával kötött szabadkereskedelmi megállapodás, az Átfogó Gazdasági és Kereskedelmi Megállapodás (*Comprehensive Economic and Trade Agreement*, CETA) 2017-től gyakorlatilag bevezetésre került. Jelenleg ugyan még továbbra sem hatályos az egyezmény, de a megállapodás döntő pontjait effektív alkalmazzák.

megfogalmazta, 2025-re a világ multipolárisává válik. Az Egyesült Államok ugyan továbbra is erőteljes szereplője marad a világnak a jelentés szerint, de a relatív vagyon és gazdasági erő nyugatról keletre tolódásával elveszíti a domináns szerepét (Harvey 2010: 34–35 idézi NIC-t 2008). A hatalmi átrendeződés részben az USA által támogatott liberális piacgazdasági forma visszaszorulását eredményezte.

A világrendszer-elemzés szempontjából elsősorban a fejlett technológiához való hozzáférés és a finanszírozás a döntő kérdés. A kettő pedig globálisan a hetvenes évektől szétszakadt egymástól. A fordista felhalmozási rendszer központja a II. világháborút követően mind technológiai, mind finanszírozási szempontból az Egyesült Államok volt.⁸⁹ A Marshall-terven keresztül egy technológiatranszfer és egy gyors felzárkózás indult el Nyugat-Európa irányából. A fordista felhalmozási rendszer válságát azonban ezen centrumországok nem tudták teljesen kiheverni.

Kelet-Ázsia egyes országai szintén az USA védelmi politikájának köszönhetően technológiai felzárkózásukat. Ezen országokban azonban már az ötvenes-hatvanas években megjelentek a későbbiekben a posztfordista felhalmozási rendszeren keresztül globálissá váló szabályozási gyakorlatok, amelyek nagyban hozzájárultak a térség későbbi versenyelőnyéhez (pl. just-in-line rendszer, exportorientáltság). A hetvenes évek végétől Japán és Dél-Korea mellett elkezdett felzárkózni a technológiailag jóval elmaradottabb Kína is. Felívelését a nagy tömegben rendelkezésre álló olcsó munkaerővel és a liberalizáló világhoz történő gyors és aszimmetrikus alkalmazkodásával biztosította.⁹⁰ A stratégia következtében rendkívül nagy nettó exportot ért el, részben a beáramló külföldi működő tőkén keresztül. A tőkebeáramlás szigorúan szabályozott keretek között történhetett. Kína a működő tőkét csak vegyesvállalkozási formában engedte be a technológiaszerzés érdekében. A technológia megosztásának a mértéke Kína tárgyalóerejének függvényében változott (Liu és Dicken 2006). Mind politikai, mind gazdasági okok miatt azonban sokáig igyekeztek Kínát elzárni a legmodernebb technológiáktól. Így Kína úgy vált a világ kiemelt finanszírozójává, hogy ezt a pozícióját sokáig nem tudta

---

⁸⁹ E dolgozat nem foglalkozik a hegemoniák kiépítésének és fenntartásának katonai aspektusaival. Erről többek között lásd: Arrighi (1997). A jelen világgazdasági átrendezések mellett az Egyesült Államok továbbra is megőrizte globális katonai fölényét. Ugyanakkor ezt érdemes kiegészíteni, hogy legjelentősebb bevetései során nem sikerült tartós sikert elérnie: Korea, Vietnam, Irak/Afganisztán (Arrighi 2007: 175–210).

⁹⁰ Teng Hsziao-ping – Kína de facto vezetőjeként – a hetvenes évek végén indította el a „kínai gazdaság reformot”. A program alapja a kínai nyitás volt.

dominánsan technológiaszerzésre átfordítani. A centrumországokbeli jelenléte dominánsan a hitelezésen és nem a felvásárlásokon keresztül valósult meg.

A 2008-as pénzügyi válsággal azonban két döntő pont változott. Egyrészt a világ növekedési potenciálját biztosító felvásárlóerő Kínába tevődött át. Az eddig az olcsó munkaereje miatt a termeléséről, valamint a dollártartalékai miatt a finanszírozásáról ismert országnak az új időszakban a felvevőpiaca vált kiemelt jelentőségűvé. A piaci értékesítésnek azonban a helyi termelés volt az előfeltétele, amelyet csak vegyesvállalati formán keresztül lehetett megvalósítani. A vegyesvállalatokat (*joint venture*) pedig csak technológiamegosztás megvalósításával lehetett létrehozni.⁹¹ Másrészt egyre gyakoribbá vált a centrumvállalatok tulajdonosi részesedésének kínai megszerzése is. Például 2010-ben a kínai Geely a Fordtól megvásárolta a Volvo személygépkocsi-gyártását, amelyet még 1999-ben szerzett meg az amerikai vállalat a svédektől. A kínai cég a Mercedest gyártó Daimlerbe is bevásárolta magát 2018-ban 9,69 százalékos részesedést szerezve, ezzel a legnagyobb részvénytulajdonossá válva. A Daimlerben 2019-ben pedig egy másik kínai autóiipari vállalat, a BAIC szerzett további 5 százalékot. Az autóiipari átalakulásokban kulcsszerepet játszó, robotikával és automatizációval foglalkozó német KUKA vállalatirányítási jogait pedig a Midea Group szerezte meg: az elektronikai alkalmazásokat gyártó kínai vállalat 2017-ben szerezte meg a német cég részvényeinek szűk 75 százalékát.

A kínai autóiipari terjeszkedésnek kedvez, hogy az iparágra továbbra is rendkívül nagy technológiai és profitabilitási nyomás hárul, és így felértékelődnek mind az új piacok, mind az új finanszírozások bevonása. Ugyanakkor vannak olyan feltételezések, hogy az autóiipari értékláncok irányítási szerkezete is megváltozhat (Vakhal 2017), az iparág radikálisabb átalakulása is elképzelhető. Kaplinsky (2005) felhívta rá a figyelmet, hogy a verseny fokozódása következtében az értéklánc összes szereplőjének – ide értve a vezető vállalatokat is – folyamatosan újra kell pozicionálnia magát, és ez hosszú távon újraszakosodással járhat együtt. Ez az autóiiparon belül a következő évtizedekben legalább két irányba megtörténhet. Az irányítási szerkezet átalakulásának egyik lehetséges módja, hogy más iparágakhoz hasonlóan teljesen kiszervezhetik a vezető cégek a feldolgozóipari tevékenységeket és csak az

---

⁹¹ Az első autóiipari vegyesvállalkozást az azóta a Chryslerbe olvadt American Motors Corporation kezdte meg Beijing Jeep Corporation néven. A tárgyalások 1979-ben indultak, a gyártásra a nyolcvanas évekbe került sor. Azóta a legtöbb autóiipari vállalat termel Kínában. Pl. Shanghai GM néven a GM és SAIC működik együtt; Beijing Benz néven a Daimler és a BAIC alapított közös gyárat; az Audi és a FAW 2020-ban jelentette be a közös elektromos autó gyártását.

értékesítésre, tervezésre és fejlesztésre koncentrálnak. Azaz Gereffi és Korzeniewitz (1994) fogalompárját használva, az autóipart jellemző termelésvezérelt lánc (*production-driven commodity chains*) – átalakulhat vásárlóvezérelt lánccá (*buyers-driven commodity chains*). Ez a folyamat jellemezte például az elektronikát. A vezető vállalatok részéről például a finn Nokia kiszervezte a feldolgozóiparát más cégeknek, míg a kaliforniai Apple már eleve így szervezte meg az okostelefonok gyártását. Az ágazat első körös beszállítói pozíciója (az ún. *electronics manufacturing services*, EMS) pedig felértékelődött, részben azért, hogy korábbi vezető vállalatok csúsztak le a láncon belül.⁹² Részlegesen az autóiparban is előfordult a végső összeszerelés bér munkába történő kiszervezése,⁹³ ugyanakkor ez egyelőre messze nem bevett gyakorlat. Jelenleg az biztosan állítható, hogy az OEM-ek szerepe egyre csökken a termelésben, azáltal, hogy a feldolgozóipari tevékenységek egyre nagyobb arányát a standardizáció különböző formáin keresztül kiszervezik a beszállítóknak.

Az irányítás másik lehetséges iránya, hogy az átszervezést nem az OEM-ek, hanem más iparágon belüli vállalatok indítják el és ezzel újraalakíthatják az iparág vezető pozícióit. Technológiaváltás esetén gyakran az új rivális az értékláncon kívülről érkezik. Márpedig a járműipar esetében a kihívás folyamatos. Az önvezető autók megjelenése tovább erősítheti az infokommunikációs cégek térnyerését, vagy éppen átszakosodásra készítheti a jelenlegi iparági szereplőket. Az autómegosztó szolgáltatások terjedése csökkentené az eladott autók számát és az autóipari gyártók másodlagos szereplővé válnának. A villanymotorok térnyerésével pedig az akkumulátorgyártók pozíciója erősödött meg. Az átrendeződés irányába az értéklánc alján lévő alapanyag-beszerezés is felértékelődhet. A jelenlegi alapanyag-hiányos helyzetben azok az (elsősorban távol-keleti) OEM-ek tudnak jobban teljesíteni, akik erősebb szálakkal kapcsolódnak az alapanyag-kitermeléshez.

Az új iparági szereplők bekapcsolódása azonban konfliktushoz vezethet. A konfliktus egyik forrása az lehet, ha a vezető vállalat nem enged át fontos kompetenciákat a nagyobb beszállítóknak, miközben azok már lényegében rendelkeznek azokkal a technikai és piaci feltételekkel, hogy átvegyék a területet. Sokáig az OEM-ek egyáltalán nem vettek részt az

---

⁹² Magyarországon az EMS vállalatok gazdasági súlya máig meghatározó. A globális legnagyobb 30 vállalatból jelen van a tajvani Hon Hai Precision Industry (Foxconn), a szingapúri Flex, a floridai Jabil, a német Zollner és a magyar Videoton.

⁹³ A svéd Saab autómárka gyártásának 2012-es megszűnését követően a korábbi finn beszállítója, a jelenlegi Valmet Automotive a Tier-1-es tevékenységei mellett egyes Mercedes modellek végső gyártójává vált.

elektromos autókba szánt akkumulátorok fejlesztésében, azokat elsősorban távol-keleti vállalatoktól vásárolták (elsősorban a kínai CATL, BYD, a dél-koreai LG, Samsung SDI, SK Innovation, INZI Controls és a japán Panasonic, GS Yuasa). Mivel a villanyautózás egyik legfontosabb technikai feltétele az akkumulátorok megfelelő mérete és hatékonysága, ami bizonyos szempontból még a motorok teljesítményénél is fontosabb, ezért az akkumulátorfejlesztésben szerzett technikai előnyök átrendezhetik a beszállítók és megrendelők közötti kapcsolatokat az értékláncon belül. A német autóiipari értékláncok vezető vállalatai (BMW, Daimler, Volkswagen) azonban 2016-tól kezdve több milliárd eurós fejlesztéseket indítottak el az akkumulátorok fejlesztésében is. Bár egyelőre jelentős a lemaradásuk, ha ez sikerül, akkor éles versenyhelyzet várható az akkumulátorok piacán a nagy beszállítók és az OEM-ek között.

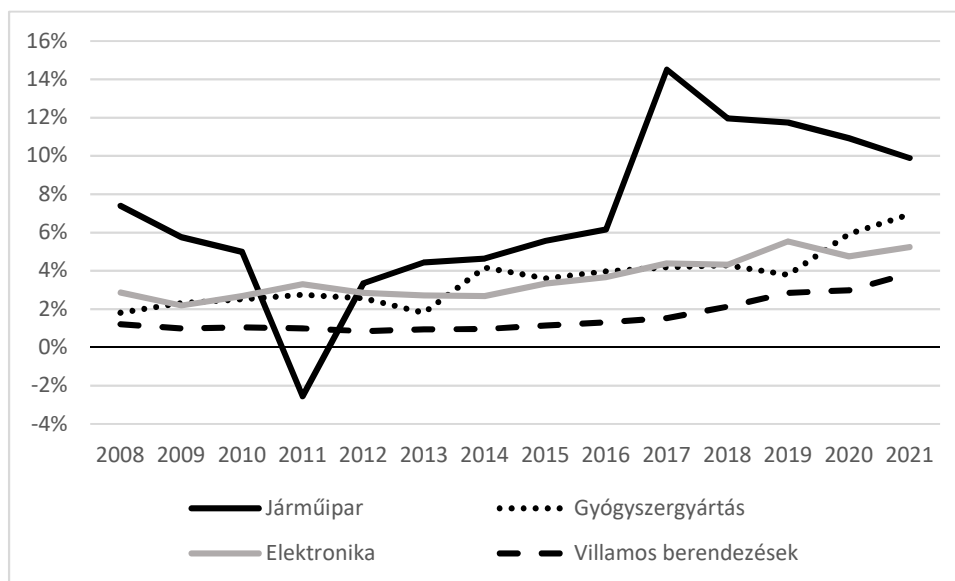
***

A magyar autóiiparba a tőkebeáramlás a 2008-as válságot követően átmenetileg megtorpant ugyan, de 2011-es mélypontot követően újabb lendületet vett (12. ábra). A szakosodás dinamikája és formája nemcsak a világgazdasági folyamatok következménye, arra az érintett országok kormányai is fontos befolyással bírnak, akár ha a német gazdasági modell Európai Unió intézményein keresztül terjeszkedését, akár az arra rácsatlakozó kelet-közép-európai államok kormányait nézzük. Magyarországon a járműipari működő tőke beáramlásának 2010-es éveket jellemző felfutása egybeesett a Fidesz-KDNP pártszövetség hatalomra jutásával.⁹⁴ A világgazdasági válságot követően az új kormány által kiépített félperifériás felhalmozási rezsimben az újraiparosodás, azon belül is a járműipari szakosodás kapott kiemelkedő szerepet.

---

⁹⁴ A hazai autóiipar válságra történő igazodásaihoz lásd: Sass és Szalavetz (2013, 2014); Rugraff és Sass (2016). A régió külföldi működő tőke átalakulásának a megváltozásához lásd: Bernaciak és Šćepanović (2010); Drahokoupil és Galgóczi (2015).

12. ábra: A külföldi működő tőke súlya egyes feldolgozóipari ágazatokban a teljes külföldi működő tőke állományához viszonyítva Magyarországon (százalék)

Forrás: Magyar Nemzeti Bank.

Megjegyzés: Az ábra a külföldi működő tőke beáramlás tekintetében a négy legnagyobb feldolgozóipari alágat mutatja be, a sorrendet a 2021-es adatok alapján meghatározva.

A világrendszer-megközelítés a nemzetközi munkamegosztás hierarchikus természetét meghatározó technológiai hozzáférésre összpontosít, amelynél gyakran kulcskérdéssé válik, hogy ahhoz milyen finanszírozási csatornán keresztül fértek hozzá az adott társadalmi csoportok, országok. A 2010 óta tartó időszakban Magyarországon a finanszírozási módok jelentősen megváltoztak. A szocializmus hitelezés- és a rendszerváltást követő működőtőke-vezérelt növekedését az EU-s transzferek dominanciája váltotta fel (Gerőcs és Pinkasz 2018b).⁹⁵ Mindez lehetővé tette a nemzetközi hitelezésen, valamint a külföldi működő tőkén keresztüli finanszírozás újrendezését. A kormány ezt a mozgásteret proaktívan ki is használta.

A nemzetközi hiteleken keresztüli finanszírozást radikálisan visszavágták, mind a kormányzati, mind a háztartási szektor oldaláról. A kormányzati finanszírozásban egy intenzív kampányt

⁹⁵ A nemzetközi transzferek (pl. segélyek, de akár az EU-s transzferek) és az azt finanszírozó országok által kivitt profitok aránya visszatérő kérdés a (fél)periférián. Jelen dolgozatban ezt a kérdést nem vizsgálom, de fontos megemlíteni, hogy a magyar közgazdasági életben Piketty (2018) blogbejegyzését követően ez a kérdés komoly vitát váltott ki. Lásd többek között: Oláh (2018); Oblath (2018); Pogátsa (2018).

indítottak, hogy a magyar lakosság a megtakarításait állampapírokba tegye, ezzel fokozatosan csökkentve a devizában denominált hitelek arányát. Az EU-s transferek pedig lehetővé tették, hogy a jegybank – többkörös végtörlesztést követően – forintosítsa a 2000-es években a háztartások kezében felhalmozott devizaadósságot (Bajomi és Pinkasz 2018).

A külföldi működő tőkével való viszony mindeközben ágazatspecifikussá vált. A hazai piacra termelő szolgáltató ágazatoknál (energetika és közmű; építőipar; kiskereskedelem; szálláshelyszolgáltatás; információ, kommunikáció és távközlés; pénzügy és biztosítás; ingatlanügyletek; egyes adminisztratív és támogatást nyújtó szolgáltatások), valamint a könnyűiparban (pl. élelmiszeripar) elsősorban adminisztratív, jogi eszközökkel kiszorították a külföldi működő tőkét és a nemzeti burzsoáziát hozták előtérbe.⁹⁶ A nemzeti burzsoázia felé kormányzati elvárás, hogy külföldön is befektessenek. Elsősorban ez Kelet- és Dél-Európát jelenti, ritkán Kelet-Közép-Európát.⁹⁷

Vannak kísérletek a feldolgozóiparban is a nemzeti burzsoázia kiépítésére, de az elsősorban globális értékláncok által dominált, nemzetközileg koordinált ágazatokban erre érdemben nincs tér. Így e téren a kormány a külföldi működő tőke egyértelmű támogatójává vált. Intézmények, jogszabályok, közpolitikák, támogatások sora szolgálja azt, hogy a régiós versenyben a gyárak Magyarországon valósítsák meg beruházásaik. A 2010 után kiépült új felhalmozási rezsim három irányítási területen is rákapcsolódott a német ipari tőke igényeinek kiszolgálására: az adózás, az oktatás és a munkaerő-piaci szabályozás területén (Geröcs és Jelinek 2018; Barna, Csányi és Éber 2019; Éber, Gagyai, Geröcs és Jelinek 2019).

Mindez azonban a hazai kézben lévő technológiára vagy a relokációk által Magyarországra hozott tevékenységekre csak korlátozott hatással van. A nemzeti burzsoázia térnyerése hatással lehet a profitkiáramlás csökkenésére, valamint esetleg a profitbeáramlás hosszú távú növelésére. A félperifériás pozíciót ezen intézkedések javíthatják, ugyanakkor meg nem változtatják. A magyar kormány 2016 óta nagy energiát tett az elektromos autózáshoz kötődő beruházások Magyarországra vonzásába. Az autóiparon belül a magyar gyárak 2017-től

---

⁹⁶ A nemzeti burzsoázia összetétele ebben az időszakban komoly változáson ment keresztül. Egy kormányközeli tőkefrakció 2010-től megerősödött, az akkor új kormány a korábbi kormányzatokhoz kötődő táborral részben megegyezett, részben kiszorította őket. Mára a legtöbb konfliktus a kormányközeli táboron belül artikulálódik. A tulajdonátrendeződség egy fontos vetülete volt az államosítás. Erről részletesen lásd: Mihályi (2018).

⁹⁷ Bár növekszik a külföldi befektetések száma, dominánsan továbbra is a Mol, OTP, Richter és a Videoton van jelen a külső piacokon.

kísérleti jelleggel minimális mennyiségben elkezdtek elektromos autókat gyártani, érdemben 2021-ben indult el a gyártás – elsősorban a hibrid modelleké. A beszállítói kör fókusza is az elektromos autókra egyre jobban átszakosodott, illetve ezt olyan beruházásokkal is elő akarják mozdítani, mint a ZalaZone Járműipari Tesztpálya. E téren a szakosodás lehetőségeihez és korlátaihoz lásd Szalavetz (2022); Gerőcs (2022). Az ipar 4.0 technológiák hazai megjelenéséhez lásd: Szalavetz (2019a, 2019c); Molnár et al. (2020).

Az akkumulátorgyártás elindulását a Samsung SDI beruházásának 2016-os bejelentése indította el. A gödi gyárban a termelés 2017-ben indult meg. Ezt követően Az SK Innovation 2017-ben jelentette első beruházását. Az első komáromi gyárban 2020-ban, a másodikban várhatóan idén, 2022-ben indul meg a termelés. A tervek szerint a harmadik gyáruk Iváncsán valósítják meg. A CATL 2022. augusztusában jelentette be a debreceni gigaberuházását. Az akkumulátorgyártók közül még a GS Yuasa 2017 óta van jelen Miskolcon, míg az INZI Controls 2018 óta működik Komáromban. Bár a legnagyobb globális termelők közül a BYD is jelen van a Magyarországon, ők elektromos buszokat gyártanak Komáromban 2017 óta. Az akkumulátorok gyártása részben a keleti nyitás részének is tekinthető. Mindezt a mozgás a 12. ábrán belül a villamos berendezések gyártása mutatja.

Ahogy a globális értékláncok kapcsán már korábban írtam egyre nagyobb nyomás, egyre nagyobb kompetencia-igények nehezeden az alacsonyabb szintű beszállítókra. Azaz önmagában az, hogy egy helyen differenciáltabb, komplexebb tudásra van szükség, nem jelenti azt, hogy feljebb kerülne a láncon, vagy éppen – ahogy Szalavetz (2019) rámutat – hogy a profitabilitása javulna. Bizonyos tevékenységek elvégzése az egyik időpontban még a láncon való fellépést, későbbiekben a lecsúszás elkerülését, végül a még később esetleg magát a lecsúszás tényét is jelentheti. Az elektromos autóhoz kapcsolódásnál is hasonló a helyzet. Ma az ehhez a termékhez kapcsolódás nem felzárkózással, hanem a lecsúszás elkerülésével egyenértékű. Ennek részletes elemzésére a következő szakaszban mutatok rá Vernon 1966-os termékélelciklus-modelljét felhasználva, majd átalakítva.

***

Magyarország járműipari termékgyártásának rendszerváltás utáni fejlődését, és ezen keresztül az elektromos meghajtású autókra történő szakosodást a vernoni termékélelciklus-modell segítségével magyarázom. Hipotézisem szerint bár az elmúlt harminc évben a Magyarországon

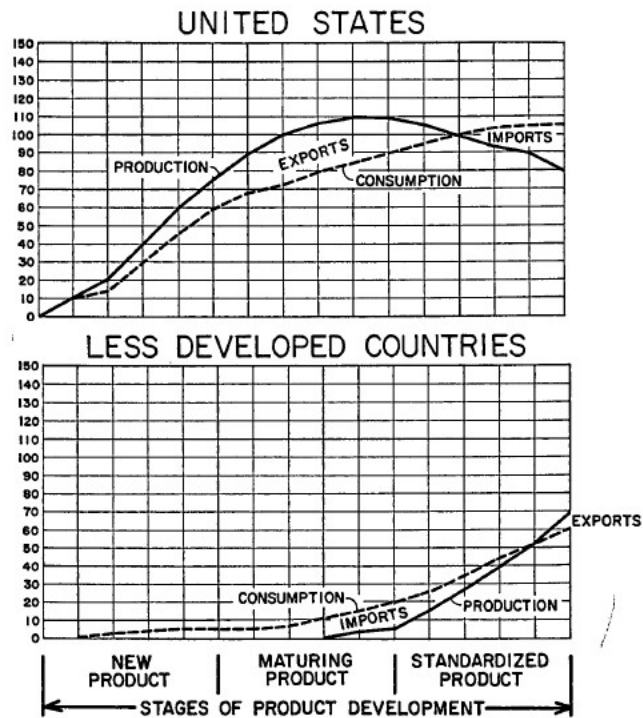
megtermelt termékek és a gyártásukhoz importált technológia gyakran egyre összetettebbé és fejlettebbé vált, ez mégsem vezetett gazdasági felzárkózáshoz. Jellemzően ugyanis olyan termékek gyártására szolgáló termelési folyamatokat telepítettek át Magyarországra, amelyek addigra már életciklusuk kifutó szakaszába értek. Az e termékek, például robbanómotorok gyártásához szükséges technológia összetettségéből nem következik, hogy a termelési folyamat irányításához is összetettebb szaktudásra lenne szükség, vagy hogy a megtermelt érték nagyobb arányban hasznosulna a helyi gazdaságban. Így például a robbanómotorok gyártásának felfutásával és az egyre összetettebb járművek gyártásának áttelepítésével a hazai járműipar által megtermelt hozzáadott érték aránya a termelésében érdemben nem javult. A vernoni modellel ezt a látszólagos ellentmondást magyarázom.

A vernoni modell (Vernon 1966) három szakaszt különböztet meg egy termék életciklusában (13. ábra). A kezdeti szakasz az új termék bevezetését jelöli, ekkor a gyártó cég monopol pozícióval rendelkezik, így kiemelten magas árat kérhet az új termékért. A következő szakaszban versenytársak lépnek fel, a konkurencia pedig beindítja az árversenyt. Az árcsökkenés és ezen keresztül a jövedelmezőség csökkenése miatt a termelési költségek egyre fontosabbá válnak. A költségek lefaragásában és a korábbi hozamok fenntartásában elsődleges szerepet játszik a termelési folyamat és az alkalmazott technológia szabványosítása.⁹⁸ Ugyanakkor az idő előrehaladtával egyre nehezebb jelentős költségmegtakarítást elérni a szabványosítással, miközben éppen annak köszönhetően a termelés egyre könnyebben válik felbonthatóvá részfolyamatokra, ami lehetővé teszi a termelési folyamat térbeli áthelyezését is. Így válik a harmadik szakaszban lehetségessé a már szabványosított termelés területi áthelyezése, azaz relokációja.

---

⁹⁸ Ezzel volt kapcsolatos Vernon korai megfigyelése, hiszen a standardizáltabb termelés technológiai igénye sok esetben nagyobb, mint a bevezetésre váró innovációs terméké. Utóbbi sok esetben magas színvonalú műszaki munkát igényel jobban, mint alkalmazott technológiát. Vernon ezzel magyarázta, hogy az 1960-as években, az amerikai hegemonia csúcán, az USA nagy arányban exportált munkaigényes termékeket, míg import oldalon technológiai igényes termékek voltak nagy arányban, ami első ránézésre ellentmondásban állt a ricardói kereskedelmi szakosodás elméletével. A komparatív előnyök tana szerint az USA-nak a technológia igényes termékek gyártására kellett volna szakosodnia, míg munkaigényes termékeket behoznia.

13. ábra: A vernoni termékélet-ciklus modell szakaszai

Forrás: Vernon (1966: 199).

Ugyanakkor, ha nem a centrumországok szempontjából vizsgáljuk meg a modellt, azt tapasztaljuk, hogy a termék életciklusának második szakaszát is érintheti a területi áthelyezés (Geröcs és Pinkasz 2019b). Az első szakasz, azaz az új termék bevezetése ugyanis nem szükségszerűen a centrumországokban, hanem a világ bármely pontján beindulhat (például helyi startup cégeknek köszönhetően). A szabványosítást támogató folyamatok azonban egy idő után olyan finanszírozási és technikai apparátust igényelnek, amelyek megfelelő arányban már csak nagyobb és fejlettebb gazdaságokban állnak rendelkezésre, jellemzően a centrumban. Így amennyiben a cégnek nem áll rendelkezésére a fejlesztéshez szükséges finanszírozás vagy technológia, és versenyben akar maradni a konkurenciával szemben, úgy jellemzően a centrumgazdaságokból kell tőkét vagy technológiát beszereznie. Ennek következtében egy idő után könnyen átkerülhet a centrum vállalataihoz az adott cég termelésének egy része, vagy akár a cég tulajdona. Végezetül a harmadik szakaszban, amikor a termelés elérte a szabványosítás azon fokát, ahol a költségek visszaszorítására már csak a nyersanyagok (pl. energiahordozók) és a munkaerő árának lefaragásával, illetve egyéb állami ösztönzők segítségével van mód, akkor a termelési folyamatot áttelepítik – vagy némely esetben visszatelepítik – a (fél)perifériára, ahogy ezt az eredeti modell is mondja. Mindebből következik a világrendszer-elmélet

tapasztalatára nézve is fontos állítás, hogy a nemzetközi munkamegosztás strukturális hierarchiája – amely visszatükrözi a centrum–periféria viszonyokat – nem az új termék bevezetésekor, hanem a szabványosítás előrehaladtával, a termék életciklusának a leszálló szakaszában formálódik ki.

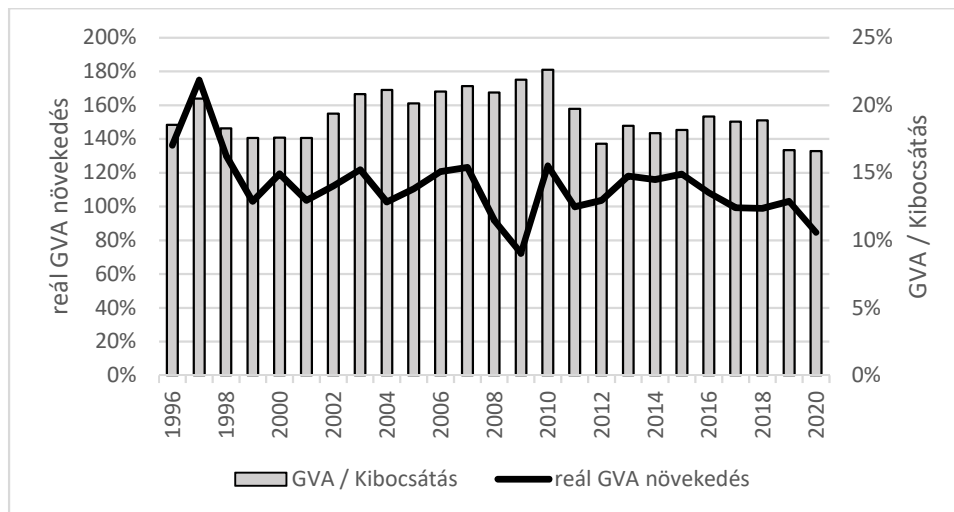
A veroni elmélet jól magyarázza a külföldi technológia és a működő tőke Kelet-Közép-Európába történő áramlását. A szocialista időkben (bár a külföldi működő tőke csak korlátozottan tudott a régióban megjelenni) a külföldi vállalatok az állami tulajdon dominanciája miatt legfeljebb a hazai vállalatokkal közösen alakíthattak vegyesvállalatokat (Geröcs és Pinkasz 2018a), a veroni állítás adaptálható a régióba eladott technológiára. A rendszerváltást követően azonban a centrumországok gyártói már közvetlenül is megjelenhettek. A tapasztalat alapján pedig a termelés szabványosított részét kezdték Kelet-Közép-Európába telepíteni, ahol viszonylag olcsón és nagy mennyiségben állt rendelkezésre szakképzett munkaerő. A nyugat-európai cégek dominánssá válását és áttelepítési gyakorlatát tovább támogatta, hogy az Európai Unió csatlakozás következtében Kelet-Közép-Európa szabályozói és infrastrukturális környezete beilleszkedett a Nyugat-Európában uralkodó német neomerkantilista modellbe (Éber, Gagy, Geröcs és Jelinek 2019). Mindez a rendkívül fejlett technológiát alkalmazó járműiparra is igaz (Barta, Czirfusz és Kukely 2008; Barta 2012). Az ágazatot jellemző tömegtermelés következtében ugyanis ezek a gyártósorok döntő többségében nem tették lehetővé a nagy hozzáadott érték előállítására képes termelést (Geröcs, Meszmann és Pinkasz 2021). Az idő előrehaladtával egyre összetettebb tevékenységeket sikerült szabványosítani, így Magyarországra is egyre összetettebb termelési folyamatokat és termékeket telepítettek át. Így bár több cég a termékek összetettségét tekintve fejlettebb technológiával termelt, valójában az azt előállító termelési folyamat szabványosítottságában nem történt érdemi javulás, sőt e termelési folyamatokat egyre inkább a termékek életciklusának leszálló szakasza miatt telepítették át.

A fenti következtetést gyakran elhomályosítja az a látványos tapasztalat, hogy a relokációhoz kötődő kibocsátás olyan mértékben képes bővülni, hogy a kelet-közép-európai nemzetgazdaságok hozzáadott értékének reálnövekedését jóval meghaladó ütemet eredményez. Ugyanakkor a végső termékben megtestesülő helyi hozzáadott érték aránya nem növekszik ezzel együtt, sőt gyakran akár csökken. Ciešlik (2014) külkereskedelmi adatokon belüli hozzáadott érték (*Trade in Value Added*) elemzésén keresztül arra mutat rá, hogy a régió integrálódása a járműipari értékláncokon belül bár bővülő termékkibocsátáshoz és akár

összetettebb folyamatokra épülő gyártáshoz vezetett, nem hozott magával javulást az országok nemzetközi munkamegosztásban betöltött pozíciójában.

14. ábra: A magyar autóipar reál bruttó hozzáadott értékének (GVA) növekedése és a hozzáadott érték / kibocsátás (GVA/Output) aránya

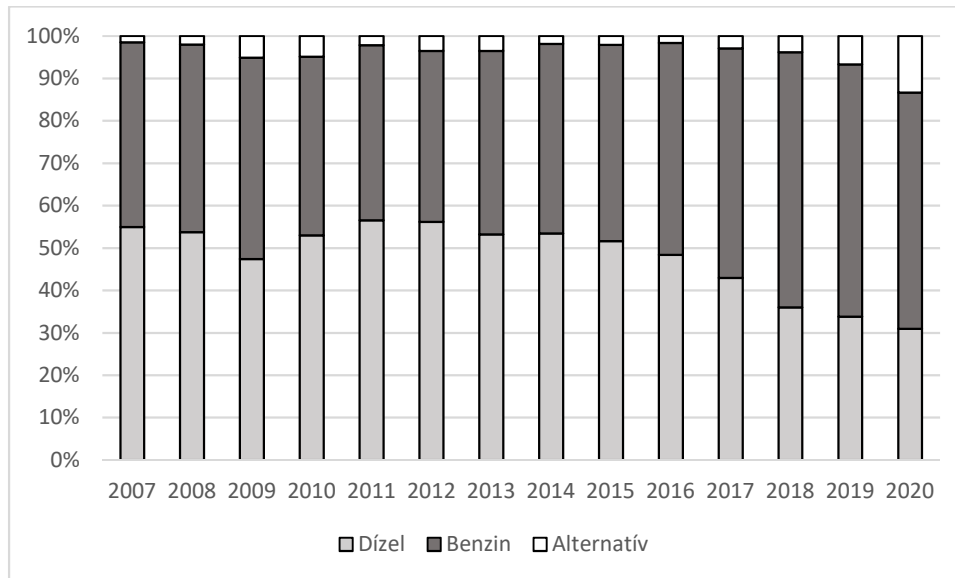
Forrás: Központi Statisztikai Hivatal.

A centrum–(fél)periféria kapcsolatokat kialakulását az értékláncok megszervezése is fenntartotta. A rendszerváltást követő időszakban a járműipari cégek gyakran hasonló gyártási folyamatokat telepítettek a régióba párhuzamos termelési hierarchiákat hozva létre. A munkamegosztás hierarchiái ezekben az esetekben még erősebben rögzítette a centrum és a régiós termelési hálózat periférikus telephelyei közötti hierarchikus viszonyt. Ez a modell ugyanis lehetőséget biztosít az áttelepítő vállalatoknak, hogy egy adott terméket párhuzamosan akár több gyárban is tudjanak termelni. Mindez fokozza a versenyt az új modellek bevezetéséért az egyes gyárak, illetve az országok között. A párhuzamosságok a termelés gyors és rugalmas átalakítását is megkönnyítik. Ha nem lennének párhuzamosságok, akkor rendkívül költséges lenne a feladatokat újraszervezni, és akkor minden gyártási folyamatot – új modell bevezetése esetén is – ugyanabban az üzemben kellene elvégezni, ami megnehezítené az új generációs modellek bevezetését és a régi modellek áttelepítését. Továbbá a helyi vállalat vagy annak munkavállalóinak alkuerejét megnövelné, amely az anyavállalatot rosszabb tárgyalási helyzetbe szorítaná. A párhuzamosságok fenntartásának van ugyan többletköltsége – hiszen részleges kapacitásfelesleg alakulhat ki a termelési hálózaton belül –, ugyanakkor éppen a gyors

életciklusváltás és az új generációs modellek megjelenése miatt fontos, hogy a kifutó modellek gyártását gyorsan át lehessen telepíteni akár több független telephelyre is. Ez a megoldás akkor igazán fontos, ha a modell kifutását egy komolyabb technológiaváltás idézi elő, például a villamoshajtásra történő áttérés.

A 2010-es évektől a járműipari áttelepítéseket iparági tapasztalat alapján elsősorban az elektromos gépjárművek gyártásának szabványosítása és a vele járó technológiai változtatások hajtják, vagyis a folyamat mögött mélyebb technológiaváltás húzódik meg. Mindez egyrészt felgyorsítja a termékélet-ciklus végén járó modellek gyártásának áttelepítését Kelet-Közép-Európába (lásd például a dízelmotorokhoz kapcsolódó termelés kihelyezését). Másrészt az elektromos gépjárművek szabványosítása annyira kiélezte a piaci versenyt a nagyobb gyártók között, hogy már a régióon belül is megkezdtek a felkészülést a modellváltásból következő átszakosodásra. Bár több telephelyen még főleg kifutó modelleket, elsősorban robbanómotorokat gyártanak, 2017-től a gyártási feltételeket már úgy alakították ki, hogy azokat rövid időn belül át lehessen állítani az elektromos gépjárművek jövőbeli gyártására is. Magyarországon az Audi így már 2019 elejétől, a Suzuki 2019 végétől már gyárt elektromos gépjárműveket, érdemi növekedésről azonban csak 2021-től lehet beszélni. A BMW gyár építését 2018 nyarán jelentették be, a bizonytalan időszak miatt azonban a gyár alapkövetétele 2022 augusztusáig elhúzódott. Az eltelt négy év elegendő volt ahhoz, hogy a 2025-re tervezett gyártásnál már a villamosmeghajtás kerüljön a központba. Fontos megjegyezni, hogy bár a szabványosító folyamat jelentősen felgyorsult, jelenleg még a robbanómotorok által meghajtott gépjárművek uralják a piacok (lásd 15. ábra). A következő évtizedekben mindazonáltal jelentős változás állhat be az elektromos gépjárművek elterjedése miatt, amit egyfelől az élesedő árverseny és technológiaváltás, másfelől a nemzetközi kereskedelmi szabályok szigorodása gyorsíthat fel.

15. ábra: Az újonnan regisztrált járművek megoszlása üzemanyag szerint az Európai Unióban

Forrás: Eurostat adataiból becsült.

***

Mivel a jelenkori autóipari relokációkban meghatározó szerepe van az elektromos autók elterjedésének, ezért érdemes részletesebben megvizsgálni a robbanómotor és a villanymeghajtás életciklusát. Ennek vizsgálata érdekében ismételten kiterjesztem Vernon eredeti modelljét. Az eredeti modellt „egytermékes modellnek” tekintem, ahol a vállalatok versenyeznek egymással ugyanazon termék piacán. A vizsgált példám azonban „két helyettesíthető termékes modellt” mutat be, ahol nem csak a vállalatok, hanem a termékek is versenyeznek egymással: részben a felhasználókért a piacon, részben a bevonható beruházási forrásokért.⁹⁹ A robbanómotor és az elektromos hajtás között azonban a helyettesítés tökéletlen, részben mivel azok életciklusaik különböző fázisaiban vannak. Az első az életciklusa végén van és így megfizethető, a második termék viszont életciklusa csak most kezd a standardizációs szakaszba beérni, ezért még mérsékelten luxusterméknek számít. Ahogy a második termék standardizációja megindul és felgyorsul az árcsökkenés, folyamatosan tökéletesedik a két

⁹⁹ Cégen belül a divíziók versenyeznek egymással a vállalati forrásokért, cégek között a piacról bevonható forrásokért (pl. részvények) mehet a verseny.

termék helyettesíthetősége. Ahogy a cégek közötti verseny, úgy a termékek közötti verseny is fokozza az árversenyt. Az életciklus stádiumaiból következően pedig ez elsősorban a luxustermék árának gyorsabb, míg a „kifutó” termék árának egyre mérsékeltebb csökkenését jelenti, így az előbbi ára konvergál az utóbbihoz. Azoknál a cégeknél, amelyek mindkét terméket termelik, folyamatos kérdéssé válik, hogy a korlátozott beruházási forrásokat milyen arányban fordítsák az egyes termékekre. Minél több beruházást tudnak egy termékre fordítani, annál jobban felgyorsítják a termék életciklusát: az első szakaszban a fejlesztés, a második szakaszban a standardizáció, a harmadik szakaszban pedig a kitelepítés, relokáció gyorsul fel. Az utolsó szakasznál eljőhet az a pont, hogy a beruházási forrásokat szinte teljesen elvonják, ez pedig a termék lassú kivezetéséhez vezet.

A modell egyik következtetése, hogy az elektromos hajtás megjelenését nem lehet a robbanómotor termékciklusától függetlenül vizsgálni. Történetileg fontos kiemelni, hogy az elektromos hajtás standardizációjára egy szűk évszázadot kellett várni! Az életciklusának a „bevezető” – első – szakasza az 1920-as évekre tehető, azaz nem sokkal haladta meg Henry Ford első futószalagra épített gyártósorainak 1913-as üzembe állítását, azaz azt a pontot, amikor felgyorsult a robbanómotorok standardizációja, azaz életciklusuk második szakasza: ez vélhetően hozzájárult ahhoz, hogy a villanymeghajtás alapterméktechnológiájának kifejlesztése és standardizációja nem indult be. A korai fejlesztések, például Ford innovatív megoldásai a termelési és munkafolyamatban, a belső égésű motorok (ún. robbanómotorok, elsősorban az Otto-, valamint a dízelmotorok) gyártására összpontosultak. A villanymeghajtású gépjárművek fejlesztésének megtérülése nem tudta tartani a lépést a robbanómotorok standardizációját követő profitabilitással. Bár a járműipar történetében több próbálkozás is ismert a villanyhajtású gépjárművek kereskedelemben vitelére (lásd pl. Callon 1987), a fejlesztések nem érték el a standardizáció azon fokát, hogy az alapterméktechnológia piacra kerülését követően megtérültek volna. Ezzel szemben a belső égésű motor standardizációja hamar beindult és mivel nagy mennyiségű tőke áramlott ennek a prototípusnak a fejlesztésébe, gyorsan haladt a termelési rendszer kiterjesztése. Kevesebb, mint egy évtized alatt először az Egyesült Államokban, majd a második világháborút követően a nyugat-európai államokban és Japánban is elterjedt mind a Ford által kialakított üzemforma, mind pedig a gépjárművek tömegtermelésének és -fogyasztásának módja.

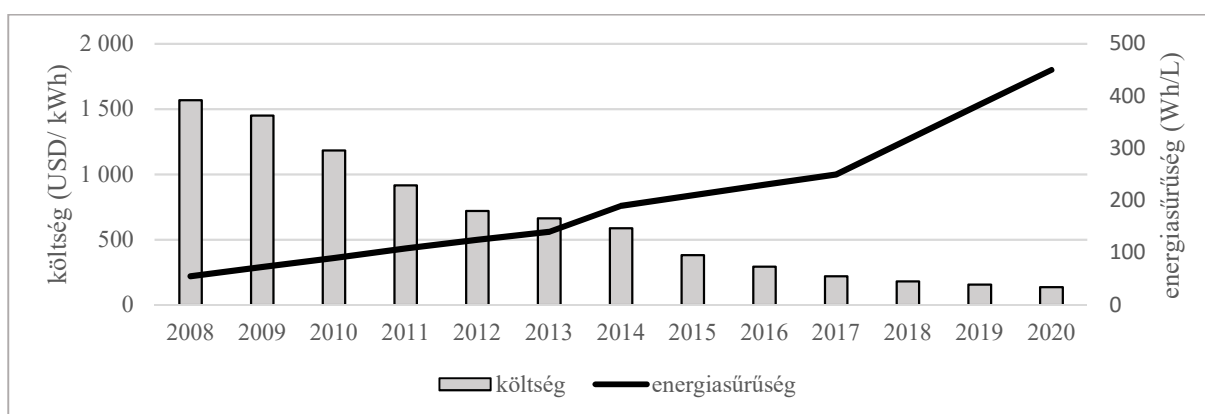
A belső égésű motor az 1970-es években léphetett be életciklusának érett – azaz utolsó – szakaszába. Az új régiók gyártóinak erősödő megjelenése ugyanis a megelőző évtizedekben intenzifikálta a versenyt, amely végül túltermelési válsághoz és így a felesleges kapacitásokhoz

és csökkenő profitmarzsokhoz vezetett. Mindezt súlyosbították az 1970-es évek olajárrobbanásai. Ennek ellenére a robbanómotor prototípusa, sőt előállításának a módja számít ma is a gépjárműgyártás standardjának. Ebben az értelemben a villanymeghajtású gépjárművek elterjedése még jó ideig fog függeni a robbanómotorok piacán zajló folyamatoktól. Az elektromos motorok és akkumulátorok standardizációja igazán akkor tud felgyorsulni, ha a robbanómotorok gyártása megközelíti a kimerülés és a piaci kivezetés korszakát.

A 2008-as világgazdasági válság óta ennek a folyamatnak már látszanak jelei, és főleg az Egyesült Államokat és Európát érintő dízelbotrányok kirobbanása óta látszik, hogy néhány robbanómotor fajtát belátható időn belül ki fognak vezetni a forgalmazásból. Céges felmérések azt mutatják, hogy az autóiipari vállalatok a 2010-es évekig egyértelműen a robbanómotorok fejlesztésére fordították a fejlesztési forrásaik döntő részét. Ennek részeként igyekeztek a dízelmotorok méretének és károsanyag kibocsátásának csökkentését, valamint hatékonyságuk javítását elérni. Az egyértelmű váltás – részben a dízelmotorok fejlesztéseinek korlátja és az azt követő botrányok következtében – 2015-től következett be. Innentől kezdve egyértelműen a villanymotorok fejlesztése dominál a beruházási döntésekben. Azaz a kiterjesztett vernoni modell alapján elmondható, hogy a robbanómotorok standardizációja kifulladásban van, a verseny a terméken belüli versenyről áthelyeződött a termékek közötti versenyre és így a fejlesztések is átcsoportosításra kerültek.

A villanymotoros autók – a belső égésű motorokra szánt összegek átcsoportosításával – száz év után a 2010-es évektől elérték a vernoni standardizációs, azaz a második fázist. A 16. ábrán látjuk, hogy az elmúlt évtizedben, hogyan indult be az elektromos akkumulátorok standardizációjának köszönhetően ezen technológiaigényes termékek hatékonyságának fokozatos javulása, miközben az előállításukhoz szükséges fajlagos költségek csökkennek.

16. ábra: Az akkumulátor költségének és energiasűrűségének alakulása

Forrás: Shahan (2016), Statista (2022) és Muralidharan et al. (2022) adataiból becsült.

Ugyanakkor azoknak autógyártóknak, akik nem csak elektromos hajtású autókat gyártanak – mint az amerikai Tesla –, hanem komoly kapacitásokkal rendelkeznek a robbanómotorok gyártására, az előbbi fejlesztése mellett igyekeznek az utóbbi gyártásának megtérülését fenntartani, elkerülni az itteni befektetéseik túl gyors elértéktelenedését. Az évtizedek óta tartó relokáció így a 2010-es években felgyorsult, a vállalaton belüli munkamegosztás átszervezése pedig gyakran rotációs módon valósul meg. Minderre jó példa a Volkswagen csoport Audi gyártóüzemeiben történt 2016-os átszervezés. 2016-ban döntött a cégvezetés arról, hogy az új villanymotor-meghajtású modelleket a brüsszeli gyáregységben fogják gyártani, míg az ott korábban gyártott A1 modellt áttelepítik a spanyolországi Martorell gyárába. Az Audi Q3 modelljét pedig Martorellből Győrbe helyezik át. Közel fél évig tartott a győri gyár átalakítása és fejlesztése a Q3 modellek fogadására, ami bár technológiai fejlesztésekkel járt, a modell egyértelműen életpályájának kifutó szakaszában volt már.

Az Audi modell körüli átrendeződéshez nagyon hasonló a Daimler Mercedes üzemei közötti munkamegosztás újraalakítása is. A központi gyár Brémában lesz, ahol az új elektromos modelleket fogják gyártani, illetve a hozzájuk szükséges fejlesztéseket, például saját akkumulátorgyártást is oda terveznek telepíteni. Az elektromos gépjárművek megjelenésével kialakuló munkamegosztásban – a német szakszervezetekkel kötött megállapodás értelmében – a brémai központ gyárába kerül az elektromotorok fejlesztése, míg a korábbi robbanómotorokra épülő modellek gyártását az új kelet-közép-európai gyárakba helyezik át. A Daimler kecskeméti gyárába került például a karosszériák gyártása, míg a robbanómotorok gyártását a lengyelországi Jaworba szervezték ki. Bár az eredeti tervekben még az szerepelt,

hogy a Daimler Kecskeméten alakítja ki az első ún. full-flex gyárat, ahol elektromos és hagyományos meghajtású gépjárművek is elkészülhettek volna ugyanazokon a rugalmasan átalakítható futószalagokon, a Daimler a német szakszervezetek nyomására végül Németországban valósították meg a full-flex kapacitásokat (Előd 2019).

Krzywdzinski (2008) megfigyelései is a fenti rotációról számoltak be. Állítása szerint a relokációs folyamat nem közvetlenül úgy történik, hogy nyugatról keletre telepítenek modelleket, hanem kialakul egy hierarchia a különböző gyáregységek között, és ezek állandóan egymáshoz képest is egy versenyben vannak. Az alkufolyamatok alapján dől el, hogy melyik modell gyártását hova helyezi az anyacég. Az üzemek közötti munkamegosztás átszervezését mindig egy új generációs modell bevezetése indítja el, ami dominóhatást vált ki a termelési rendszeren belül. A korábbi modelleket általában nem vezetik ki azonnal a rendszerből, hanem áttelepítik más gyáregységekbe, vagyis az egész belső munkamegosztást újra kell szervezni az új generációs modell bevezetése körül. Mindez persze komoly kockázattal jár, hiszen rövid távon komoly forrásokat von el az elektromos motorok és akkumulátorok fejlesztésétől, miközben a technológiaváltás terén a verseny rég volt ennyire kiélezett.

***

A veroni modell kelet-közép-európai viszonyokra adaptált további fontos következménye, hogy Németország és a kelet-közép-európai régió autóiipari folyamatai kölcsönösen magyarázzák egymást. A németek szakosodása a felértékelődő folyamatokra, illetve a keleti szakosodás a leértékelődő folyamatokra ugyanannak a relokációs folyamatnak a két oldala.¹⁰⁰ Mindezek a folyamatok nem csak a nemzetközi munkamegosztásban betöltött centrum-periféria viszonyok térbeli elrendeződéseit termelik újra, hanem az ennek következményeként létrejövő munkaszervezési viszonyokat is meghatározzák (Jürgens 2003; Jürgens és Krzywdzinski 2009).

---

¹⁰⁰ Egy veszprémi járműgyártó vállalattal folytatott 2017-es interjú során említették, hogy a gyár profitabilitása és hozzáadottérték-termelő képessége sokáig relatív magas volt. Egy ponton azonban a német anyavállalat olyan tevékenységgel bővítette a magyar lányának a profilját, amelyet már a magyar bérköltségek mellett is veszteséges volt gyártani. Ezzel a német gyár profitabilitása és termelékenységére javult, a magyaré pedig leromlott.

A két térségben tapasztalható ellentétes folyamatokra, valamint a keleti „újraiparosodás” kedvezőtlen tapasztalataira mutat rá a Nemzetközi Valutaalap is (IMF 2013). A tanulmány szerint Kelet-Közép-Európa országainak feldolgozóiparát jellemzően a leértékelődő (*downstream*) tevékenységi kör jellemzi, míg közben Németország felértékelődő (*upstream*) tevékenységeinek aránya növekszik: Kelet-Közép-Európa kivételében a magas külföldi hozzáadott érték aránya ugyanis arra utal, hogy elsősorban az összeszereléshez és egyszerűbb beszállítói feladatok elvégzéséhez szükséges tevékenységek vannak jelen a régióban. Cieřlik (2014) is ezt erősíti meg, amikor a régió összeszerelésre történő szakosodását, valamint Németország felértékelődő tevékenységeinek bővülését olvassa ki a külkereskedelmi adatokból. Mindez nem azt jelenti, hogy ne lennének a régióban az üzleti funkciókon betöltött feljebb lépések (Szalavetz 2019b). Ugyanakkor ezen feljebb lépések mégsem vezetnek az értékcsajátítás javulásához. Elképzelhető, hogy ennek magyarázata, hogy az új üzleti funkciók kiszervezésével valójában nem feljebb lépés, hanem az érintett üzleti funkciók leértékelése történt meg. A globális értékláncoknál bevett folyamat a veroni elmélet alapján a vállalaton belüli értékláncokat is jellemzi.

A hazai k+f kapacitások ugyan sokat fejlődtek a 2008-as válságot követően, többségében továbbra is a helyi fejlesztések elsősorban a standardizált termékek helyi adaptációját segítik elő¹⁰¹ (pl. a helyi gyártósorokat ezeknek a standardizált modelleknek az előállításához kell tudni hozzáigazítani) vagy már kibocsátott termékek használatán keresztül megjelenő fejlesztési hibák korrigálását biztosítják. A fenti tapasztalatokra erősít rá Pavlínek (2012) is, akinek régiós kutatása alapján sem telepítenek alapkutatást a térségbe. Azaz olyan típusú innováció, ami termékfejlesztéshez, vagyis egy új termék piaci bevezetéséhez kapcsolódna, ritkán valósul meg a régióban.¹⁰²

A fenti munkamegosztás következtében dominánsan – bár nem kizárólagosan¹⁰³ – a centrumországokban összpontosulnak a fejlesztési csomópontok és az azok fenntartásához szükséges költséges infrastruktúrák. Így ezek a térségek képesek elszívni a magasan képzett dolgozókat a világ más részeiről. Ez különösen igaz az Európai Unió egyre integráltabb munkaerőpiacán belül. Így a (fél)periférián elérhető szakképzett munkaerő-állomány tovább

---

¹⁰¹ Ezt nevezi Drahokoupil, Myant és Domonkos (2012) járulékos innovációnak (*incremental innovation*).

¹⁰² Az innováció áttelepítését a helyi oktatási rendszer is befolyásolja. A magyar oktatáspolitikát 2010 óta tartó átalakulásához lásd: Neumann és Mészáros (2019).

¹⁰³ Lásd például az indiai Bangalórét.

szűkül, ami ráerősít a centrum-periféria szakosodás fenntartásához (Drahokoupil, Myant és Domonkos 2012: 28).

Az így kialakult munkaerő-piaci különbségek a munkaszervezési formákra is hatással vannak. Iparszociológusok a centrumországok munkaszervezési gyakorlatát a *high-road*, míg ennek ellenpárját *low-road* modellként jellemzik (Pyke és Sengenberger 1992). Előbbit a munkások intézményesített érdekvédelme jellemzi, amely a magas bérekben és szigorú munkavédelmi szabályozásban is megjelenik. Mindezeket olyan tevékenységek kísérik, amelyek komoly képességeket és készségeket követelnek meg. A német *high-road* modell munkafeltételeit a tőkeintenzív termelés és az ahhoz szükséges képzett munkaerő szűkössége teremti meg. A munkavállalók nehéz pótolhatósága teszi lehetővé a magas egységnyi munkaerőköltséget, valamint a dolgozók erős érdekérvényesítését biztosító intézményeket. A modell fontos része még, hogy a menedzsment hozzáférést enged a szakszervezetnek bizonyos döntésekhez, vagyis fenntart egyfajta párbeszédet a munkaszervezésben.

További jellemzője a *high-road* modellnek, hogy a szakszervezetek a szakképzett munkások érdekeit erősebben képviselik, mint a szakképzetlenekéit. Ez magyarázza, hogy az alacsonyabb hozzáadott értéket előállító, szabványosítottabb termelés áthelyezéséről a gyártók több esetben meg tudták győzni a szakszervezeteket. Ezek az áttelepítések ugyanis elsősorban az alacsonyan képzett munkások munkahelyeinek tömeges elvesztését okozták. Krzywdzinski (2008) a járműipari beszállítói hálózatokat vizsgálva rámutatott, hogy az alacsonyabb végzettségű munkások által végzett munkaintenzív feladatok a 2000-es években majdnem teljesen eltűntek a német foglalkoztatási formák közül.

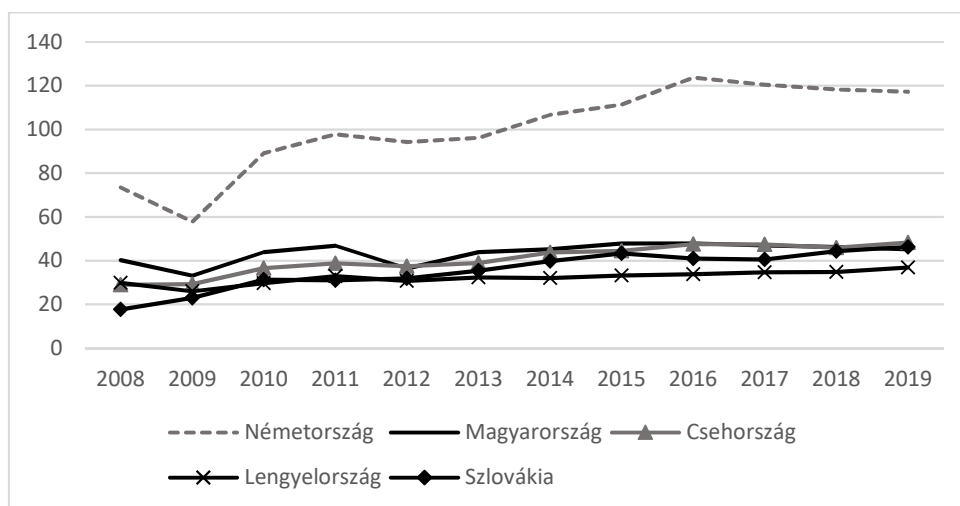
A szabványosított termelés áttelepítésével párhuzamosan egyszerre történt az egyes munkaerőpiacok erősebb összekapcsolódása, valamint a köztük levő bér- és termelékenységi különbségek új regionális hierarchiába rendeződése (17. ábra). Azáltal, hogy a német járműgyártás a képzettebb munkaerő alkalmazására szakosodott és a relokációkkal párhuzamosan leépítette a kékgalléros munkások egy részét, önmagában javulást eredményezett a termelékenységében, valamint a bérszínvonalban.¹⁰⁴ A fentiek miatt a német

---

¹⁰⁴ A 2000-es éveket követő évtizedben a német foglalkoztatási szerkezet teljesen átalakult a járműiparban (Krzywdzinski 2008). A kékgalléros munkavállalók aránya és száma is drasztikusan visszaesett az ágazaton belüli foglalkoztatottak között, míg a fehérgalléros munkaerő számának növekedése ezt részben ellensúlyozta. Az alacsony képzettséget igénylő összeszerelő műveleteket – mint például autóülések kárpitozását vagy elektronikai kábelek gyártását – már nagyon korán kitelepítették a németországi üzemekből olcsóbb kelet-közép-európai gyártóegységekbe (Krzywdzinski 2014).

munkások összessége szempontjából ellentmondásos folyamat még tovább gyengítette a kékgalléros munkások érdekvédelmi erejét, valamint tovább erősítette a német szakszervezeteknél a magasabban képzett munkások szűk csoportjának képviselőit.

17. ábra: Termelékenység (bruttó hozzáadott érték / alkalmazottak száma) a közúti járműgyártásban (ezer EUR/fő)

Forrás: Eurostat (Structural Business Statistics).

Szintén az áttelepítések következtében nőtt meg a kelet-közép-európai munkaerőpiacon a közepesen és alacsonyan képzett kékgalléros munkások száma és aránya. 2016-tól kezdődően e munkások iránti kereslet annyira megugrott, hogy e területen munkaerőhiány lépett fel, ami hozzájárult. A munkaerőhiányt az üzleti felívelésen túl a kedvezőtlen munkafeltételek miatti tartós kivándorlás is előidézte, amelyet az EU integrált munkaerőpiaca nagyban támogatott (Bernaciak 2011). A munkaerőhiány új típusú, rugalmasabb foglalkoztatási formák elterjedését hozta el a szabályozásban. A magyar járműiparon belül a kölcsönzöttmunkaerő-állomány felfutása már a 2008-as válságot követően megindult, de a 2012-es Munka Törvénykönyve ezen alternatív foglalkoztatási formák elterjedésének biztosított további jogi keretet. Mindez a munkaerő-kölcsönző vállalatoknak is kedvezett, hiszen így nagyobb befolyásuk nyílt a munkaerő-piaci folyamatok alakítására. Ezzel párhuzamosan futott fel a határozott idejű munkaszerződéses foglalkoztatás is (Meszmann 2016). Németországgal összehasonlításban tehát Kelet-Közép-Európában sokkal bizonytalanabb foglalkoztatási formák terjedtek el:

Németországgal összevetve sokkal nagyobb lett a kölcsönzöttek és a határozott idejű szerződéses foglalkoztatottak aránya, a szakszervezeti részvétel pedig jóval alacsonyabb.¹⁰⁵

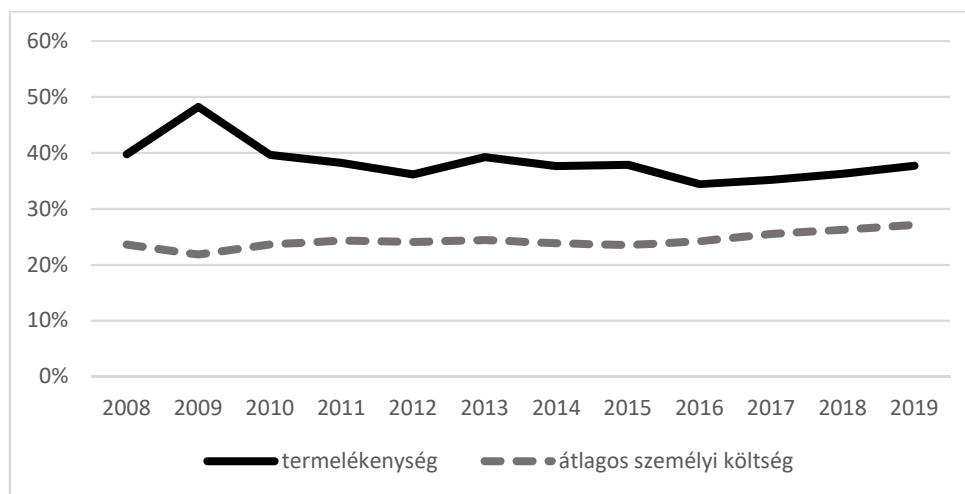
A rugalmasabb foglalkoztatási formákra azért van szükség a kelet-közép-európai járműgyártásban, mert a szabványosítás felfutásával a kékgalléros munkásokat gyorsan kell tudni mozgatni a gyártási folyamatok és a gyártósorok között, és adott esetben ezeket a mozgásokat az üzleti ciklusokhoz is hozzá kell igazítani. E munkakörök a szakképzett fehérgalléros munkások (például mérnökök vagy fejlesztők) tevékenységeihez képest bizonytalanabbak. Ráadásul e tevékenységek sokkal inkább ki vannak téve az üzleti ciklusok gyors váltakozásának. Sok esetben napi szinten dől el, hogy hány ember foglalkoztatására van szükség egy adott gyártósor mellett (Meszmann 2016; Drahokoupil és Piasna 2018). A szakszervezeti tagsága révén érdekvédelemre képes – és határozatlan idejű szerződés által védett – munkakörök száma kisebb a kelet-közép-európai járműiparban, mint a német központban, és jellemzően sokkal inkább szorítkozik a szakképzett munkások szűkebb körére.

A vállalatok úgy tudják az értékcsökkentés és válság költségeit a munkásokra hárítani, hogy a bér- és termelékenységi mutatók közötti arányokat változatlanul tartják a német anyaközpont és a régiós termelési egységek között. Bár a bérek tekintetében a 2016-os kelet-közép-európai munkaerőhiány óta látni egy felívelést a kelet-közép-európai járműiparon belül, ennek dinamikája még mindig elmarad a termelékenységi mutatók javulása mögött (18. ábra). Ebből az derül ki, hogy a termelékenységi mutatók közötti aránykülönbség kisebb, mint a bérek közötti különbség, vagyis adott kibocsátási és bérszínvonal mellett a kelet-közép-európai munkaerő nagyobb értékpluszt állít elő, mint ami a reálbér-különbségekből következne. Mindez megmutatja, hogyan működik a magyar bérmunka német járműipari cégek profitválságát ellensúlyozó tényezőként. Ráadásul – mint Drahokoupil és Piasna (2018) is kimutatták – ezek a termelékenységi ráta és bér hányados közötti különbségek különösen a szakképzett munkaerő körében igazán nagyok. A termelés áttelepítése így válik az egyik legfontosabb kompenzációs mechanizmussá a profitválságban levő járműipari vállalatok számára.

---

¹⁰⁵ A Volkswagen németországi gyáraiban 2007-ben a kölcsönzött munkaerő aránya az összes foglalkoztatotton belül 2 százalék körül, míg a kelet-közép-európai gyártóegységeiben 10 és 20 százalék között mozgott (Krzywdzinski 2008: 13).

18. ábra: A termelékenységi és az egységnyi munkaerőköltségek közötti relatív különbség a német (100%) és a kelet-közép-európai (átlag) közötti járműgyártásban

Forrás: Eurostat (Structural Business Statistics).

9. Konklúzió

Értekezésemben Magyarország nemzetközi munkamegosztásban betöltött strukturális pozíciójának évtizedekben – akár évszázadban – mérhető stabilitására kerestem a választ. Ennek érdekében a rendszerváltás előtti szocialista, majd a későbbi kapitalista társadalmi berendezkedés mögött meghúzódó integrációs folyamatokat a történetileg változó globális felhalmozási rezsimbe ágyazottan vizsgáltam meg. Christopher Chase-Dunn (1998) a félperiféria jellemzői között sorolta fel a gazdasági ciklusok nagyobb amplitúdóját – mivel válság esetén elsősorban ide helyezik át a tőkét a centrumországokból, majd aztán innen vonják ki. Ehhez hozzáteszem, hogy ezen ciklikus változások Kelet-Közép-Európában – ha az időbeli súrlódások miatt késleltetésekkel is – politikai rendszerek megváltoztatását is magukkal hozták: Kiegyezés korszaka, Horthy-korszak, szocialista és posztoszocialista korszak, Orbán-korszak. A politikai átalakulások a lehetőségekhez képest mindig újralibrálták a változó globális felhalmozási rezsimhez való integrációt és a belső intézményi rendszereket, annak érdekében, hogy a kettő egyensúlyban legyen. A politikai rendszerek gyors változásából azonban nem következik, hogy a strukturális pozíciók is változnának.

Értekezésemben a világrendszer-megközelítés alapján a mellett érveltem, hogy a kelet-közép-európai országok félperifériás jellege a helyi szocialista vagy tőkés rendszer intézményes

szerkezete mellett a másik olyan tényező volt, amely meghatározta a világrendszerbe történő beágyazás módját a fejlett technológiához való hozzáférés útjain és annak finanszírozásán keresztül. Ezen módok meglehetősen sokat változtak az időben részben a globális felhalmozási rezsimek alakulásán, részben a belső intézményi folyamatokon keresztül. A változásoknak pedig az eredménye az volt, hogy Magyarországnak sikerült fenntartani a strukturális stabilitását. Azaz a stabilitás fenntartása nem passzivitás és sikertelenség, hanem az aktív igazodás eredménye egy folyamatosan változó világban. Ugyanakkor mindenképp stabilitásról kell beszélni, mivel a fejlett technológiához való hozzáférés érdemben nem javult. A szocialista időszakban hazai kontroll alatt voltak a termelőeszközök, de gyakran nem a legfejlettebb technológiához sikerült hozzáférni nemzetközi hiteleken keresztül. A rendszerváltás óta számos esetben a legfejlettebb technológiával termelnek, de a külföldi kontroll következtében a külföldi anyavállalat dönt arról, hogy mit termeljenek (pl. standardizált, alacsony hozzáadott értékű terméket is lehet fejlett technológián keresztül létrehozni), valamint a megtermelt profit egy jelentős része kiáramlik az országból.

A dolgozatom történeti konklúziójában elsődleges fontosságú, hogy a helyi szocialista rendszerek a tőkés világrendszer részét alkották. Empirikusan bemutattam, hogy már 1917-től, az orosz/szovjet szocializmus kezdeti időszakától komoly tárgyalások folytak annak érdekében, hogy az új termelési módot megvalósítani tervező ország tőkés keretek között a legfejlettebb technológiához és külső finanszírozási formákhoz jusson. Ugyanúgy a hidegháború legnehezebb éveiben is ezen szempontok kiemelt szerepet játszottak a szocialista fejlődésben, így az Egyesült Államok által vezérelt embargók, többek között a Cocom-lista alakulása végig hatással volt a szocialista felzárkózásra. De ugyanez látszódott azon időszakokban is, amikor a II. világháború alatt és az azt követő években megélénkült a kapcsolat a két blokk között. A Szovjetunió még 1947-ben is abban volt érdekelt, hogy ezen kereskedelmi és pénzügyi kapcsolatokat a tőkés feltételrendszerek mellett fenntartsa. Dolgozatomban a fentiekből azt vezettem le, hogy a szocialista gazdaságok folyamatos önellátásra törekvésében – a Kornai ([1993] 2012) által levezetett belső intézményrendszeren túl – a külső feltételeknek is nagy hatása volt.

A szocialista rendszerek tőkés világrendszerbe történő beágyazottsága lehetőséget adott arra, hogy a félperiféria politikailag töredezett világát a globális és történeti kapitalizmus folytonos viszonyai között értelmezhettem. A folytonosság mögött meghúzódó periodicitást a regulációs iskola felhalmozási rezsime fogalmának globálissá tételével strukturáltam. Az irodalomnak megfelelően fordista(-keynesiánus) rezsimeknek neveztem az 1929-es válságot követően

meginduló, a háborút követően pedig csúcsára jutó időszakot, amely a hatvanas évek végére, hetvenes évek elejére válságba jutott. Posztfordista(-neoliberális) rezsimnek neveztem a hetvenes–nyolcvanas években kibomló, de teljességében a kilencvenes évek elejére létrejött időszakot, amely a 2008-as válsággal merült ki. Dolgozatom hozzáadott értéke e tekintetben az egyes fogalmak újradefiniálásában volt.

Az Antonio Gramsci elméletére épülő regulációs iskola fordizmus fogalma a centrumországok tapasztalatait sűrítette magába. Bár Lipietz (1987) a mellett érvelt, hogy a fordista rezsimek expanzívan elkezdett globálissá válni, azonban gondolatmenetében megőrzi a centrumországok fogalmi rendszerét, és azt alkalmazza a félperifériára. Ennek következtében a következtetése az lesz, hogy a félperiféria csak hiányosan tudta bevezetni a fordizmust. Ezzel szemben az én állításom, hogy a tőkés világrendszer az elemzési egység, és erre kell absztrahálni a fordizmus fogalmát, majd megvizsgálni annak strukturálisan különböző változatait.

A fordista fogalom központi eleme értekezésemben – Lipietz (1987) könyvével egyetértve – a termelékenységnövekedés. Ezt kombináltam a regulációs iskola azon nézetével, hogy a felhalmozási rezsimek szabályozási módjai a stabilitást a teljes társadalmi újratermelés egyensúlyának megteremtésével biztosítják. Érvelésem alapján a fordizmushoz a szakirodalom által párosított tömegtermelés és tömegfogyasztás önmagában még az Egyesült Államokban sem volt elégséges az újratermelési rendszer fenntartásához. Az USA-ban működő rezsimek működéséhez legalább ilyen fontos volt a külső kereslet megteremtése. A tömegfogyasztás önmagában ugyanis nem volt képes felszívni a tömegtermelés árukínálatát, így a Marshall-terven és a McArthur-terven keresztül új piacokat kellett generálni. Ezen piacok pedig elsősorban Nyugat-Európa és Kelet-Ázsia voltak. Az egész rendszer nemzetközi szabályozását a Bretton Woods-i monetáris rendszer és intézményei biztosították.

Latin-Amerika és Kelet-Európa országainak is reagálnia kellett a termelékenységgjavulásra. Ezen országok az importhelyettesítő iparosításon keresztül próbálták a felzárkózásukat biztosítani. Előbbi térség ezt nagymértékben a külföldi működő tőkére, utóbbi a hitelből megvásárolt külföldi licencekre alapozta. Az önálló törekvések illeszkedtek a fordizmus logikájához. A termelési mód az egy gyáron belüli teljes termelési vertikumból indul ki, ez biztosította akkoriban a minél nagyobb standardizáció kifejlesztésének a lehetőségét, valamint a mérethatékonyt. A latin-amerikai országok ugyan nem tudták biztosítani a tömegfogyasztást, a szocialista blokkot ráadásul hiánygazdaság jellemezte, azonban érvelésem szerint ezek nem is szükséges feltételei a globális fordista felhalmozási rezsimnek.

A fordista modell stabilitása azonban a hetvenes évekre kimerült. A Marshall-terv a negyvenes évek végétől az árukihelyezéseivel párhuzamosan tőkekihelyezéssel is elősegítette az amerikai tőkeabszorpciót, ugyanakkor az újonnan lekötött tőke egy idő után további árukat hozott létre, így tovább növelve a globális árukínálatot. A túltermelési válság elkerülése felértékelte a latin-amerikai és kelet-európai piacokat. A globálisan megélnkült kereskedelem és tőkemozgások – amelyeket a hatvanas években konvertibilissá váló nyugat-európai és japán deviza is hajtott – azonban szétfeszítették a rendszer kereteit. Az Egyesült Államok számára a Bretton Woods-i rendszer előnyeit ekkorra már meghaladták a költségei, elsősorban a folyamatosan növekvő dollárigény okozta felértékelődés. Így végül 1971-ben egyoldalúan felmondta a szerződést. Latin-Amerika és Kelet-Európa pedig az importhelyettesítő iparosítással szembenő szabályozások bevezetését kezdeményezte, valamint a kedvező beruházási lehetőségek kísértését többletfinanszírozás bevonásával oldotta meg. Azaz konklúzióm szerint a hetvenes évek nyugati stagflációja, valamint az importhelyettesítő iparosítás kimerülése a globális fordizmus felhalmozási rezsimének a válságtünetei. Ehhez hasonlóan együtt kell értékelni a globálisan csökkenő profitabilitást és a félperiféria eladósodását is a hetvenes években.

A posztfordista-neoliberális felhalmozási rezsím újraértelmezésénél már más a helyzet. A korszakot ugyanis a kilencvenes évek liberalizációját követően gyakran egységesen globálisnak értelmezi a szakirodalom, ez a „globalizáció” időszaka. Ezért szemben a fordizmus leszűkítő értelmezésével, itt a strukturálisan különböző rendszerek eltérő szabályozásaira egységesen használták ugyanazt a kifejezést: a neoliberális gyakorlatok alatt egyszerre értették a reagani-thatcheri gazdaságpolitikát, a (fél)periféria szabályozására szabott Washingtoni Konszenzust, de akár az új korszak kreatív, vállalkozó, önkizsákmányoló, a munkaerejét tudatosan újratermelő embereket megteremtő biopolitikát is.

A posztfordista felhalmozási rezsím központi elemeként – Harvey (1989) alapján – a rugalmasság (*flexibility*) megteremtését rögzítettem. Ez a rugalmasság határozta meg a társadalmi újratermelés minden dimenzióját – termelés, munkaszervezés, fogyasztás, kereskedelem, tőkeáramlás –, térben különböző módokon. Az új időszak további változása, hogy a hegemon USA szerepe is megváltozott a világban: a fordizmus időszakát jellemző áru- és tőke kiviteli szerepe átváltott áru- és tőkebehozatali pozícióvá. Mindezt részben a Marshall-terv, valamint a Bretton Woods-i rendszer által megalapozott dollárban denominált hatalmas devizatartalék tette lehetővé.

A posztfordista-neoliberális felhalmozási rezsím a rugalmasítás által lehetővé tette a termelés olcsóbbá tételét, valamint másik oldalról folyamatosan új keresletet generált. Előbbiben

elsődleges szerepet töltött be a termelési tevékenységek fragmentálása és azok értékláncokba szervezése. A szakirodalom többnyire külön tárgyalja az iparági értékláncok és a vállalati értékláncok kérdését. Dolgozatomban azonban arra jutok, hogy félperifériás szempontból fontos egy egységes keretben tárgyalni a két kérdést. Magyarországon például a globális értéklánc minden szintje jelen van, többségében azonban külföldi vállalatok leányvállalatairól van szó. Mind a globális értéklánc szintje, mind a vállalat tulajdonlása hatással van a helyi vállalat értékelsajátítására.

A fentiekben bemutattam, hogy a félperifériás tapasztalatokat hogyan tudtam felhasználni a globális felhalmozási rezsimek újraértelmezésére. A hazai intézményi viszonyok egyszerre, egymással (aszimmetrikus) kölcsönhatásban változtak a világgazdasági eseményekkel. A különböző felhalmozási rezsimekben ugyan másképp fért hozzá Magyarország a fejlett technológiához, és azt más módokon finanszírozta, de ezen módok a globális függőségi viszonyokat nem befolyásolták. Dolgozatomban levezetem, hogy a fordista időszakban a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának kulcsszerepe lehetett volna a külső integráció fejlesztésében, azonban a tagországok különböző útfüggőségeiből eredő érdekkonfliktusok a nagy reformokat mindig meggátolták. A komplementaritás helyett versengővé váló kapcsolatok szétfeszítették a szocialista együttműködést. A KGST-t egy ponton külön-külön egyik tagországnak sem volt érdeke fenntartani, de összeomlása az egész térség gazdasági növekedését visszavetette.

Érveim szerint a kimerült importhelyettesítő országok, valamint a profitválsággal küzdő centrumországok regionális kapcsolataiból jöttek létre a globális értékláncok, relokációk döntő többsége. A hazai rendszerváltást követő reintegráció a kilencvenes években nem egy történeti viszonyokból kiszakadt tőkés rendszerben valósult meg, hanem egy éppen Magyarországgal együtt és Magyarország által átalakulóban lévő kapitalizmusban történt. A kapitalizmus mindig is történeti volt, és ez a történetisége a termelésen belül is megjelent. Ahogy erre Vernon termékéletciklus-modelljén keresztül rávilágítok. A modell szerint ugyanis nem csak az a kérdés, hogy egy ország vagy vállalat melyik termék gyártására vagy tevékenység elvégzésére szakosodik, hanem hogy azt mikor teszi. Így érveim szerint az elektromos autók hazai gyártásában rejlő lehetőségeket is óvatosan kell értékelni. Az idetelepülésük ugyanis nem azt biztosítja, hogy Magyarország feljebb kerüljön a globális ranglétrán, hanem azt, hogy ne kerüljön lejjebb. A hazai gyártásuk egyszerre gátolja a lecsúszást és korlátozza a feljebb lépés lehetőségét is.

Az értekezésem elsősorban elméleti dolgozat, még ha az elméletet egy történeti narratíván keresztül empirikusan mutatom is be. Éppen ezért egy fontos továbbfejlesztési lehetősége a dolgozatomnak, hogy egy vállalati esettanulmányon keresztül mutassam be a félperifériás integrációt. Erre alkalmas lehet például a járműipari Rábáról készített esettanulmány a dolgozatban vázolt elméleti kereten keresztül. Az 1896-ban alakult járműipari cég végig sikeres volt a fejlett technológia megszerzésében és alkalmazásában, és aktívan igazodott a globális autóipari átalakítások nyújtotta lehetőségekhez. Rajta keresztül nyomon lehet követni a globális, ezen belül pedig a KGST-n belüli integráció módjait. A finanszírozási módnál a szocializmus alatt a Magyar Nemzeti Bankon keresztül kapcsolódott a globális pénzpiacokhoz, a rendszerváltást követően az Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.-n keresztül részben külföldi működő tőke óvatos bevonásával, részben a Budapesti Értéktőzsdén keresztül oldotta meg a finanszírozását, majd a 2010-es években a Magyar Állam vásárolta meg. A függő fejlődés megértéséhez az esettanulmánynak fontos része kell, hogy a globális iparág, a szabályozói környezet (pl. Cocom-lista), a technológiát vagy finanszírozást nyújtó aktorok globális helyzetének a bemutatása.¹⁰⁶

Összességében Magyarország félperifériás helyzetében a sokáig egyre nyitottabbá és globalizáltabbá váló világgazdaságba való beágyazódásból – ami a belső intézmények tőkés átalakulásával és a külgazdasági liberalizációval járt együtt – nem következett automatikusan a felzárkózás a centrumországokhoz. Így hiába tapasztalt az ország 1945 óta két teljesen különböző társadalmi és gazdasági berendezkedést, az eltérések ellenére a strukturális pozíció a nemzetközi munkamegosztásban változatlan maradt. A dolgozat e folyamat megértéséhez kívánt hozzájárulni elemzéseivel.

Irodalomjegyzék

- Abelshausen, Werner (1995): Two Kinds of Fordism: On the Differing Roles of the Industry in the Development of the Two German States. In: *Fordism Transformed: The Development of Production Methods in the Automobile Industry*. Szerk.: Haruhito Shiomi és Kazuo Wada. Oxford University Press.
- Acemoglu, Daron, Philippe Aghion és Fabrizio Zilibotti (2006): Distance to Frontier, Selection,

---

¹⁰⁶ Egy ilyen esettanulmány vázlatát már a Coca-Cola kőbányai termelése kapcsán elkészítettem (Pinkasz 2022a).

- and Economic Growth. In: *Journal of the European Economic Association*, 4(1): 37–74.
- Aglietta, Michel (1979): *A Theory of Capitalist Regulation: The US Experience*. Verso.
- Amin, Ash és Nigel Thrift (szerk.) (1994): *Globalization, Institutions and Regional Development in Europe*. Oxford University Press.
- Amin, Samir (1976): *Unequal Development: An Essay on the Social Formations of Peripheral Capitalism*. Monthly Review Press.
- Amsden, Alice H. (1992): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford University Press.
- Antal Attila (szerk.) (2019): *Neoliberális hegemonia Magyarországon: Elemzés és kritika*. Noral Libro.
- Antal Attila (2021): *Chicago a Dimitrov téren: Neoliberalizmus és a Kádár-rendszer*. Napvilág.
- Antal László (1979): *Fejlődés, kitérővel: A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években*. Pénzügykutató Intézet.
- Antalóczy Katalin és Botos Katalin (1990): *Lesz-e konvertibilis a forint? A kliringtől a konvertibilitásig*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Architectuul (é. n.): The Île Seguin Renault Factory. Interneten: <https://architectuul.com/architecture/the-ile-seguin-renault-factory> (letöltve: 2022.08.09.).
- Arrighi, Giovanni (1966): The Political Economy of Rhodesia. In: *New Left Review*, I/39: 35–65.
- Arrighi, Giovanni (szerk.) (1985): *Semiperipheral Development: The Politics of Southern Europe in the Twentieth Century*. Sage.
- Arrighi, Giovanni (1990): The Developmentalist Illusion: A Reconceptualization of the Semiperiphery. In: *Semiperipheral States in the World-Economy*. Szerk.: William G. Martin. Greenwood Press: 11–42. [Magyarul (2014): A fejlődés illúziója: A félperiféria koncepciójának megújítása. In: *Eszmélet*, 26(103): 159–192.]
- Arrighi, Giovanni (1994): *The Long Twentieth Century: Money, Power, and the Origins of Our Times*. Verso.
- Arrighi, Giovanni (1997): Globalization, State Sovereignty, and the 'Endless' Accumulation of Capital. Interneten: <http://www.binghamton.edu/fbc/archive/gairvn97.htm> (letöltve: 2022.09.24.).
- Arrighi, Giovanni (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the 21st Century*. Verso.

- Arrighi, Giovanni és Beverly J. Silver (szerk.) (1999): *Chaos and Governance in the Modern World System*. University of Minnesota Press.
- Arrighi, Giovanni, Beverly J. Silver és Benjamin D. Brewer (2003): Industrial Convergence, Globalization, and the Persistence of the North–South Divide. In: *Studies in Comparative International Development*, 38(1): 3–31. [Magyarul (2011): Ipari konvergencia, globalizáció és az észak–dél szakadék. In: *Globalizáció és fejlődés: Kritikai fejlődéstanulmányok: Szöveggyűjtemény*. Szerk.: Scheiring Gábor és Boda Zsolt. Új Mandátum – Védegylet: 151–183.]
- Artner, Annamária (2018): Is Catching Up Possible? The Example of Central and Eastern Europe. In: *Science & Society*, 82(4): 502–530.
- Ausch Sándor (1969): *A KGST-együttműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bailes, Kendall E. (1974): The Politics of Technology: Stalin and Technocratic Thinking among Soviet Engineers. In: *The American Historical Review*, 79(2): 445–469.
- Bair, Jennifer (2005): Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back, Going Forward. In: *Competition & Change*, 9(2): 153–180.
- Bair, Jennifer (szerk.) (2009): *Frontiers of Commodity Chain Research*. Stanford University Press.
- Bair, Jennifer és Marion Werner (szerk.) (2011a): Commodity Chains and the Uneven Geographies of Global Capitalism: A Disarticulations Perspective. In: *Environment and Planning A: Economy and Space*, 43(5).
- Bair, Jennifer és Marion Werner (2011b): The Place of Disarticulations: Global Commodity Production in La Laguna, Mexico. In: *Environment and Planning A*, 43(5): 998–1015.
- Bajomi Anna Zsófia és Pinkasz András (2018): Eladósodottság és hátralekosság. In: *Éves jelentés a lakhatási szegénységről*. Szerk.: Pósfai Zsuzsanna, Jelinek Csaba és Czirfusz Márton. Habitat for Humanity Magyarország. Interneten: <https://habitat.hu/mivel-foglalkozunk/lakhatasi-jelentesek/lakhatasi-jelentes-2018/eladosodottsag-es-hatralekossag/> (letöltve: 2022.09.24.).
- Baldwin, Richard (2011): *Trade and Industrialisation After Globalisation's 2nd Unbundling: How Building and Joining a Supply Chain Are Different and Why It Matters*. National Bureau of Economic Research Working Paper, 17716.
- Ban, Cornel (2012): Sovereign Debt, Austerity, and Regime Change: The Case of Nicolae Ceausescu's Romania. In: *East European Politics and Society*, 26(4): 743–776.

- Bandelj, Nina (2009): The Global Economy as Instituted Process: The Case of Central and Eastern Europe. In: *American Sociological Review*, 74(1): 128–149.
- Baran, Paul A. és Paul M. Sweezy (1970): *Monopoly Capital: An Essay on the American Economic and Social Order*. Penguin Books.
- Baráth Magdolna (2017): *A szovjet tényező: Szovjet tanácsadók Magyarországon*. Gondolat.
- Barla-Szabó Ödön (1971): *Az 1920-as évek gazdasági vitái a Szovjetunióban*. Kossuth.
- Barna Emília, Csányi Gergely és Éber Márk Áron (szerk.) (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, 26.
- Barrientos, Stephanie, Gary Gereffi és Arianna Rossi (2011): Economic and Social Upgrading in Global Production Networks: A New Paradigm for a Changing World. In: *International Labour Review*, 150(3–4): 319–340.
- Barro, Robert J. és Herschel I. Grossman (1974): Suppressed Inflation and the Supply Multiplier. In: *The Review of Economic Studies*, 41(1): 87–104.
- Barro, Robert J. és Herschel I. Grossman (1976): *Money, Employment and Inflation*. Cambridge University Press.
- Barta Györgyi (2012): A kelet-közép-európai járműgyártás európai összefüggései. In: *Járműipar és regionális versenyképesség: Nyugat- és Közép-Dunántúl a kelet-közép-európai térségben*. Szerk.: Rechnitzer János és Smahó Melinda. Universitas-Győr: 27–63.
- Barta, Györgyi, Márton Czirfusz és György Kukely (2008): Re-Industrialization in the World and in Hungary. In: *European Spatial Research and Policy*, 15(2): 5–26.
- Bartha Eszter (2009): *A munkások útja a szocializmusból a kapitalizmusba Kelet-Európában 1968–1989*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartha Eszter (2011): *Magányos harcosok: Munkások a rendszerváltás utáni Kelet-Németországon és Magyarországon*. L'Harmattan – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék.
- Bartlett, David és Anna Seleny (1998): The Political Enforcement of Liberalism: Bargaining, Institutions, and Auto Multinationals in Hungary. In: *International Studies Quarterly*, 42(2): 319–338.
- Becker, Joachim (2016): Europe's Other Periphery. In: *New Left Review*, II/99: 39–64.
- Becker, Joachim, Johannes Jäger és Rudy Weissenbacher (2015): Uneven and Dependent Development in Europe: The Crisis and Its Implications. In: *Asymmetric Crisis in Europe and Possible Futures: Critical Political Economy and Post-Keynesian Perspectives*. Szerk.: Johannes Jäger és Elisabeth Springler. Routledge: 81–97.

- Békés Csaba (2004): *Európából Európába: Magyarország konfliktusok keresztüzében, 1945–1990*. Gondolat.
- Bekker Zsuzsa (1995): A trendvonalról a századvégen, avagy megszabadulhatunk-e a múlttól?
In: *Közgazdasági Szemle*, 42(4): 420–430.
- Benczes, István (2016): From Goulash Communism to Goulash Populism: The Unwanted Legacy of Hungarian Reform Socialism. In: *Post-Communist Economies*, 28(2): 146–166.
- Berend T. Iván (1979): *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon, 1945–1975*. Kossuth.
- Berend T. Iván (1988): *A magyar gazdasági reform útja*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1960): *The Development of the Manufacturing Industry in Hungary, 1900–1944*. Akadémiai.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1974): *Economic Development in East–Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Columbia University Press.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1977): *East Central Europe in the 19th and 20th Centuries*. Akadémiai.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1979): *Underdevelopment and Economic Growth: Studies in Hungarian Social and Economic History*. Akadémiai.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1982): *The European Periphery and Industrialization, 1780–1914*. Akadémiai.
- Berend, Iván T. és György Ránki (1985): *The Hungarian Economy in the Twentieth Century*. St. Martin's Press.
- Bernaciak, Magdalena (2011): Trade Union Responses to Cross-Border Competition in the Enlarged EU: Evidence from the Automotive and the Construction Sectors. PhD disszertáció, Central European University.
- Bernaciak, Magdalena és Vera Šćepanović (2010): Challenges of Upgrading: The Dynamics of East Central Europe's Integration into the European Automotive Production Networks. In: *Industrielle Beziehungen*, 17(2): 123–146.
- Blanchard, Olivier ([1997] 2006): *A posztkommunista átmenet közgazdaságtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Blanchard, Olivier, Rudiger Dornbusch, Paul Krugman, Richard Layard és Lawrence H. Summers (1991): *Reform in Eastern Europe*. MIT Press.
- Blanchard, Olivier, Kenneth Froot és Jeffrey D. Sachs (1994): *The Transition in Eastern Europe. Vol. 1: Country Studies*. National Bureau of Economic Research.

- Blanton, Robert G. (1999): Trading Blocs and the Capitalist World-Economy: Insights and Evidence. In: *Sociological Inquiry*, 69(2): 187–215.
- [BLS] Bureau of Labor Statistics (1991): *Economic Statistics for Economies in Transition: Eastern Europe in the 1990s*. Bureau of Labor Statistics.
- Boatcă, Manuela (2014): *Beyond Classical Concepts of Social Inequality: A Postcolonial Perspective on Global Inequality and Stratification*. Ashgate.
- Bockman, Johanna (2007): The Origins of Neoliberalism between Soviet Socialism and Western Capitalism: „A Galaxy without Borders”. In: *Theory and Society*, 36(4): 343–371.
- Bockman, Johanna (2011): *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford University Press.
- Bockman, Johanna (2015): Socialist Globalization against Capitalist Neocolonialism: The Economic Ideas behind the New International Economic Order. In: *Humanity: An International Journal of Human Rights Humanitarianism and Development*, 6(1): 109–128.
- Bockman, Johanna és Gil Eyal (2002): Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism. In: *American Journal of Sociology*, 108(2): 310–352. [Magyarul (2014): Kelet-Európa mint a közgazdaságtani tudás laboratóriuma: A neoliberalizmus transznacionális gyökerei. In: *Fordulat*, 21: 102–149.]
- Bognár József (1976): *Világgazdasági korszakváltás: Tanulmányok és beszélgetések*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bohle, Dorothy (2006): Neoliberal Hegemony, Transnational Capital and the Terms of the EU’s Eastward Expansion. In: *Capital & Class*, 30(1): 57–86
- Bohle, Dorothee és Béla Greskovits (2007): Neoliberalism, Embedded Neoliberalism, and Neocorporatism: Towards Transnational Capitalism in Central-Eastern Europe. In: *West European Politics*, 30(3): 443–466
- Bohle, Dorothee és Béla Greskovits (2012): *Capitalist Diversity on Europe’s Periphery*. Cornell University Press.
- Bolz, Klaus (1977): Tripartite Industrial Cooperation: A Western View. In: *East-West Cooperation in Business: Inter-Firm Studies*. Szerk.: Christopher T. Saunders. Springer: 79–88.
- Botka Lászlóné, Kiss Gábor és Török Gábor (1995): *A csődtörvény magyarázata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Botos Katalin (1978): *Pénzügyek a KGST-ben*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Botos Katalin (1987): *Világméretű pénzügyi egyensúlyhiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Botos Katalin, Patai Mihály és Szalkai István (1980): *Pénzügyek és nemzetközi gazdasági kapcsolataink*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Boyer, Robert (1990): *The Regulation School: A Critical Introduction*. Columbia University Press.
- Boyer, Robert és Yves Saillard (szerk.) (2002): *Régulation Theory: The State of the Art*. Routledge.
- Bozzai Rita és Farkas Zoltán (1990): *Hitelválság: Adósságaink története*. Morál.
- Böröcz, József (1992): Dual Dependency and Property Vacuum: Social Change on the State Socialist Semiperiphery. In: *Theory and Society*, 21(1): 77–104. [Magyarul (1992): Kettős függőség és tulajdonvákuum: Társadalmi átalakulás az államszocialista félperiférián. In: *Szociológiai Szemle*, 2(3): 3–20.
- Böröcz, József (1999): From Comprador State to Auctioneer State: Property Change, Realignment, and Peripheralization in Post-State-Socialist Central and Eastern Europe. In: *States and Sovereignty in the Global Economy*. Szerk.: David A. Smith, Dorothy J. Solinger és Steven C. Topik. Routledge: 193–209
- Böröcz, József (2006): Goodness Is Elsewhere: The Rule of European Difference. In: *Comparative Studies in Society and History*, 48(1): 110–138.
- Böröcz, József (2009): *The European Union and Global Social Change: A Critical Geopolitical-Economic Analysis*. Routledge.
- Böröcz, József (2012): Hungary in the European Union: 'Catching Up', Forever. In: *Economic and Political Weekly*, 47(23): 22–25. [Magyarul (2014): Magyarország az Európai Unióban: Az „örök” felzárkózó. In: *Fordulat*, 21: 88–100.]
- Böröcz József (2017): *Hasított fa: A világrendszer-elmélettől a globális struktúraváltásokig*. L'Harmattan.
- Brada, Josef C. (1985): Soviet Subsidization of Eastern Europe: The Primacy of Economics over Politics? In: *Journal of Comparative Economics*, 9(1): 80–92.
- Braverman, Harry (1974): *Labour and Monopoly Capital: The Degradation of Work in the Twentieth Century*. Monthly Review Press
- Brenner, Robert (2000): The Boom and the Bubble. In: *New Left Review*, II/6: 5–43.
- Brenner, Robert (2004): New Boom or New Bubble? In: *New Left Review*, II/25: 57–100.

- Brenner, Robert (2006): *The Economics of Global Turbulence: The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945–2005*. Verso.
- Brus, Włodzimierz (1967): *A szocialista gazdaság működésének általános problémái*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Brus, Włodzimierz (1992): From Revisionism to Pragmatism: Sketches to a Self-Portrait of a 'Reform Economist'. In: *Reform and Transformation in Eastern Europe: Soviet-type Economics on the Threshold of Change*. Szerk.: János Mátyás Kovács és Márton Tardos. Routledge: 124–129.
- Bruszt, László és Julia Langbein (szerk.) (2020a): Market Integration and Room for Development in the Peripheries. In: *Review of International Political Economy*, 27(5).
- Bruszt, László és Julia Langbein (2020b): Manufacturing Development: How Transnational Market Integration Shapes Opportunities and Capacities for Development in Europe's Three Peripheries: Introduction to the Special Issue. In: *Review of International Political Economy*, 27(5): 996–1019.
- Bunce, Valerie (1985): The Empire Strikes Back: The Evolution of the Eastern Bloc from a Soviet Asset to a Soviet Liability. In: *International Organization*, 39(1): 1–46.
- Bunce, Valerie (1995): Should Transitologists Be Grounded? In: *Slavic Review*, 54(1): 111–127.
- Callon, Michel (1987): Society in the Making: Technology as a Tool for Sociological Analysis. In: *The Social Construction of Technical Systems: New Directions in the Sociology and History of Technology*. Szerk.: Wiebe E. Bijker, Thomas P. Hughes és Trevor J. Pinch. MIT Press. [Magyarul (2005): Alakuló társadalom. A technika, mint a szociológiai elemzés eszköze. In: *Replika*, 51–52: 89–105.]
- Cardoso, Fernando Henrique (1972): Dependency and Development in Latin America. In: *New Left Review*, I/74: 83–95.
- Cardoso, Fernando Henrique és Enzo Faletto (1979): *Dependency and Development in Latin America*. University of California Press.
- Cardozo, Michael H. (1953): Foreign Aid Legislation Time for a New Look. In: *Cornell Law Review*, 38(2): 161–184.
- Carew, Anthony (1987): *Labour Under the Marshall Plan: The Politics of Productivity and the Marketing of Management Science*. Manchester University Press.
- Chase-Dunn, Christopher K. (1980): Socialist States in the Capitalist World-Economy. In: *Social Problems*, 27(5): 505–525.

- Chase-Dunn, Christopher (1998): *Global Formation: Structures of the World-Economy. (Updated Version.)* Rowan and Littlefield.
- Chase-Dunn, Christopher (1999): Globalization: A World-Systems Perspective. In: *Journal of World-Systems Research*, 5(2): 186–215.
- Chirot, Daniel (szerk.) (1989): *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century*. University of California Press.
- Chirot, Daniel és Thomas D. Hall (1982): World-System Theory. In: *Annual Review of Sociology*, 8(1): 81–106.
- Cieślik, Ewa (2014): Post-Communist European Countries in Global Value Chains. In: *Ekonomika*, 93(3): 25–38.
- Cieślik, Ewa, Jadwiga Biegańska és Stefania Środa-Murawska (2016): The Intensification of Foreign Trade in Post-Socialist Countries and Their Role in Global Value Chains. In: *Acta Oeconomica*, 66(3): 465–487.
- Clark, Cal és Donna Bahry (1983): Dependent Development: A Socialist Variant. In: *International Studies Quarterly*, 27(3): 271–293.
- Clark, Colin (1939): *A Critique of Russian Statistics*. Macmillan and Co.
- Cliff, Tony (1974): *State Capitalism in Russia*. Pluto Press.
- Coe, Neil M., Peter Dicken és Martin Hess (2008): Global Production Networks: Realizing the Potential. In: *Journal of Economic Geography*, 8(3): 271–295.
- Coe, Neil M., Martin Hess, Henry Wai-chung Yeung, Peter Dicken és Jeffrey Henderson (2004): 'Globalizing' Regional Development: A Global Production Networks Perspective. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 29(4): 468–484.
- Coe, Neil M. és Henry Wai-Chung Yeung (2015): *Global Production Networks: Theorizing Economic Development in an Interconnected World*. Oxford University Press.
- Coe, Neil M és Henry Wai-chung Yeung (2019): Global Production Networks: Mapping Recent Conceptual Developments. In: *Journal of Economic Geography*, 19(4): 775–801.
- Comisso, Ellen és Paul Marer (1986): The Economics and Politics of Reform in Hungary. In: *International Organization*, 40(2): 421–454.
- Committee on Foreign Affairs (1950): *Yugoslav Emergency Relief Assistance Act of 1950: Hearings Before the Committee on Foreign Affairs, House of Representatives, Eighty-First Congress, Second Session, on H.R. 9853, A Bill to Promote the Foreign Policy and Provide for the Defense and General Welfare of the United States by Furnishing Emergency Relief Assistance to Yugoslavia*. US Government Printing Office.

- Crouch, Colin (2009): Privatised Keynesianism: An Unacknowledged Policy Regime. In: *The British Journal of Politics and International Relations*, 11(3): 382–399. [Magyarul (2012): Privatizált Keynesianizmus: Egy el nem ismert közpolitikai rendszer. In: *Fordulat*, 20: 48–71.]
- Crump, Laurien és Simon Godard (2018): Reassessing Communist International Organisations: A Comparative Analysis of COMECON and the Warsaw Pact in Relation to their Cold War Competitors. In: *Contemporary European History*, 27(1): 85–109.
- Czaban, Laszlo és Jeffrey Henderson (2003): Commodity Chains, Foreign Investment, and Labour Issues in Eastern Europe. In: *Global Networks*, 3(1): 171–196.
- Czakó Katalin (2014): Az Audi Hungaria Motor Kft. hatása a helyi gazdasági és társadalmi folyamatokra. In: *Tér és Társadalom*, 28(2): 188–198.
- Csaba László (1984): *Kelet-Európa a világgazdaságban: Alkalmazkodás és gazdasági mechanizmus*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Csaba, László (1991–1992): What Comes After COMECON? In: *Soviet and East European Foreign Trade*, 27(4): 37–54.
- Csaba László (1995): A KGST-ből az Unióba. In: *Európai Szemle*, 6(1): 53–73.
- Csaba László (1998): A második reformtól a rendszerváltozáson át a szociális piacgazdaságba (1970–1996). In: Szamuely László és Csaba László: *Rendszerváltozás a közgazdaságtanban – közgazdaságtan a rendszerváltozásban*. Közgazdasági Szemle Alapítvány: 71–185.
- Csikós-Nagy Béla (1942): *Nagytergázaság: Elmélet és politika*. Gergely R. Könyvkereskedése.
- Csikós-Nagy Béla (1963): Kritikai megjegyzések a világpiaci árbázisú árrendszerhez. In: *Közgazdasági Szemle*, 10(9): 1077–1084.
- Csurgó Dénes et al. (2019): Kapitalizmus és klímaváltozás. In: *Fordulat*, 25.
- Dahl, Robert A. (1993): Why All Democratic Countries Have Mixed Economies. In: *Democratic Community*, 35: 259–282.
- Desai, Padma (1986): Is the Soviet Union Subsidizing Eastern Europe? In: *European Economic Review*, 30(1): 107–116.
- Dicken, Peter (2015): *Global Shift: Mapping the Changing Contours of the World Economy*. The Guilford Press.
- Dicken, Peter, Philip F. Kelly, Kris Olds és Henry Wai-chung Yeung (2001): Chains and Networks, Territories and Scales: Towards an Analytical Framework for the Global Economy. In: *Global Networks*, 1(2): 89–112.

- Dicken, Peter és Nigel Thrift (1992): The Organization of Production and the Production of Organization: Why Business Enterprises Matter in the Study of Geographical Industrialization. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 17(3): 279–291.
- Dohan, Michael R. (1976): The Economic Origins of Soviet Autarky 1927/28–1934. In: *Slavic Review*, 35(4): 603–635.
- Doner, Richard F. és Ben Ross Schneider (2016): The Middle-Income Trap: More Politics than Economics. In: *World Politics*, 68(4): 608–644.
- Dragomir, Elena (2015): The Creation of the Council for Mutual Economic Association As Seen from the Romanian Archives. In: *Historical Research*, 88(240): 355–379.
- Drahokoupil, Jan (2009): *Globalization and the State in Central and Eastern Europe: The Politics of Foreign Direct Investment*. Routledge.
- Drahokoupil, Jan és Béla Galgóczi (2015): Introduction: Foreign Direct Investment in Eastern and Southern European Countries: Still an Engine of Growth? In: *Foreign Investment in Eastern and Southern Europe After 2008: Still a Lever Growth?* Szerk.: Béla Galgóczi, Jan Drahokoupil és Magdalena Bernaciak. European Trade Union Institute: 19–35.
- Drahokoupil, Jan, Martin Myant és Stefan Domonkos (2012): The Automotive Industry: Employment Relations with Imported Technology. In: Miroslav Beblavý, Lucia Kureková, Jan Drahokoupil, Martin Myant és Stefan Domonkos: *Linking Labour Regimes and Technological Innovation in Central and Eastern Europe: The Case of Automotive and Software Industries*. Neujobs Working Paper, 6.2.: 6–28. Interneten: http://www.neujobs.eu/sites/default/files/publication/2012/09/NEUJOBS%20Working%20Paper%20Del.6.2_edited%20-%20FINAL%20-%202023.11.2012.pdf (letöltve: 2021.03.06.).
- Drahokoupil, Jan és Agnieszka Piasna (2018): Dependent Market Economies and Wage Competition in Central and Eastern Europe. In: *Market Liberalism and Economic Patriotism in the Capitalist World-System*. Szerk.: Tamás Gerőcs és Miklós Szanyi. Palgrave: 43–66.
- Dunn, Elizabeth C. (2004): *Privatizing Poland: Baby Food, Big Business, and the Remaking of the Polish Working Class*. Cornell University Press.
- Dunning, John H. és Sarianna M. Lundan (2008): *Multinational Enterprises and the Global Economy*. Edward Elgar.

- Éber Márk Áron (2014): A centrum hitele: A magyar állam külső eladósodásának történetéről. In: *Fordulat*, 21: 64–86.
- Éber Márk Áron (2020): *A csepp: A félperifériás magyar társadalom osztályszerkezete*. Napvilág.
- Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Geröcs Tamás és Jelinek Csaba (2019): 2008–2018: Válság és hegemonia Magyarországon. In: *Fordulat*, 26: 28–75.
- Éber Márk Áron, Gagyai Ágnes, Geröcs Tamás, Jelinek Csaba és Pinkasz András (2014): 1989: Szempontok a rendszerváltás globális politikai gazdaságtanához. In: *Fordulat*, 21: 10–63.
- [ECE 1988] Economic Commission for Europe (1988): *East-West Joint Ventures: Economic, Business, Financial and Legal Aspects*. United Nations.
- Economic Cooperation Administration (1985): Economic Aid to Yugoslavia: No. 912, ISAC files, lot 53D443. In: *Foreign Relations of the United States, 1951, Europe: Political and Economic Developments, Volume IV, Part 2*. Szerk.: William Z. Slany et al. US Government Printing Office.
- Interneten: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1951v04p2/d447> (letöltve: 2022.04.14.).
- Előd Fruzsina (2019): Felfüggesztették a Mercedes kecskeméti gyárépítését. In: index.hu, május 15. Interneten: https://index.hu/gazdasag/2019/05/15/daimler_kecskemet_mercedes_leallas_bovites_gyar/ (letöltve: 2021.03.06.).
- Emmanuel, Arghiri (1972): *Unequal Exchange: A Study of the Imperialism of Trade*. Monthly Review Press.
- Erdős Tibor (2012): Egykulcsos jövedelemadó és gazdasági növekedés. In: *Közgazdasági Szemle*, 59(2): 109–138.
- Evans, Peter (1979): *Dependent Development: The Alliance of Multinational, State, and Local Capital in Brazil*. Princeton University Press.
- Evans, Peter (1995): *Embedded Autonomy: States and Industrial Transformation*. Princeton University Press.
- Eyal, Gil (2000): Anti-Politics and the Spirit of Capitalism: Dissidents, Monetarism, and the Czech Transition to Capitalism. In: *Theory and Society*, 29(1): 49–92. [Magyarul (2014): Antipolitika és a kapitalizmus szelleme: Disszidensek, monetaristák és a cseh rendszerváltás. In: *Fordulat*, 21: 217–264.]

- Eyal, Gil, Iván Szelényi és Eleanor R. Townsley (1998): *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. Verso.
- Fabry, Adam (2019a): Neoliberalism, Crisis and Authoritarian–Ethnicist Reaction: The Ascendancy of the Orbán Regime. In: *Competition & Change*, 23(2): 165–191.
- Fabry, Adam (2019b): *The Political Economy of Hungary: From State Capitalism to Authoritarian Neoliberalism*. Palgrave MacMillan.
- Falusné Szikra Katalin (1967): A létszám és a termelékenység szerepe az európai szocialista országok gazdasági növekedésében. In: *Közgazdasági Szemle*, 14(12): 1419–1431.
- Falusné Szikra Katalin (1970): A népgazdasági hatékonyság alakulása az európai szocialista országokban 1950–1968. In: *Közgazdasági Szemle*, 17(9): 1009–1020.
- Fava, Valentina (2008): *COMECON Integration and the Automobile Industry: the Czechoslovak Case*. EUI Working Papers, MWP 2008/18 [European University Institute Max Weber Programme].
- Fava, Valentina és Luminita Gatejel (2017): East–West Cooperation in the Automotive Industry: Enterprises, Mobility, Production. In: *The Journal of Transport History*, 38(1): 11–19.
- Feenstra, Robert C. (1998): Integration of Trade and Disintegration of Production in the Global Economy. In: *Journal of Economic Perspectives*, 12(4): 31–50.
- Feitl István (2013): Magyar elképzelések a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsának megreformálására (1967–1975). In: *Századok*, 147(6): 1377–1421.
- Feitl István (2016): *Talányos játszmák: Magyarország a KGST erőterében, 1949–1974*. Napvilág.
- Fekete János (1999): *Fekete bárány? Fekete János vall életéről, világnézetéről, világlátásáról Benda Lászlónak*. Print City.
- Ferber Katalin és Rejtő Gábor (szerk.) (1988): *Reform (év)fordulón*. Közgazdasági és Jogi Kiadó.
- Fichter, Michael, Marcin Frybes, Guglielmo Meardi, Paul Marginson, Miroslav Stanojevic és Andras Toth (2005): Varieties of Multinationals: Embedding Foreign Investors in Central Europe. Az írást előadták: 7th European Sociological Association Conference, Toruń, Szeptember 9–12.
- Fischer, Stanley (1991): *Privatization in East European Transformation*. National Bureau of Economic Research Working Paper, 3703.
- Flade, Falk (2020): Regional Integration in the Eastern Bloc: Energy Cooperation Between CMEA Countries, c. 1950s–80s. In: *European Integration Beyond Brussels: Unity*

- in East and West Europe since 1945*. Szerk.: Matthew Broad és Suvi Kansikas. Palgrave Macmillan: 169–190.
- Fleming, J. Marcus (1962): Domestic Financial Policies Under Fixed and Under Floating Exchange Rates. In: *Staff Paper (International Monetary Fund)*, 9(3): 369–380.
- Földes György (1995): *Az eladósodás politikatörténete, 1957–1986*. Maecenas.
- Földes György (2015): *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai, 1956–1988. I. kötet: Kádár János külpolitikája*. Napvilág.
- Frank, André Gunder (1966): *The Development of Underdevelopment*. Monthly Review Press.
- Frank, André Gunder (1977): Long Live Transideological Enterprise! Socialist Economies in the Capitalist International Division of Labor. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1(1): 91–140.
- Fröbel, Folker (1982): The Current Development of the World-Economy: Reproduction of Labor and Accumulation of Capital on a World Scale. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, 5(4): 507–555.
- Fröbel, Folker, Jürgen Heinrichs és Otto Kreye (1976): Tendency Towards a New International Division of Labour: Worldwide Utilisation of Labour Force for World Market Oriented Manufacturing. In: *Economic and Political Weekly*, 11(5/7): 159–170.
- Furtado, Celso (1976): *Economic Development of Latin America: Historical Background and Contemporary Problems*. Cambridge University Press.
- Gagyi, Ágnes (2015): Reform Economics at the Financial Research Institute in Late Socialist Hungary: A Case of Globally Embedded Knowledge Production. In: *Intersections: East European Journal of Society and Politics*, 1(2): 59–79.
- Gagyi Ágnes (2019): *A válság politikái: Új kelet-közép-európai mozgalmak globális perspektívában*. Napvilág.
- Gagyi, Ágnes (2021): *The Political Economy of Middle Class Politics and the Global Crisis in Eastern Europe: The Case of Hungary and Romania*. Palgrave Macmillan.
- Gagyi, Ágnes, Csaba Jelinek, Zsuzsanna Pósfai és András Vígári (2021): Semi-peripheral Financialization and Informal Household Solutions: Embedded Scales of Uneven Development in Hungarian Urban Fringes. In: *Households and Financialization in Europe*. Szerk.: Marek Mikuš és Petra Rodik. Routledge: 81–103.
- Gál, Zoltán (2014): Role of Financial Sector FDI in Regional Imbalances in Central and Eastern Europe. In: *Eurozone Enlargement: Challenges for the V4 Countries*. Szerk.: Agata Gostyńska és Pawel Tokarski. The Polish Institute of International Affairs: 19–30.

- Galbraith, John Kenneth ([1967] 1970): *Az új ipari állam*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Gambarotto, Francesca és Stefano Solari (2015): The Peripheralization of Southern European Capitalism Within the EMU. In: *Review of International Political Economy*, 22(4): 788–812.
- Gatejel, Luminita (2017): A Socialist–Capitalist Joint Venture: Citroën in Romania During the 1980s. In: *The Journal of Transport History*, 38(1): 70–87.
- Gedeon Péter (2018): 1958 versus 1985. A szocializmus politikai gazdaságtanának két tankönyve Magyarországon. In: *Köz-gazdaság*, 13(2): 213–236.
- Gereffi, Gary (2014a). A Global Value Chain Perspective on Industrial Policy and Development in Emerging Markets. In: *Duke Journal of Comparative and International Law*, 24(3): 433–458.
- Gereffi, Gary (2014b): Global Value Chains in a Post-Washington Consensus World. In: *Review of International Political Economy*, 21(1): 9–37.
- Gereffi, Gary és Peter Evans (1981): Transnational Corporations, Dependent Development, and State Policy in the Semiperiphery: A Comparison of Brazil and Mexico. In: *Latin American Research Review*, 16(3): 31–64.
- Gereffi, Gary, John Humphrey és Timothy J. Sturgeon (2005): The Governance of Global Value Chains. In: *Review of International Political Economy*, 12(1): 78–104.
- Gereffi, Gary és Miguel Korzeniewicz (szerk.) (1994): *Commodity Chains and Global Capitalism*. Praeger.
- Gereffi, Gary, Miguel Korzeniewicz és Roberto P. Korzeniewicz (1994): Introduction: Global Commodity Chains. In: *Commodity Chains and Global Capitalism*. Szerk.: Gary Gereffi és Miguel Korzeniewicz. Praeger: 1–14.
- Gereffi, Gary és Joonkoo Lee (2016): Economic and Social Upgrading in Global Value Chains and Industrial Clusters: Why Governance Matters. In: *Journal of Business Ethics*, 133(1): 25–38.
- Gerlei Tamás, Kukla László és Lovász György (2008): *Az Ikarus évszázados története*. Maróti.
- Germuska Pál (2010): *Vörös arzenál: Magyarország részvétele a nemzetközi hadiipari együttműködésben a KGST keretei között*. 1956-os Intézet – Argumentum.
- Germuska, Pál (2014): Failed Eastern Integration and a Partly Successful Opening Up to the West: The Economic Re-Oriented of Hungary During the 1970s. In: *European Review of History*, 21(2): 271–291.
- Gerócs Tamás (2021): *Magyarország függő fejlődése: Függőség és felzárkózás globális történelmi perspektívában*. Napvilág.

- Gerőcs, Tamás (2022): The Structural Dilemma of Values-Chain Upgrading: Hungarian Suppliers' Integration into the World Economy. In: *Society and Economy*, 44(1): 159–181.
- Gerőcs Tamás és Jelinek Csaba (2018): A Nemzeti Együttműködés Rendszere az Európai Unióban: Magyarország EU-integrációjáról – történeti szociológiai megközelítésben. In: *Eszmélet*, 30(118): 12–33.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2017): A KGST a világrendszerben: Egy félperifériás kísérlet gazdaságtörténeti elemzése. In: *Eszmélet*, 29(113): 15–36.
- Gerőcs, Tamás és András Pinkasz (2018a): Conflicting Interests in the Comecon Integration: State Socialist Debates on East-West-South Relations. In: *East Central Europe*, 45(2–3): 336–365.
- Gerőcs, Tamás és András Pinkasz (2018b): Debt-Ridden Development on Europe's Eastern Periphery. In: *Global Inequalities in World-Systems Perspective: Theoretical Debates and Methodological Innovations*. Szerk.: Manuela Boatcă, Andrea Komlosy és Hans-Heinrich Nolte. Routledge: 131–153.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2019a): A társadalom önvédelmének történelmi perspektívái. In: *Eszmélet*, 31(123): 17–23.
- Gerőcs, Tamás és András Pinkasz (2019b): *Central and Eastern Europe's Dependent Development in German Automotive Value Chains*. MTA KRTK VGI Working Paper, 253.
- Gerőcs Tamás és Pinkasz András (2019c): Magyarország az európai munkamegosztásban: A termelés áthelyezése a globális járműipari értékláncokban. In: *Fordulat*, 26: 172–198.
- Gerőcs, Tamás és András Pinkasz (2019d): Relocation, Standardization and Vertical Specialization: Core–Periphery Relations in the European Automotive Value Chain. In: *Society and Economy*, 41(2): 171–192
- Gerőcs, Tamás és András Pinkasz (2023): The Interdependence of Socialist Hungary's External and Internal Balances: The Bridge Model and the Consolidation of the Kádár Era. In: *Socialist Experiences in Eastern Europe: Realities and Possibilities*. Szerk.: Tamás Krausz and Eszter Bartha. Palgrave Macmillan. Megjelenés alatt.
- Gerőcs, Tamás, Tibor T. Meszmann és András Pinkasz (2021): Uneven Development in the European Automotive Industry: Labour Fragmentation and Value Added Production in the Hungarian Semi-Periphery. In: *Global Commodity Chains and Labour Relations*. Szerk.: Andrea Komlosy és Goran Musić. Brill: 274–296.

- Gerschenkron, Alexander ([1951] 1984): *A gazdasági elmaradottság történelmi távlatból: Tanulmányok*. Gondolat.
- Gewirtz, Julian (2017): *Unlikely Partners: Chinese Reformers, Western Economists, and the Making of Global China*. Harvard University Press.
- Gheorghe, Eliza (2015): Nicolae Ceaușescu. In: *Mental Maps in the Era of Détente and the End of the Cold War 1968–91*. Szerk: Steven Casey és Jonathan Wright. Palgrave Macmillan: 60–80.
- Gille, Zsuzsa (2010): Is There a Global Postsocialist Condition? In: *Global Society*, 24(1): 9–30. [Magyarul (2014): Létezik-e globális posztszocialista állapot? In: *Fordulat*, 21: 266–297.]
- Ginelli, Zoltán (2018): Hungarian Experts in Nkrumah’s Ghana: Decolonization and Semiperipheral Postcoloniality in Socialist Hungary. In: *mezosfera.org*, május. Interneten: <http://mezosfera.org/hungarian-experts-in-nkrumahs-ghana/> (letöltve: 2021.12.04.).
- Gramsci, Antonio (1970): Amerikanizmus és fordizmus. In: Antonio Gramsci: *Filozófiai írások*. Kossuth: 349–380.
- Granick, David (1954): The Pattern of Foreign Trade in Eastern Europe and Its Relation to Economic Development Policy. In: *Quarterly Journal of Economics*, 47(3): 377–400.
- Granovetter, Mark (1985): Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness. In: *The American Journal of Sociology*, 91(3): 481–510.
- Greskovits, Béla (1998): *The Political Economy of Protest and Patience: East European and Latin American Transformations Compared*. CEU Press.
- Gutman, Patrick (1981): Tripartite Industrial Cooperation and Third Countries. In: *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. Szerk.: Christopher T. Saunders. Macmillan: 337–364.
- H. Sas Judit (1984): *Nőies nők és férfias férfiak: A nőekkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai.
- Hall, Peter (2013): The Political Origins of Our Economic Discontents: Contemporary Adjustment Problems in Historical Perspective. In: *Politics in the New Hard Times: The Great Recession in Comparative Perspective*. Szerk.: Miles Kahler és David Lake. Cornell University Press: 129–149.
- Hall, Peter A. és David Soskice (szerk.) (2001): *Varieties of Capitalism: The Institutional Foundations of Comparative Advantages*. Oxford University Press.

- Haney, Lynne (2000): Global Discourses of Need: Mythologizing and Pathologizing Welfare in Hungary. In *Global Ethnography: Forces, Connections, and Imaginations in a Postmodern World*. University of California Press: 48–73.
- Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity: An Inquiry into the Conditions of Cultural Change*. Blackwell.
- Harvey, David (2004): The „New Imperialism”: Accumulation by Dispossession. In: *Actuel Marx*, 35(1): 71–90. [Magyarul (2009): Az „új” imperializmus: Felhalmozás kisémmizés által. In: *Fordulat*, 7: 78–106.]
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2010): *The Enigma of Capital and the Crises of Capitalism*. Profile Books.
- Hegedűs Miklós (1980): *Autóiparunk fejlesztésének gazdaságpolitikai kérdései*. MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Henderson, Jeffrey, Peter Dicken, Martin Hess, Neil Coe és Henry Wai-Chung Yeung (2002): Global Production Networks and the Analysis of Economic Development. In: *Review of International Political Economy*, 9(3): 436–464.
- Henshaw, John H. (1993): *The Origins of Cocom: Lessons for Contemporary Proliferation Control Regimes*. The Henry L. Stimson Center, Stimson Report, 7.
- Herrera, Yoshiko M. (2010): *Mirrors of the Economy: National Accounts and International Norms in Russia and Beyond*. Cornell University Press.
- Hess, Martin (2004): 'Spatial' Relationship? Towards a Reconceptualization of Embeddedness. In: *Progress in Human Geography*, 28(2): 165–186.
- Hess, Martin (2009): Investigating the Archipelago Economy: Chains, Networks and the Study of Uneven Development. In: *Journal für Entwicklungspolitik*, 25(2): 20–37.
- Héthy Lajos és Makó Csaba (1981): *A technika, a munkaszervezet és az ipari munka*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Hewett, Edward A. (1974): *Foreign Trade Prices in the Council for Mutual Economic Assistance*. Cambridge University Press.
- Híd-csoport (1990a): Híd a közeli jövőbe: 100 nap gazdasági programja. In: *Közgazdasági Szemle*, 37(4): 442–458.
- Híd-csoport (1990b): Javaslat a koalíciós kormány 1990. évben megteendő legfontosabb gazdaságpolitikai lépéseire. In: *Külgazdaság*, 34(7): 4–34.
- Hilferding, Rudolf ([1910] 1959): *A finánczóke: A kapitalizmus legújabb fejlődési szakaszának vizsgálata*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Hirschman, Albert O. ([1945] 1980): *National Power and the Structure of Foreign Trade*. University of California Press.
- Hirschman, Albert O. (1968): The Political Economy of Import-Substituting Industrialization in Latin America. In: *The Quarterly Journal of Economics*, 82(1): 1–32.
- Hirschman, Albert O. (1971): *A Bias for Hope: Essays on Development and Latin America*. Yale University Press.
- Hogan, Michael J. (1987): *The Marshall Plan: America, Britain, and the Reconstruction of Western Europe, 1947–1952*. Cambridge University Press.
- Holliday, George D. (1979): *Technology Transfer to the USSR, 1928–1937 and 1966–1975: The Role of Western Technology in Soviet Economic Development*. Taylor & Francis.
- Holman, Otto (1987/88): Semiperipheral Fordism in Southern Europe: The National and International Context of Socialist-Led Governments in Spain, Portugal and Greece, in Historical Perspective. In: *International Journal of Political Economy*, 17(4): 11–55.
- Holman, Otto (szerk.) (1992): European Unification in the 1990s: Myth and Reality. In: *International Journal of Political Economy*, 22(1).
- Holzman, Franklyn D. (1974): *Foreign Trade Under Centrally Planning*. Harvard University Press.
- Honvári János (2013): Elsőként a Nissan ajánlkozott... In: Archívnet, 13(2). Interneten: https://www.archivnet.hu/gazdasag/elsokent_a_nissan_ajanlkozott.html (letöltve: 2022.09.26.).
- Hopkins, Terence K. és Immanuel Wallerstein (1977): Patterns of Development of the Modern World-System. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, 1(2): 111–145.
- Horváth Ede (1990): *Én volnék a vörös báró?* Idegenforgalmi Propaganda és Kiadó Vállalat. [Készült Cserhalmi Imre interjúi alapján.]
- Horváth Gyula (2000): *Perón*. Pannonica. [Fekete-fehér című könyvsorozatban jelent meg Anderle Ádám *Che Guevara* kötetével egy könyvben.]
- Humphrey, John (2000): Assembler-Supplier Relations in the Auto Industry: Globalisation and National Development. In: *Competition & Change*, 4(3): 245–271.
- Humphrey, John és Olga Memedovic (2003): *The Global Automotive Industry Value Chain: What Prospects for Upgrading by Developing Countries*. United Nations Industrial Development Organization.
- Huszár Tibor (2004): *Beszélgetések Nyers Rezsővel*. Kossuth.

- Hüttl Antónia és Pozsonyi Pál (2018a): A nemzeti számlák története Magyarországon, I. rész: A kezdetektől a nemzetközi szabványok alkalmazásáig. In: *Statisztikai Szemle*, 96(2): 182–202.
- Hüttl Antónia és Pozsonyi Pál (2018b): A nemzeti számlák története Magyarországon, II. rész: Az Európai Unió követelményeinek teljesítése. In: *Statisztikai Szemle*, 96(3): 292–311.
- Illés Iván (1994): A kelet-közép-európai országok 1990–1993. évi gazdasági fejlődésének összehasonlítása. Kézirat. Lelőhely: MTA RKK DTI könyvtára.
- [IMF 2013] International Monetary Found (2013): *German-Central European Supply Chain: Cluster Report*. IMF Country Report, 263.
- Inotai András (1980): *A regionális integrációk az új világgazdaság környezetben*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Janos, Andrew C. (1982): *The Politics of Backwardness in Hungary, 1825–1945*. Princeton University Press.
- Jastrzab, Mariusz (2017): Fiat’s Small Cars for Polish Mass Motorisation: The Small Engine Car Factory in Bielsko-Biala and Tychy, 1971–80. In: *The Journal of Transport History*, 38(1): 37–52.
- Jelinek Csaba és Pinkasz András (szerk.) (2014): 1989. In: *Fordulat*, 21.
- Jenei Károly és Szekeres József (1981): *Az Ikarus Karosszéria- és Járműgyár története, 1895–1980*. Ikarus.
- Jersild, Austin (2011) The Soviet State as Imperial Scavenger: „Catch Up and Surpass” in the Transnational Socialist Bloc, 1950–1960. In: *The American Historical Review*, 116(1): 109–132.
- Jessop, Bob (1990): Regulation Theories in Retrospect and Prospect. In: *Economy and Society*, 19(2): 153–216.
- Jessop, Bob (1997): Twenty Years of the (Parisian) Regulation Approach: The Paradox of Success and Failure at Home and Abroad. In: *New Political Economy*, 2(3): 503–526.
- Jessop, Bob és Henk Overbeek (2019): *Transnational Capital and Class Fractions: The Amsterdam School Perspective Reconsidered*. Routledge.
- Jessop, Bob és Ngai-Ling Sum (2006): *Beyond the Regulation Approach: Putting Capitalist Economies in their Place*. Edward Elgar.
- Józsa Viktória (2014): A Robert Bosch csoport miskolci letelepedése és beágyazódásának folyamata. In: *Tér és Társadalom*, 28(2): 199–213.
- Józsa Viktória (2019): *A vállalati beágyazódás útjai Magyarországon*. Dialóg Campus.

- Juutinen, Marko és Jyrki Käkönen (2016): *BRICS and US Mega-Regional Trade Agreements in a Changing World Order Battle for Globalisations*. Observer Research Foundation.
- Jürgens, Ulrich (2003): Transformation and Interaction: Japanese, U.S., and German Production Models in the 1990s. In: *The End of Diversity? Prospects for German and Japanese Capitalism*. Szerk.: Kozo Yamamura és Wolfgang Streeck. Cornell University Press: 212–240.
- Jürgens, Ulrich és Martin Krzywdzinski (2009): Work Models in the Central Eastern European Car Industry: Towards the High Road? In: *Industrial Relations Journal*, 40(6): 493–512.
- Kádár Béla (1979): *Szerkezeti változások a világgazdaságban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kalmár Melinda (2014): *Történelmi galaxisok vonzásában: Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*. Osiris.
- Kansikas, Suvi (2014): Acknowledging Economic Realities: The CMEA Policy Change vis-à-vis the European Community, 1970–3. In: *European Review of History*, 21(2): 311–328.
- Kaplinsky, Raphael (1998): Globalization, Industrialization and Sustainable Growth: The Pursuit of Nth Rent. In: *IDS Discussion Paper*, 365.
- Kaplinsky, Raphael (2000): Globalization and Unequalization: What Can Be Learned from Value Chain Analysis? In: *Journal of Development Studies*, 37(2): 117–146.
- Kaplinsky, Raphael (2005): *Globalization, Poverty and Inequality: Between a Rock and a Hard Place*. Polity.
- Kaposi Zoltán (1997): *Gazdaságtörténet*. Janus Pannonius Tudományegyetem.
- Kaser, Michael (1965): *Comecon: Integration Problems of the Planned Economies*. Oxford University Press.
- Kék Szalag Bizottság (1990): *A Kék Szalag Bizottság gazdasági programjavaslata: Magyarország a szabadság és a gazdasági átalakulás útján*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Keohane, Robert O. és Helen V. Milner (szerk.) (2010): *Internationalization and Domestic Politics*. Cambridge University Press.
- Kiss Tibor (1972): *Hol tart a KGST-integráció?* Kossuth.
- Kokushkin, Maksim (2011): Transitional Societies in Eastern Europe: Moving Beyond the Washington Consensus. In: *Sociology Compass*, 5(12): 1044–1057.
- Komlosy, Andrea (2018): *Work: The Last 1,000 Years*. Verso.

- Komlosy, Andrea és Goran Musić (szerk.) (2021): *Global Commodity Chains and Labor Relations*. Brill.
- [Komplex Program 1971] *Az együttműködés további elmélyítését és tökéletesítését valamint a KGST-tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó komplex program*. 1971. Kossuth.
- Kondor Attila Csaba (2013): *Iparpolitika és Budapest a Kádár-korszakban: „A mechanizmus fojtogat bennünket...”*. Napvilág.
- Kopátsy Sándor (1975): A konvertibilitásról. In: *Közgazdasági Szemle*, 22(5): 619–632.
- Kopint-Tárki (2008): *A járműipari ágazati stratégia kialakítását megalapozó szakmai átvilágító tanulmány*. TÁRKI.
- Kornai János (1957): *A gazdasági vezetés túlzott központosítása*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai János ([1980] 1982): *A hiány*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kornai, János (1986): The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality. In: *Journal of Economic Literature*, 24(4): 1687–1737.
- Kornai János (1989): *Indulatos röpirat a gazdasági átmenet ügyében*. HVG Könyvek.
- Kornai, János (1991): *The Road to a Free Economy: Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*. W. W. Norton & Company.
- Kornai János (1993): Transzformációs visszaesés: Egy általános jelenség vizsgálata a magyar fejlődés példáján. In: *Közgazdasági Szemle*, 40(7–8): 569–599.
- Kornai János ([1993] 2012): *A szocialista rendszer: Kritikai politikai gazdaságtan*. Kalligram.
- Kornai, János (2006): The Great Transformation of Central Eastern Europe: Success and Disappointment. In: *Economics of Transition*, 24(2): 207–244.
- Kovács Imre ([1937] 1989): *A néma forradalom*. Cserépfalvi – Gondolat – Tevan.
- Kozma Ferenc (1980): *A nyitott szerkezetű gazdaság*. Kossuth.
- Kozma Ferenc (1996): *Külgazdasági stratégia*. Aula.
- Kozma Ferenc (1998): *Félperiféria: Külgazdaság-stratégiai kiindulópont Magyarország számára az ezredvégen*. Aula.
- Köves András (1980): *A világgazdasági nyitás: Kihívás és kényszer*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Köves András (1990): A KGST és az Európai Közösség között? Külgazdaságpolitikai alternatívák Közép- és Kelet-Európában. In: *Külgazdaság*, 34(7): 35–44.
- Köves András (2003a): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig: A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel

- Magyarországra, I. Kontinuitás és diszkontinuitás a külkereskedelmi kapcsolatokban. In: *Közgazdasági Szemle*, 50(7–8): 635–653.
- Köves András (2003b): A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig: A kereskedelmi reorientáció néhány főbb kérdése a rendszerváltó országokban, különös tekintettel Magyarországra, II. Reorientáció után – a tagság küszöbén. In: *Közgazdasági Szemle*, 50(9): 765–778.
- Krausz Tamás (1996): *Szovjet thermidor: A sztálini fordulat szellemi előzményei, 1917–1928*. Napvilág.
- Krausz Tamás (szerk.) (1998): *Rendszerváltás és társadalomkritika: Tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből*. Napvilág.
- Krausz Tamás (2007): A szocializmus vita jelenlegi állásáról. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás és Szigeti Péter. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány: 122–144.
- Krausz Tamás (2008): *Lenin: Társadalomelméleti rekonstrukció*. Napvilág.
- Krausz Tamás és Szigeti Péter (2007): *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány.
- Kronrod, Jakov A. (1956): *A pénz a szocialista társadalomban*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kronrod, Jakov A. (szerk.) (1960): *A szocialista újratermelés kérdései*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Kronrod, Jakov A. (1972): *Értéktörvény a szocializmusban*. Kossuth.
- Krzywdzinski, Martin (2008): Work Models Under Strain of Offshoring East-West Competition in the European Car Industry. Az írást előadták: GERPISA 16th International Colloquium, Turin, június 19.
- Krzywdzinski, Martin (2014): How the EU's Eastern Enlargement Changed the German Productive Model: The Case of the Automotive Industry. In: *Revue de La Régulation*, 15(1): 1–20.
- Krzywdzinski, Martin (2017): Automation, Skill Requirements and Labour-Use Strategies: High-Wage and Low-Wage Approaches to High-Tech Manufacturing in the Automotive Industry. In: *New Technology, Work and Employment*, 32(3): 247–267.
- Kufakurinani, Ushehwedu, Ingrid Harvold Kvangraven, Frutuoso Santana és Maria Dyveke Styve (2018): *Dialogues on Development. Vol. 1: Dependency*. Institute for New Economic Thinking.

- Laczó Ferenc és Varga Bálint (2022): *Magyarország globális története, 1869–2022*. Corvina.
- Lampland, Martha (1991): Pigs, Party Secretaries, and Private Lives in Hungary. In: *American Ethnologist*, 18(3): 459–479.
- Lampland, Martha (1995): *The Object of Labor: Commodification in Socialist Hungary*. University of Chicago Press.
- Lampland, Martha (2016): *Value of Labor: The Science of Commodification in Hungary, 1920–1956*. University of Chicago Press.
- Lane, David (1976): *The Socialist Industrial State: Toward a Political Sociology of State Socialism*. George Allen & Unwin.
- Lange, Oskar (1959): The Political Economy of Socialism. In: *Science & Society*, 23(1): 1–15.
- Lenin, Vlagyimir I. ([1913] 1969): A verejtékezés „tudományos” rendszere. In: *Lenin Összes Művei. 23. kötet: 1913. március–szeptember*. Kossuth: 18–19.
- Lenin, Vlagyimir I. ([1914] 1970): A Taylor-rendszer – Az ember leigázása a gép által. In: *Lenin Összes Művei. 24. kötet: 1913. szeptember–1914. március*. Kossuth: 364–366.
- Lenin, Vlagyimir I. ([1917] 1973): *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Kossuth.
- Lenin, Vlagyimir I. ([1918a] 1972): „A szovjethatalom soron levő feladatai” c. cikk fogalmazványa. In: *Lenin Összes Művei. 36. kötet: 1918. március–július*. Kossuth: 120–151.
- Lenin, Vlagyimir I. ([1918b] 1972): A szovjethatalom soron levő feladatai. In: *Lenin Összes Művei. 36. kötet: 1918. március–július*. Kossuth: 153–193.
- Lipietz, Alain (1982): Towards Global Fordism? In: *New Left Review*, I/132: 33–47.
- Lipietz, Alain (1987): *Mirages and Miracles: The Crisis of Global Fordism*. Verso.
- Lipietz, Alain (1989): *Towards a New Economic Order: Post-Fordism, Ecology, Democracy*. Oxford University Press.
- Lipietz, Alain (1997): The Post-Fordist World: Labour Relations, International Hierarchy and Global Ecology. In: *Review of International Political Economy*, 4(1): 1–41.
- Liska Tibor (1956): Kísérleti számítások a beruházások és a nemzetközi munkamegosztásban való részvételünk gazdaságosságáról. In: *Közgazdasági Szemle*, 3(5): 517–532.
- Liska Tibor (1960): Problémák az exportgazdaságossági számításokkal kapcsolatban. In: *Közgazdasági Szemle*, 7(3): 334–351.
- Liska Tibor (1961): A gazdaságossági számítások továbbfejlesztéséért. In: *Közgazdasági Szemle*, 8(3): 295–311.
- Liska Tibor (1963): Kritika és koncepció. In: *Közgazdasági Szemle*, 10(9): 1058–1076.

- Liska Tibor és Máriás Antal (1954): A gazdaságosság és a nemzetközi munkamegosztás. In: *Közgazdasági Szemle*, 1(1): 75–94.
- Liu, Weidong és Peter Dicken (2006): Transnational Corporation's and „Obligated Emneddedness”: Foreign Direct Investment in China's Automobile Industry. In: *Environment and Planning A*, 38(7): 1229–1247.
- López, Iisdro és Emmanuel Rodríguez (2011): The Spanish Model. In: *New Left Review*, II/69: 5–29.
- Lóránt Károly (1990): Adósságcsapda. In: *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szerk.: Vigvári András. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete: 53–84.
- Lóránt Károly (főszerk.) (1997): *Gazdaságpolitika más megközelítésben: A Magyar Közgazdasági Társaság Fejlődés-gazdaságtani Szakosztálya vitáinak anyagai*. Aula.
- Lóránt Károly (2001): Tartozik és követel. In: *Cégvezetés*, augusztus 1.
- Love, Joseph (1990): The Origins of Dependency Analysis. In: *Journal of Latin American Studies*, 22(1): 143–168.
- Love, Joseph L. (1998): Dependency Theories in Rumania Before 1945. In: *Uneven Development in Europe, 1918–1939*. Szerk.: Jean Batou és Thomas David. Droz: 85–106.
- Luke, Timothy W. (1985): Technology and Soviet Foreign Trade: On the Political Economy of an Underdeveloped Superpower. In: *International Studies Quarterly*, 29(3): 327–353.
- Lux Gábor (2017): *Újraiparosodás Közép-Európában*. Dialóg Campus.
- Luxemburg, Rosa ([1913] 1979): *A tőkefelhalmozás: Adalékok az imperializmus gazdasági magyarázatához*. Kossuth.
- Madariaga, Aldo (2020): *Neoliberal Resilience: Lessons in Democracy and Development from Latin America and Eastern Europe*. Princeton University Press.
- Maddison, Angus (é. n.): Statistics on World Population, GDP and Per Capita GDP, 1–2008. AD. Interneten: http://www.ggdc.net/MADDISON/Historical_Statistics/horizontal_file_02-2010.xls (letöltve: 2021.12.04.).
- Magdoff, Harry (1978): *Imperialism: From the Colonial Age to the Present: Essays by Harry Magdoff*. Monthly Review Press.
- Mahutga, Matthew C. (2006): The Persistence of Structural Inequality? A Network Analysis of International Trade, 1965–2000. In: *Social Forces*, 84(4): 1863–1889.
- Mahutga, Matthew C. (2012): When Do Value Chains Go Global? A Theory of the Spatialization of Global Value Chains. In: *Global Networks*, 12(1): 1–21.

- Mahutga, Matthew C. és Nina Bandelj (2008): Foreign Investment and Income Inequality: The Natural Experiment of Central and Eastern Europe. In: *International Journal of Comparative Sociology*, 29(6): 429–454.
- Mandel, Ernest (1951): The Theory of ‘State Capitalism’. In: *Fourth International*, 12(5): 145–156.
- Mandel, Ernest (1969): *The Inconsistencies of State Capitalism*. International Marxist Group Pamphlet.
- Marangos, John (2013): *Consistency and Viability of Islamic Economic Systems and the Transition Process*. Palgrave Macmillan.
- Marer, Paul (1974): Soviet Economic Policy in Eastern Europe. In: *Reorientation and Commercial Relations of the Economies of Eastern Europe: A Compendium of Papers Submitted to the Joint Economic Committee Congress of the United States*. US Government Printing Office: 135–163.
- Marer, Paul (1976): Prospects for Integration in the Council for Mutual Economic Assistance (CMEA). In: *International Organization*, 30(4): 631–648.
- Márer Pál (1997): A „szovjet blokk” mint integrációs modell: Gazdasági, politikai és katonai aspektusok. In: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet-Európában a 19. és 20. században*. Szerk.: Romsics Ignác. Teleki László Alapítvány: 235–305.
- Mark, James és Péter Apor (2015): Socialism Goes Global: Decolonization and the Making of a New Culture of Internationalism in Socialist Hungary 1956–1989. In: *Journal of Modern History*, 87(4): 852–891.
- Mark, James és Paul Betts (szerk.) (2022): *Socialism Goes Global: The Soviet Union and Eastern Europe in the Age of Decolonization*. Oxford University Press.
- Mark, James és Yakov Feygin (2020): The Soviet Union, Eastern Europe, and Alternative Visions of a Global Economy, 1950s–1980s. In: *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Szerk.: James Mark, Artemy M. Kalinovsky és Steffi Marung. Indiana University Press: 35–58.
- Mark, James, Bogdan C. Iacob, Tobias Rupprecht és Ljubica Spaskovska (2019): *1989: A Global History of Eastern Europe*. Cambridge University Press.
- Mark, James, Artemy M. Kalinovsky és Steffi Marung (szerk.) (2020): *Alternative Globalizations: Eastern Europe and the Postcolonial World*. Indiana University Press.
- Marrese, Michael (1986): CMEA: Effective but Cumbersome Political Economy. In: *Power, Purpose and Collective Choice: Economic Strategy in Socialist States*. Szerk.: Ellen Comisso és Laura D’Andrea Tyson. Cornell University Press.

- Marrese, Michael és Jan Vanous (1983): *Soviet Subsidization of Trade with Eastern Europe: A Soviet Perspective*. Institute of International Studies, University of California, Berkeley.
- Marx, Karl ([1857–58] 1972): *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai, első rész. Karl Marx és Friedrich Engels Művei, 46/I. kötet. [Grundrisse.]* Kossuth.
- Marx, Karl ([1867] 1978): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. I. kötet: A tőke termelési folyamata*. Kossuth.
- Marx, Karl ([1885] 1978): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. II. kötet: A tőke forgalmi folyamata*. Kossuth.
- Marx, Karl ([1894] 1978): *A tőke: A politikai gazdaságtan bírálata. III. kötet: A tőkés termelés összefolyamata*. Kossuth.
- Máténé Bella, Klaudia, András Pinkasz és Ildikó Ritzlné Kazimir (2019): Analysis of the Development of the Automotive Cluster and its Impact on Economic Growth in Central and Eastern Europe Between 2013 and 2018. Az írást előadták: Special IARIW-HSE Conference, Moszkva, 2019.09.17. Interneten: http://old.iariw.org/moscow/MBK_final.pdf (letöltve: 2021.03.06.).
- Morys, Matthias (szerk.) (2021): *The Economic History of Central, East and South-East Europe 1800 to the Present*. Routledge.
- McCourt, David és Stephanie L. Mudge (2022): Anything but Inevitable: How the Marshall Plan Became Possible. In: *Politics & Society*, megjelenés alatt. Interneten: <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/00323292221094084> (letöltve: 2022.08.12.).
- Medve-Bálint, Gergő és Vera Šćepanović (2020): EU Funds, State Capacity and the Development of Transnational Industrial Policies in Europe's Eastern Periphery. In: *Review of International Political Economy*, 27(5): 1063–1082.
- Meisel Sándor (1979): *A KGST 30 éve*. Kossuth.
- Melegh, Attila (2006): *On the East-West Slope: Globalization, Nationalism, Racism and Discourses on Central and Eastern Europe*. Central European University Press.
- Mendershausen, Horst (1959): Terms of Trade Between the Soviet Union and Smaller Communist Countries. In: *The Review of Economics and Statistics*, 41(2): 106–118.
- Mészáros Ádám (2004): A magyarországi közvetlen külföldi működőtőke-beruházások exportenklávé jellege. In: *Külgazdaság*, 48(4): 48–59.
- Mészáros Ádám (2009): A fordizmus és a toyotizmus a Magyar Suzuki beszállítói rendszerében. In: *Köz-Gazdaság*, 4(1): 123–144.

- Meszmann, Tibor T. (2016): *The Rise of the Dual Labour Market: Fighting Precarious Employment in the New Member States Through Industrial Relations (Precarir) Country Report: Hungary*. CELSI Research Report, 12. Interneten: https://celsi.sk/media/research_reports/12_CELSI_RR_1.pdf (letöltve: 2021.03.06.).
- Mihályi Péter (1997): *A magyar privatizáció krónikája, 1989–1997*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Mihályi Péter (1999): Tízéves az Indulatos röpirat. In: *Beszélő*, 4(10): 47–54.
- Mihályi Péter (2000): Privatizáció és globalizáció – avagy az Anti-equilibrium újrafelfedezése. In: *Közgazdasági Szemle*, 47(11): 859–877.
- Mihályi Péter (2010): *A magyar privatizáció enciklopédiája*. Pannon Egyetemi Kiadó – MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Mihályi Péter (2013): *A magyar gazdaság útja az adósságválságba, 1945–2013*. Corvina.
- Mihályi Péter (2018): Az Orbán-korszak mint a nemzeti vagyon 6. újraelosztási kísérlete. MTA KRTK KTI Műhelytanulmányok, MT-DP – 2018/14.
- Miljković, Marko (2017): Making Automobiles in Yugoslavia: Fiat Technology in the Crvena Zastava Factory, 1954–1962. In: *The Journal of Transport History*, 38(1): 20–36.
- Milward, Alan S. (1984): *The Reconstruction of Western Europe, 1945–1951*. Routledge.
- Mirowski, Philip és Dieter Plehwe (szerk.) (2015): *The Road from Mont Pèlerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective*. Harvard University Press.
- Molnár Ernő (2012): Kelet-Közép-Európa az autóiipari nemzetközi munkamegosztásban. In: *Tér és Társadalom*, 26(1): 123–137.
- Molnár Ernő (2019): A külföldi működő tőkére alapozott újraiparosítási modell Achilles-sarka. In: *Tér és Társadalom*, 33(2): 167–173.
- Molnár, Ernő, Gábor Kozma, Márk Mészáros és Éva Kiss (2020): Upgrading and the Geography of the Hungarian Automotive Industry in the Context of the Fourth Industrial Revolution. In: *Hungarian Geographical Bulletin*, 69(2): 137–155.
- Mong Attila (2012): *Kádár hitele: A magyar államadósság története 1956–1990*. Libri.
- Moore, Barrington (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the World Economy*. Beacon Press.
- Moore, Jason W (2015): *Capitalism in the Web of Life: Ecology and the Accumulation of Capital*. Verso.
- Morva Tamás (1966): A tervgazdaság Lange-féle piaci modellje. In: *Közgazdasági Szemle*, 13(6): 156–170.

- MSZMP Közgazdasági Elméleti Munkaközössége (1965): *Az árképzés közgazdasági alapjai*. Kossuth.
- Mudambi, Ram (2008): Location, Control and Innovation in Knowledge-Intensive Industries. In: *Journal of Economic Geography*, 8(5): 699–725.
- Mundell, Robert. M. (1963): Capital Mobility and Stabilization Policy Under Fixed and Flexible Exchange Rates. In: *Canadian Journal of Economics and Political Science*, 29(4): 472–485.
- Muraközy László (2020): *A koreai rejtély: Remetéből világpolgár*. Akadémiai.
- Muralidharan, Nitin, Ethan C. Self, Marm Dixit, Zhijia Du, Rachid Essehli, Ruhul Amin, Jagjit Nanda és Ilias Belharouak (2022): Next-Generation Cobalt-Free Cathodes: A Prospective Solution to the Battery Industry's Cobalt Problem. In: *Advanced Energy Materials*, 12(9), 2 103 050. cikk.
- Murrell, Peter (1995): The Transition According to Cambridge, Mass. In: *Journal of Economic Literature*, 33(1): 164–178.
- Nagy Tamás (1963): Egy kritikáról és koncepcióról. In: *Közgazdasági Szemle*, 10(9): 1085–1093.
- Nemeth, Roger J. és David A. Smith (1985): International Trade and World System Structure: A Multiple Network Analysis. In: *Review (Fernand Braudel Center)*, 8(4): 517–560.
- Neumann, Eszter és György Mészáros (2019): From Public Education to National Public Upbringing: The Neoconservative Turn of Hungarian Education After 2010. In: *Austerity and the Remaking of European Education*. Szerk.: Anna Traianou és Ken Jones. Bloomsbury Publishing: 117–146.
- [NIC] National Intelligence Council (2008): *Global Trends 2025: A Transformed World*. US Government Printing Office. Interneten: https://www.dni.gov/files/documents/Newsroom/Reports%20and%20Pubs/2025_Global_Trends_Final_Report.pdf (letöltve: 2022.09.18.).
- Nielsen, Peter Bøegh (2018): The Puzzle of Measuring Global Value Chains: The Business Statistics Perspective. In: *International Economics*, 153(1): 69–79.
- Nove, Alec (1979): *Political Economy and Soviet Socialism*. G. Allen & Unwin
- Nove, Alec (1991): *The Economics of Feasible Socialism Revisited*. HarperCollins Academic.
- Nölke, Andreas és Arjan Vliegenthart (2009): Enlarging the Variety of Capitalism: The Emergence of Dependant Market Economies in East Central Europe. In: *World Politics*, 61(4): 670–702.

- Nyers Rezső, ifj. (szerk.) (1993): *Külső eladósodás és adósságkezelés Magyarországon*. Magyar Nemzeti Bank.
- Oblath Gábor (2018): Nem fosztogatnak, hanem osztogatnak: Magyarország kizsákmányolásáról. In: Portfolio.hu, január 31.. Interneten: <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20180131/nem-fosztogatnak-hanem-osztogatnak-magyarorszag-kizsakmanyolasarol-274917> (letöltve: 2022.09.24.).
- Offe, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*. MIT Press.
- Ohlin, Göran (1981): East-West-South Pattern of Trade. In: *East-West-South: Economic Interactions Between Three Worlds*. Szerk.: Christopher T. Saunders. Macmillan: 265–278.
- Oláh Dániel (2018): A sztárközgazdász kiszámolta, hogy több profit megy ki Magyarországról nyugatra, mint amennyi uniós támogatás visszajön: Thomas Piketty a Makronómnak. In: Mandiner Makronóm, január 22. Interneten: https://makronom.mandiner.hu/cikk/20180121_a_sztarkozgazdasz_kiszamolta_hogy_tobb_profit_megy_ki_magyarorszagrol_nyugatra_mint_amennyi_unios_tamogatas_visszajon_thomas_piketty_a_makronomnak (letöltve: 2022.09.25.).
- Osztrovityanov, Konsztantyin V. et al. (szerk.) (1955): *Politikai gazdaságtan tankönyv*. Szikra.
- Overbeek, Henk (1980): Finance Capital and the Crisis in Britain. In: *Capital & Class*, 4(2): 99–120.
- Overbeek, Henk W. (szerk.) (1993): *Restructuring Hegemony in the Global Political Economy: The Rise of Transnational Neo-Liberalism in the 1980s*. Routledge.
- Page, Brian és Richard Walker (1991): From Settlement to Fordism: The Agro-Industrial Revolution in the American Midwest. In: *Economic Geography*, 67(4): 281–315.
- Panitch, Leo és Sam Gindin (2012): *The Making of Global Capitalism: The Political Economy of American Empire*. Verso.
- Păun, Nicolae (2020): The EEC and Comecon: A Difficult Relationship, 1960–1974. In: *Journal of European Integration History*, 26(1): 127–138.
- Pavlínek, Petr (2012): The Internationalization of Corporate R&D and the Automotive Industry R&D of East-Central Europe. In: *Economic Geography*, 88(3): 279–310.
- Pavlínek, Petr (2015): Foreign Direct Investment and the Development of the Automotive Industry in Central and Eastern Europe. In: *Foreign Investment in Eastern and Southern Europe After 2008: Still a Lever of Growth?* Szerk.: Béla Galgóczi, Jan Drahekoupil és Magdalena Bernaciak. European Trade Union Institute: 209–255.

- Pavlínek, Petr, Bolesław Domański és Robert Guzik (2009): Industrial Upgrading Through Foreign Direct Investment in Central European Automotive Manufacturing. In: *European Urban and Regional Studies*, 16(1): 43–63.
- Pavlínek, Petr és Luboš Janák (2007): Regional Restructuring of the Škoda Auto Supplier Network in the Czech Republic. In: *European Urban and Regional Studies*, 14(2): 133–155.
- Péter György (1954): A gazdaságosság jelentőségéről és szerepéről a népgazdaság tervszerű irányításában. In: *Közgazdasági Szemle*, 1(1): 300–324.
- Phillips, Leigh és Michal Rozworski (2019): *The People's Republic of Walmart: How the World's Biggest Corporations are Laying the Foundation for Socialism*. Verso.
- Piketty, Thomas (2018): 2018, the Year of Europe. In: Le blog de Thomas Piketty, január 16. Interneten: <https://www.lemonde.fr/blog/piketty/2018/01/16/2018-the-year-of-europe/> (letöltve: 2022.09.24.).
- [Pinkasz 2011] Pintér András (2011): A hatalom szerepe és nyelve a tudományos vitákban: Esettanulmány a szocializmusból. In: *Kellék*, 36(45): 109–125.
- Pinkasz András (2012): A jövedelemegyenlőtlenség mint a gazdasági válság eredete. In: *Fordulat*, 17: 10–27.
- Pinkasz András (2014): Morva Tamás életútinterjú. OSZK Oral History Archívuma, 951.
- Pinkasz András (2018): Nyers Rezső és a balliberális értelmiség. In: *Mérce*, június 29. Interneten: <https://merce.hu/2018/06/29/nyers-rezso-es-a-balliberalis-ertelmiseg/> (letöltve: 2021.03.06.).
- Pinkasz András (2022a): 1968: Coca-Colát gyártanak Kőbányán: Kelet–nyugati gazdasági kapcsolatok és amerikai fogyasztási kultúra a hidegháború idején. In: *Magyarország globális története, 1869–2022*. Szerk.: Laczó Ferenc és Varga Bálint. Corvina: 320–323.
- Pinkasz András (2022b): 1982: Magyarország csatlakozik a Nemzetközi Valutaalaphoz: A magyar gazdaság nemzetközi hitele és függése. In: *Magyarország globális története, 1869–2022*. Szerk.: Laczó Ferenc és Varga Bálint. Corvina: 371–374.
- Pinkasz, András és Ildikó Ritzlné Kazimir (2019): Profiling of the Hungarian Participation in the Global Automotive Value Chain. Az írást előadták: UNECE 18th Group of Experts on National Accounts, Geneva, április 11. Interneten: <https://www.unece.org/fileadmin/DAM/stats/documents/ece/ces/ge.20/2019/mtg1/Hungary.pdf> (letöltve: 2021.03.06.).

- Pintér István (2013): Strukturális munkaerőhiány van a járműiparban. Interjút készítette: Gégény István. In: autopro.hu, október 7. Interneten: <https://autopro.hu/gyartok/Pinter-Istvan-strukturalis-munkaero-hiany-van-a-jarmuiparban/7066/> (letöltve: 2021.03.06.).
- Piroska, Dóra, Yuliya Gorelkina és Juliet Johnson (2021): Macroeconomic Policy on an Uneven Playing Field: Supranational Regulation and Domestic Politics in the EU's Dependent Market Economies. In: *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 59(3): 497–517.
- Pogácsa Zoltán (2018): A nagy magyar Piketty vita: A zöld/szocdem álláspont. In: Új Egyenlőség, február 04. Interneten: <https://ujegyenloseg.hu/a-nagy-magyar-piketty-vita-a-zoldszocdem-allaspon/> (letöltve: 2022.09.25.).
- Pop-Eleches, Grigore (2009): *From Economic Crisis to Reform: IMF Programs in Latin America and Eastern Europe*. Princeton University Press.
- Porter, Michael E. (1985): *Competitive Advantage: Creating and Sustaining Superior Performance*. The Free Press.
- Prebisch, Raúl (1950): *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. United Nations Department of Economic Affairs.
- Pyke, Frank és Werner Sengenberger (1992): Industrial Districts and Local Economic Regeneration: Research and Policy Issues. In: *Industrial Districts and Local Economic Regeneration*. Szerk.: Werner Sengenberger és Frank Pyke. International Labour Organisation: 3–29.
- Radice, Hugo (2009): Halfway to Paradise? Making Sense of the Semi-Periphery. In: *Globalization and the 'New' Semi-Peripheries*. Szerk.: Owen Worth és Phoebe Moore. Palgrave Macmillan: 25–39.
- Rajan, Raghuram (2010): *Fault Lines: How Hidden Fractures Still Threaten the World Economy*. Princeton University Press.
- Rákosi Mátyás (1951): Legyen DISz Pártunk biztos támasza: Beszéd a DISz első kongresszusán, 1950. június 17-én. In: Rákosi Mátyás: *A békéért és a szocializmus építéséért*. Szikra: 338–351.
- Reill, Peter Hanns és Balázs A. Szelényi (szerk.) (2011): *Cores, Peripheries, and Globalization: Essays in Honor of Ivan T. Berend*. Central European University Press.
- Ritzlné Kazimir, Ildikó, Klaudia Máténé Bella, Tímea Cseh és András Pinkasz (2021): Analysis of the Development of the Automotive Cluster by Network Analyses Methods and its Impact on Employment Between 2015 and 2019. Az írást előadták: International Association for Research in Income and Wealth éves konferenciája, Oslo/Online,

- 2021.08.24. Interneten: https://iariw.org/wp-content/uploads/2021/08/automotive_network_Paper.pdf (letöltve: 2021.11.30.).
- Roberts, Michael (2016): *The Long Depression: Marxism and the Global Crisis of Capitalism*. Haymarket Books.
- Romano, Angela és Federico Romero (szerk.) (2014): European Socialist Regimes Facing Globalisation and European Cooperation: Dilemmas and Responses. In: *European Review of History*, 21(2).
- Rostow, Walt Whitman (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.
- Ruggie, John Gerard (1982): International Regimes, Transactions, and Change: Embedded Liberalism in the Postwar Economic Order. In: *International Organization*, 36(2): 379–415.
- Rugraff, Eric és Magdolna Sass (2016): How Did the Automotive Component Suppliers Cope with the Economic Crisis in Hungary? In: *Europe-Asia Studies*, 68(8): 1396–1420.
- Sachs, Jeffrey (1990): What Is to Be Done? In: *The Economist*, január 13: 19–23.
- Sachs, Jeffrey (1992): The Economic Transformation of Eastern Europe: The Case of Poland. In: *The American Economist*, 36(2): 3–11.
- Sadler, David és Adam Swain (1994): State and Market in Eastern Europe: Regional Development and Workplace Implications of Direct Foreign Investment in the Automobile Industry in Hungary. In: *Transactions of the Institute of British Geographers*, 19(4): 387–403.
- Sanchez-Sibony, Oscar (2014a): Capitalism's Fellow Traveler: The Soviet Union, Bretton Woods, and the Cold War, 1944–1958. In: *Comparative Studies in Society and History*, 56(2): 290–319.
- Sanchez-Sibony, Oscar (2014b): *Red Globalization: The Political Economy of the Soviet Cold War from Stalin to Khrushchev*. Cambridge University Press.
- Sass, Madolna és Andrea Szalavetz (2013): Crisis and Upgrading: The Case of the Hungarian Automotive and Electronics Sectors. In: *Europe-Asia Studies*, 65(3): 489–507.
- Sass, Magdolna és Andrea Szalavetz (2014): Crisis-Related Changes in the Specialization of Advanced Economies in Global Value Chains. In: *Competition & Change*, 18(1): 54–69.
- Schain, Martin (szerk.) (2001): *The Marshall Plan: Fifty Years After*. Palgrave Macmillan.

- Scheiring Gábor (2019): *Egy demokrácia halála: Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. Napvilág.
- Schlett András (2004): *Innováció a szocializmusban: A Bábolnai Állami Gazdaság története 1960 és 1991 között*. PhD disszertáció, Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Schumpeter, Joseph (1942): *Capitalism, Socialism and Democracy*. Harper & Brothers.
- Sebők Miklós (2019): *Paradigmák fogságában: Elitek és ideológiák a magyar pénzügyi kapitalizmusban*. Napvilág.
- Shahan, Zachary (2016): Tesla's Battery Prices Falling Faster than Everyone Else's – Who Knew? In: CleanTechnica, június 8. Interneten: <https://cleantechnica.com/2016/06/08/teslas-batteries-cheaper-everyone-elses-knew-cool-ev-battery-charts/> (letöltve: 2021.03.06.).
- Shiomi, Haruhito és Kazuo Wada (szerk.) (1995): *Fordism Transformed: The Development of Production Methods in the Automobile Industry*. Oxford University Press.
- Siegelbaum, Lewis H. (1988): *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1941*. Cambridge University Press.
- Siegelbaum, Lewis H. (szerk.) (2011): *The Socialist Car: Automobility in the Eastern Bloc*. Cornell University Press.
- Šik, Ota (1968): *A szocialista árviszonyok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Silver, Beverly J. (2003): *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization Since 1870*. Cambridge University Press.
- Silver, Beverly J. és Giovanni Arrighi (2003): Polanyi's „Double Movement”: The Belle Époques of British and U.S. Hegemony Compared. In: *Politics & Society*, 31(2): 325–355. [Magyarul (2008): A Polányi-féle „kettős mozgás”: A brit és az amerikai hegémónia Belle Époque-jainak összehasonlítása. In: *Fordulat*, 1: 38–66.]
- Silverstone, Paul H. (1959): The Export Control Act of 1949: Extraterritorial Enforcement. In: *University of Pennsylvania Law Review*, 107(3): 331–362.
- Simon, David (2019): *Key Thinkers on Development*. Routledge.
- Smith, Adrian, Al Rainnie, Mick Dunford, Jane Hardy, Ray Hudson és David Sadler (2002): Networks of Value, Commodities and Regions: Reworking Divisions of Labour in Macro-Regional Economies. In: *Progress in Human Geography*, 26(1): 41–63.
- Smith, David A., Dorothy J. Solinger és Steven C. Topik (szerk.) (1999): *States and Sovereignty in the Global Economy*. Routledge.

- Smith, David A. és Douglas R. White (1992): Structure and the Dynamics of the Global Economy: Network Analysis of International Trade, 1965–1980. In: *Social Forces*, 70(4): 857–893.
- Stapel-Weber, Silke és John Verrinder (2016): Globalisation at Work in Statistics: Questions Arising from the ‘Irish Case’. In: *EURONA*, 3(2): 29–44.
- Stark, David (1994a): Új módon összekapcsolódott régi építőelemek: Rekombinálás tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, I. In: *Közgazdasági Szemle*, 41(11): 933–948.
- Stark, David (1994b): Új módon összekapcsolódott régi építőelemek: Rekombinálás tulajdon a kelet-európai kapitalizmusban, II. In: *Közgazdasági Szemle*, 41(12): 1053–1069.
- Statista (2022): Lithium-ion battery pack costs worldwide between 2011 and 2030 (in U.S. dollars per kilowatt hour). Interneten: <https://www.statista.com/statistics/883118/global-lithium-ion-battery-pack-costs/> (letöltve: 2022.09.23.).
- Steil, Benn (2019): *The Marshall Plan: Dawn of the Cold War*. Simon & Schuster.
- Stenning, Alison (2005) Where is the Post-socialist Working Class? Working Class Lives in the Spaces of (Post-)Socialism. In: *Sociology*, 39(5): 983–999.
- Siegelbaum, Lewis H. (1988): *Stakhanovism and the Politics of Productivity in the USSR, 1935–1991*. Cambridge University Press.
- Siegelbaum, Lewis H. (szerk.) (2011): *The Socialist Car: Automobility in the Eastern Bloc*. Cornell University Press.
- Stokes, Gale (1986): The Social Origins of East European Politics. In: *Eastern European Politics and Societies*, 1(1): 30–74.
- Stone, Randall W. (1996): *Satellites and Commissars: Strategy and Conflict in the Politics of Soviet-Bloc Trade*. Princeton University Press.
- Sturgeon, Timothy J. (2013): *Global Value Chains and Economic Globalization: Towards a New Measurement Framework*. Eurostat. Interneten: <https://ec.europa.eu/eurostat/documents/7828051/8076042/Sturgeon-report-Eurostat.pdf> (letöltve: 2021.03.06.).
- Sturgeon, Timothy J. and Richard Florida (2000): *Globalization and Jobs in the Automotive Industry*. Industrial Performance Center Working Paper Series, MIT-IPC-00-012.
- Sturgeon, Timothy J., Peter Bøegh Nielsen, Greg Linden, Gary Gereffi és Clair Brown (2013): Direct Measurement of Global Value Chains: Collecting Product- and Firm-Level Statistics on Value Added and Business Function Outsourcing and Offshoring. In: *Trade in Value Added: Developing New Measures of Cross-Border Trade*. Szerk.: Aaditya Mattoo, Zhi Wang és Shang-Jin Wei. World Bank: 289–319.

- Sunkel, Osvaldo (1969): National Development Policy and External Dependence in Latin America. In: *The Journal of Development Studies*, 6(1): 23–48.
- Szalai Erzsébet (1981): *Kiemelt vállalat – beruházás – érdek*. Akadémiai.
- Szalai Erzsébet (1989): *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szalai Erzsébet (2007): A létezett szocializmus – és tanulságai. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás és Szigeti Péter. L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány: 53–75.
- Szalavetz, Andrea (2019a): Digitalisation, Automation and Upgrading in Global Value Chains– Factory Economy Actors Versus Lead Companies. In: *Post-Communist Economies*, 31(5): 646–670.
- Szalavetz Andrea (2019b): *Globális értékláncok, szakosodás és feljebb lépés: Magyarországi feldolgozóipari leányvállalatok tapasztalatai*. Napvilág.
- Szalavetz, Andrea (2019c): Industry 4.0 and Capability Development in Manufacturing Subsidiaries. In: *Technological Forecasting & Social Change*, 145(8): 384–395.
- Szalavetz, Andrea (2022): Transition to Electric Vehicles in Hungary: A Devastating Crisis or Business as Usual. In: *Technological Forecasting and Social Change*, 184, 122 029. cikk.
- Szamuely László (1971): *Az első szocialista gazdasági mechanizmusok: Elvek és elméletek*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Szántó Györgyné (1974): Az extenzív és az intenzív gazdasági fejlődés főbb jellegzetességei. In: *Közgazdasági Szemle*, 21(10): 1124–1138.
- Szegő Andrea (1989): Világgazdasági függés, eladósodás, válság. In: *Eszmélet*, (1)1: 65–99.
- Szentes, Tamás (1973): *Political Economy of Underdevelopment*. Akadémiai.
- Szentes Tamás (1980): *Polgári és „újbaloldali” elméletek a tőkés világgazdaságról*. Kossuth. [Angolul (1985): *Theories of World Capitalist Economy: A Critical Survey of Conventional, Reformist and Radical Views*. Akadémiai.]
- Szigeti Péter (2005): *Világrendszerképben: A globális szabad verseny – a világkapitalizmus jelenlegi stádiuma*. Napvilág.
- Szigeti Péter (2007): Államszocialista kísérletek – történelmi tanulságok. In: *Államszocializmus: Értelmezések – viták – tanulságok*. Szerk.: Krausz Tamás és Szigeti Péter. L’Harmattan – Eszmélet Alapítvány: 13–52.
- Szita János (1971): A KGST-országok gazdasági színvonalának kiegyenlítődése. In: *Gazdaság*, 5(4): 29–48.

- Sztálin, Joszif V. (1952): *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Szikra.
- Sztrumilin, Sztanyiszlav G. (1964): *Érték, értéktörvény*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Tolliday, Steven (1995): Enterprise and State in the West German Wirtschaftswunder: Volkswagen and the Automobile Industry, 1939-1962. In: *Business History Review*, 69(3): 273–350.
- Tolliday, Steven (2004): Transplanting the American Model? US Automobile Companies and the Transfer of Technology and Management to Britain, France, and Germany, 1928–1962. In: *Americanization and Its Limits: Reworking US Technology and Management in Post-war Europe and Japan*. Szerk.: Jonathan Zeitlin és Gary Herrigel. Oxford University Press.
- Tőkei Ferenc (1971): *A társadalmi formák elméletéhez*. Kossuth.
- Tőkei Ferenc (2005): *Ázsiai termelési mód, antikvitás, feudalizmus*. Kossuth.
- Triffin, Robert (1960): By the Way of Introduction (Statement to the Joint Economic Committee of the 87th Congress (Washington, 28 October 1959)): The International Monetary Position and Policy of the United States. In: Robert Triffin: *Gold and the Dollar Crisis: The Future of Convertibility*. Yale University Press.
- [Trockij] Trotsky, Leon ([1930] 2008): *The History of the Russian Revolution*. Heymarket Books.
- Trockij, Lev D. ([1937] 1990): *Az elárult forradalom*. Áramlat.
- Tyson, Laura D’Andrea (1986): The Debt Crisis and Adjustment Responses in Eastern Europe: A Comparative Perspective. In: *Power, Purpose, and Collective Choice: Economic Strategy in Socialist States*. Szerk.: Ellen Comisso and Laura D’Andrea Tyson. Cornell University Press: 63–110.
- [UN 2020] United Nations (2020): Accounting for Global Value Chains: GVC Satellite Accounts and Integrated Business Statistics. Final draft prior to official editing. 2020. Interneten: <https://unstats.un.org/unsd/business-stat/Assets/Documents/GVC/Accounting%20for%20Global%20Value%20Chains%20-%20White%20Cover%20Version.pdf> (letöltve: 2021.03.06.).
- [UNECE 2015] United Nations Economic Commission for Europe (2015): Guide to Measuring Global Production. Interneten: https://unece.org/DAM/stats/publications/2015/Guide_to_Measuring_Global_Production_2015_.pdf (letöltve: 2021.03.06.).
- [UNECE-ESTAT-OECD 2012] United Nations Economic Commission for Europe, Eurostat és Organisation for Economic Co-operation and Development (2012): The Guide

- on the Impact of Globalization on National Accounts. Interneten: <http://unstats.un.org/unsd/EconStatKB/Attachment435.aspx?AttachmentType=1> (letöltve: 2021.03.06.).
- Vakhal Péter (2017): *Magyarország elhelyezkedése a globális érték- és termelési láncban*. KOPINT-TÁRKI Konjunktúrakutatási Intézet.
- Vályi Péter (munkacsoport vezetője) (1968): A nemzetközi gazdasági együttműködés pénzügyi problémái. Levéltári anyag. MOL XIX-A-16 b (2014; 2046).
- van Apeldoorn, Bastiaan (2002): *Transnational Capitalism and the Struggle over European Integration*. Routledge.
- van der Linden, Marcel (2003): *Transnational Labour History: Explorations*. Ashgate.
- Van der Pijl, Kees (1984): *The Making of an Atlantic Ruling Class*. Verso.
- Varga Zsuzsanna (2013): *Az agrárlobbi tündöklése és bukása az államszocializmus időszakában*. Gondolat.
- Verdery, Katherine (2004): The Obligations of Ownership: Restoring Rights to Land in Postsocialist Transylvania. In: *Property in Question: Value Transformation in the Global Economy*. Szerk.: Caroline Humphrey és Katherine Verdery. Berg: 139–159.
- Vernon, Raymond (1966): International Investment and International Trade in the Product Cycle. In: *The Quarterly Journal of Economics*, 80(2): 190–207.
- Vigvári András (1988): A Magyar Szocialista Munkáspárt 1966. májusi, a gazdaságirányítás reformját elindító határozata előkészítésének néhány kérdése. Kandidátusi dolgozat.
- Vigvári András (szerk.) (1990): *Adósság: Tanulmányok adósságunk múltjáról, jelenéről és jövőjéről*. Szakszervezetek Gazdaság- és Társadalomkutató Intézete.
- Vigvári András (2008): Néhány adalék Magyarország külgazdasági sebezhetőségének okaihoz. In: *Eszmélet*, 20(80): 82–92.
- Vilímek, Tomáš és Valentina Fava (2017): The Czechoslovak Automotive Industry and the Launch of a New Model: The Škoda Factory in Mladá Boleslav, in the 1970s and 1980s. In: *The Journal of Transport History*, 38(1): 53–69.
- Vliegenthart, Arjan (2010): Bringing Dependency Back in: The Economic Crisis in Post-Socialist Europe and the Continued Relevance of Dependent Development. In: *Historical Social Research / Historische Sozialforschung*, 35(2): 242–265.
- Vonyó, Tamás és Andrei Markevich (2021): Economic Growth and Sectoral Developments, 1945–1989. In: *The Economic History of Central, East and South-East Europe 1800 to the Present*. Szerk.: Matthias Morys. Routledge.

- Vukov, Visja (2020): European Integration and Weak States: Romania's Road to Exclusionary Development. In: *Review of International Political Economy*, 27(5): 1041–1062.
- Wade, Robert (2003): *Governing the Market: Economic Theory and the Role of Government in East Asian Industrialization*. Princeton University Press.
- Wallerstein, Immanuel (1974): *The Modern World-System. Vol. 1: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1976): Semi-Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis. In: *Theory and Society*, 3(4): 461–483.
- Wallerstein, Immanuel (1980): *The Modern World-System. Vol. 2: Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600–1750*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (1989a): 1968, Revolution in the World-System: Theses and Queries. In: *Theory and Society*, 18(4): 431–449.
- Wallerstein, Immanuel (1989b): *The Modern World-System. Vol. 3: The Second Great Expansion of the Capitalist World-Economy, 1730s–1840s*. Academic Press.
- Wallerstein, Immanuel (2004): *World-Systems Analysis: An Introduction*. Duke University Press. [Magyarul (2010): *Bevezetés a világrendszer-elméletbe*. L'Harmattan.]
- Weissenbacher, Rudy (2018): Peripheral Integration and Disintegration in Europe: The 'European Dependency School' Revisited. In: *Journal of Contemporary European Studies*, 26(1): 81–98.
- Williamson, John (1990): What Washington Means by Policy Reform. In: *Latin American Adjustment: How Much Has Happened?* Szerk.: John Williamson. Institute for International Economics.
- Williamson, Oliver E. (1975): *Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications: A Study in the Economics of Internal Organization*. Free Press.
- Williamson, Oliver E. (1981): The Economics of Organization: The Transaction Cost Approach. In: *American Journal of Sociology*, 87 (3): 548–577.
- Woodward, Susan L. (1995): *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia*. Princeton University Press.
- World Bank (2020): *World Development Report 2020: Trading for Development in the Age of Global Value Chains*. World Bank.
- Worth, Owen és Phoebe Moore (szerk.) (2009): *Globalization and the New Semi-Peripheries*. Palgrave Macmillan.
- Wren, Daniel A. és Arthur G. Bedeian (2004): The Taylorization of Lenin: Rhetoric or Reality? In: *International Journal of Social Economics*, 31(3): 287–299.

- Yeung, Henry Wai-Chung (2016): *Strategic Coupling: East Asian Industrial Transformation in the New Global Economy*. Cornell University Press.
- Yeung, Henry Wai-chung (2019): Rethinking Mechanism and Process in the Geographical Analysis of Uneven Development. In: *Dialogues in Human Geography*, 9(3): 226–255.
- Yeung, Henry Wai-chung (2021): The Trouble with Global Production Networks. In: *Environment and Planning A: Economy and Space*, 53(2): 428–438.
- Zamora, Daniel és Michael C. Behrent (szerk.) (2015): *Foucault and Neoliberalism*. Polity.
- Zloch-Christy, Iliana (1988): *Debt Problems of Eastern Europe*. Cambridge University Press.